LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

BOB JESSOP
A STAMOCAP-ELMÉLETEK TARTALMI ÉS MÓDSZERTANI BÍRÁLATA

KARIKÓ SÁNDOR
KÉRDŐJELEK A KONFORMIZMUSKUTATÁSBAN

REHÁK LÁSZLÓ
TUDOMÁNYRÓL, TECHNOLÓGIÁRÓL, SZOCIALIZMUSRÓL GONDOLKODVA

BORI IMRE
ÖTEN A NATURALIZMUSRÓL

HÓDI SÁNDOR
HALÁL ÉS SZERELEM

SINKÓ ERVIN
AZ ÚT

MILOŠ NIKOLIĆ, BÁLINT ISTVÁN, REHÁK LÁSZLÓ, KLEIN RUDOLF, BESZÉDES VALÉRIA KÖNYVKRITIKÁI

6

1988

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XVIII. évfolyam, 6. szám, 1988. november–december

„NEM AZ EMBEREK TUDATA AZ, AMELY LÉTÜKET, HANEM MEGFORDÍTVA, TÁRSADALMI LÉTÜK AZ, AMELY TUDATUKAT MEGHATÁROZZA!"

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához
Előszó, 1859.

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa

Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Major Nándor
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Rajcsán István
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Jung Károly
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Dr. Szórád György

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

Készült a Forum Nyomdában, Újvidéken
A szám kézirata nyomdába érkezett 1988. november 10-én.
Megjelent 1988. december 31-én.
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Bob Jessop — Az állammonopolista kapitalizmus (stamocap) elméletek tartalmi és módszertani bírálata 765

Karikó Sándor — Kérdőjelek a konformizmuskutatásban 788

Rehák László — Forradalmi változások a tudomány és a technológia, a társadalmi szerkezeti tényezők és a szocializmuskép láncolatában 814

Bori Imre — Öten a naturalizmusról 834

Gubás Jenő — A magyar orvosi szaknyelv mai problémái 860

Letsch Endre — A jogtudomány nyelvéről 869

Hódi Sándor — Halál és szerelem (Esettanulmány) 881

Jelen és múlt

Sinkó Ervin — Az út (Részletek) II. rész 896

Könyvszemle

Miloš Nikolić — Bob Jessop: A tőkés állam (Bob Jessop: *The Capitalist State. Marxists Theories and Methods.* New York, 1982) 911

Bálint István — A peresztrojka közelről (Aleksandar Novačić: Sovjetski izazov. Globus, Zagreb, 1988) 913

Rehák László — A korszerű és hatékony felsőoktatás kényszere előtt (Lajoš Tot: *Ka savremenom višem i visokom obrazovanju.* Dnevnik, Novi Sad, 1987) 919

Klein Rudolf — Moravánszky Ákos: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában (Corvina, Budapest, 1988) 921

Beszédes Valéria — Az esztendő néprajza (Penavin Olga: *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében.* Forum, Újvidék, 1988) 923

SADRŽAJ

Bob Džesop — Sadržajna i metodološka kritika teorija državno-monopolističkog kapitalizma („stamocap"-a) 765

Šandor Kariko — Problemi istraživanja konformizma 788

Laslo Rehak — Revolucionarne promene u sledu nauke i tehnologije, faktora društvene strukture i vizije socijalizma 814

Imre Bori — Petoro o naturalizmu 834

Jene Gubaš — Današnji problemi mađarskog zdravstvenonaučnog jezika 860

Endre Leč — O jeziku pravne nauke 869

Šandor Hodi — Smrt i ljubav (Studija slučaja) 881

Sadašnjost i prošlost

Ervin Šinko — Put (Odlomak) II deo 896

Prikazi

Miloš Nikolić — Bob Džesop: Kapitalistička država (Bob Jessop: *The Capitalist State. Marxists Theories and Methods.* New York, 1982) 911

Ištvan Balint — Perestrojka iz bliza (Aleksandar Novačić: *Sovjetski izazov.* Globus, Zagreb, 1988) 913

Laslo Rehak — Pred prinudom savremenog i efikasnog visokog obrazovanja (Lajoš Tot: *Ka savremenom višem i visokom obrazovanju.* Dnevnik, Novi Sad, 1987) 919

Rudolf Klejn — Akoš Moravanski: Arhitektura u Austro-Ugarskoj (Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Corvina, Budapest, 1988) 921

Valerija Besedeš — Etnografija kalendarske godine (Penavin Olga: *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében.* Forum, Újvidék, 1988) 923

CONTENTS

Bob Jessop — Substantial and Methodological Critique of the Theories of State Monopoly Capitalism ("Stamocap") 765

Sándor Karikó — On Some Problems of Conformity-Research 788

László Rehák — Revolutionary Changes in the Perception of Science and Technology, Factors of Social Structure and Visions of Socialism 814

Imre Bori — Five of Them about Naturalism 834

Jenő Gubás — The Current Problems of the Hungarian Medical Language 860

Endre Letsch — About the Language of Juridic Science 869

Sándor Hódi — Death and Love (Case-Study) 881

Present and Past

Ervin Sinkó — The Road (Passege) 2nd Part 896

Book Review

Miloš Nikolić — Bob Jessop: *The Capitalist State. Marxists Theories and Methods.* New York University Press, 1982) 911

István Bálint — The Perestroika Closely (Aleksandar Novačić: *Sovjetski izazov.* Globus, Zagreb, 1988) 913

László Rehák — In Front of the Pressure of Contemporary and Effective High Education (Lajoš Tot: *Ka savremenom višem i visokom obrazovanju.* Dnevnik, Novi Sad, 1987) 919

Rudolf Klein — Ákos Moravánszky: Architecture in Austro-Hungarian Monarchy *(Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Corvina, Budapest, 1988) 921

Valéria Beszédes — The Etnography of the Year (Penavin Olga: *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében.* Forum, Újvidék, 1988) 923

Original scientific paper

Bob Jessop

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS (STAMOCAP) ELMÉLETEK TARTALMI ÉS MÓDSZERTANI BÍRÁLATA*

Állammonopolista kapitalizmus

Az „állammonopolista kapitalizmus" a központi rendező fogalma a modern államról szóló ortodox elméleteknek, amelyek igen elterjedtek a szovjet tömbön belül és sok nyugati kommunista pártban. Ezek az elméletek arra formálnak igényt, hogy a kapitalizmus jelenlegi szintjének specifikus gazdasági és politikai jellemzőit a tőkés termelési mód alapvető ellentmondásainak és törvényszerűségeinek segítségével értelmezzék, amelyet viszont meghatároz a szocialista világrend fejlődése. Céluk az is, hogy a fejlett kapitalizmus körülményei közötti kommunista forradalom számára helyes stratégiával és taktikával szolgáljanak. Bár az „állammonopolista kapitalizmust" középpontba állító megközelítési módot sok kommunista párt vallja magáénak, alkalmazásában már számos változatot találunk. Valójában nem túlzás azt állítani, hogy a „stamocap" elmélet (az állammonopolista kapitalizmus elterjedt rövidítése angolszász ideológiai zsargonban – *Ford.*) olyan jelszó, amely mögött számos különböző feltételezés, központi fogalom, magyarázó elv és politikai következtetés húzódik meg. Ahhoz tehát, hogy ezt a megközelítési módot elméletileg és politikailag megfelelően tudjuk értékelni, meg kell vizsgálnunk mind a közös alapot, mind pedig a változatokat.

Az állammonopolista kapitalizmust általában a kapitalizmus olyan elkülöníthető szakaszának fogják fel, amely azzal jellemezhető, hogy a monopolista erők egyesülnek a burzsoá állammal avégett, hogy egyetlen mechanizmusba fogják össze a gazdasági kizsákmányolást és a politikai uralmat. Sőt, amikor ezt a megfogalmazást nem használják, akkor is erősen hangsúlyozzák a monopoltőke és az állam között kifejlődő szoros, szerves kapcsolatot. E nézetek szerint ez a fejlemény hivatott segíteni a monopoltőke gazdasági és politikai uralma megszilárdításáért folyó harcot az elnyomott osztályok ellenállásával szemben

* Az itt közlésre kerülő szöveg részlet Bob Jessop *The Capitalist State. Marxists Theories and Methods* című könyvéből (New York University Press, 1982), amelyet a Létünk e számának *Könyvszemle* rovatában Miloš Nikolić ismerteti részletesebben.

és/vagy a szocialista világrendszer versenyével szemben a kapitalizmus általános válsága idején. Bizonyos államмonopolista intézkedések és tendenciák kimutathatók a két világháború és a közbeeső hanyatlás idején is, de annak teljes rendszere végül csak az ötvenes évek közepén alakult ki, válaszként a kapitalizmus úgynevezett „általános válságának" további erősödésére. Ebben az összefüggésben állítják azt, hogy az állami beavatkozás a kapitalizmus reprodukciójába megszokott, sőt uralkodó tényezővé vált. Ezen túlmenően, míg az állam valamikor az egész burzsoázia ügyeit intéző testületként működött, ma egyedül a monopoltőke javára avatkozik be, teljesen (vagy majdnem teljesen) kizárva a tőke többi frakcióját. Így az állam, miközben betölti állítólagos funkcióját a munkaerő kizsákmányolásának fokozásában, valamint mentesíti a monopóliumokat a lényeges de nem hasznot hozó gazdasági feladatok alól, ezenkívül fiskális és költségvetési politikája révén a többi osztályt és burzsoá frakciót is kizsákmányolja, s a monopóliumok hatalma és profitja fenntartása érdekében átszervezi a társadalmi élet minden területét. Bár ezek a változások lényegében valamennyi ember kizsákmányolásához és elnyomásához vezetnek, e nézetek szerint egyúttal megteremtik a szocializmusba való átmenet anyagi alapjait, és leleplezik az imperializmus reakciós természetét. Ez támasztja alá azt a tételt, hogy a legmegfelelőbb forradalmi stratégia a monopóliumellenes, népi demokratikus szövetség, amely felöleli a kis- és közepes tőkét, a kispolgárságot és a munkásosztályt. Ennek a szövetségnek kell elszigetelnie a monopoltőkét, lehetővé tenni az államhatalom meghódítását, előkészítve a szocializmusba és a kommunizmusba való békés és fokozatos átmenetet.*

*

Az állam „stamocap"-elemzései

Az eddigiek során világossá kellett válnia, hogy az állami monopolkapitalizmusra vonatkozó ezen elméletek nem az állam mint olyan elméletei: ehelyett inkább a kapitalizmus legutóbbi szakasza és az a döntő szerep áll a középpontban, amelyet az állam a kapitalizmus újratermelésében játszik. Miközben fontos, hogy az állam mind aktívabban és nagyobb mértékben beavatkozik a tőkés gazdaságba és esetleg részben integrálódott is már az alapba, fontos megvizsgálni azokat a változásokat is, amelyek az állami monopolkapitalizmus kifejlődése nyomán végbementek az állami felépítményben. Mégis, bár egy ilyen szempontú vizsgálat alapvető következményekkel jár az állami monopolkapitalizmus elemzésére, valamint a politikai stratégia kérdéseire nézve, eddig nem tanulmányozták olyan mélyen, részletesen, mint a modern állam gazdasági

* Az alábbi * jelzi, hogy a kéziratot megszakítva eltekintünk azoknak a fejezeteknek a közlésétől, amelyben a szerző a stamocap-elméleteket mutatja be és elemzi részletesen, és a továbbiakban az állam stamocap-elemzéseit, valamint a stamocap-elméletek bírálatát tartalmazó fejezeteket közöljük. (A kihagyott fejezetek címe: A stamocap-elmélet előfutárai; A háború utáni stamocap-elméletek; A kapitalizmus általános válsága; A „monopóliumelméleti" hagyomány; A „tőkeelméleti" hagyomány; A francia „stamocap"-megközelítés; Egy jelentős brit hozzájárulás.)

szerepét. Így a könyvnek ebben a részében az állam „stamocap"-elemzésének csak a főbb következtetéseit tudjuk körvonalazni.

Az uralkodó irányzat kétféle értelemben is leninista. A legtöbb tanulmány az államot a politikai uralom lényegében elnyomó mechanizmusának fogja fel (gazdasági funkcióinak növekvő fontossága ellenére), fejlődését pedig az imperializmus erősödésével és a kapitalizmus általános válságával kapcsolja össze. Így aztán, Leninnek az imperializmusról adott hármas meghatározását követve – amely szerint az imperializmus voltaképpen monopolisztikus, élősdi vagy rothadó és halódó kapitalizmus – a jelenlegi korszakot úgy fogják fel, mint amelyben fokozódik a politikai reakció és elnyomás, annak megfelelően, ahogy a monopoltőke – minden avultsága, a növekvő polarizáció és a fokozódó ellenállás ellenére – megpróbálja fenntartani hatalmát, megtartani profitját. Az imperializmusnak az „általános válság" idején történt kialakulása ugyanis növekvő szakadékot hozott létre magán a tőkés táboron belül a monopoltőke és a többi réteg és osztály között, továbbá fokozta a tőkés és a szocialista tábor közötti versenyt; kiélezte a termelőerők társadalmiasulása és a (monopol) profit magánelsajátítása közötti alapvető ellentmondást; növekvő ellenállást vált ki mind az anya-, mind a gyarmatosított (újgyarmati) országokban. Ezért az államnak nemcsak gazdasági szerepét kell erősíteni a monopoltőke haszna érdekében, hanem növelnie kell politikai és ideológiai súlyát is, hogy megvédje a monopoltőke politikai hatalmát [lásd pl. Burlatszkij, 1978, 57–61.; Haak és mások, 1973, 202–205. old.; Hemberger és mások, 1965, 157–160., 215–220. old.; Inozemcev, és mások, 1972, 781–794. old.; Röder, 1976, 76–85., 93–101. old.; Schmidt, 1974, 45–60. old.].

Mindez tükröződik a kapitalista állam szerkezetében és funkcióiban bekövetkezett változásokban. Először is: megtörténik a monopóliumok és az államapparátus sokat emlegetett egybeolvadása a gazdasági kizsákmányolás és a politikai uralom egyetlen mechanizmusává. Legjobban a *személyi egybeolvadás* látszik, amikor a politika parancsnoki posztjait a monopoltőkével családi, gazdasági vagy ideológiai kötelékben álló személyek foglalják el. És ezt mindinkább megerősíti az állam és a monopóliumok közötti szoros, *funkcionális koordináció* szükségessége. Másodszor: a pártrendszert hozzáigazították a monopoltőke igényeihez; a politikai pártok pedig az ideológiai kontroll legfőbb eszközeivé váltak. Ez úgy érvényesül, hogy a pártokat, pártkonferenciákat, választási kampányokat stb. monopóliumok finanszírozzák, ami tükröződik is a pártszervezetek fokozódó centralizmusában és bürokratizálódásában. Harmadszor: megnövekszik az érdekcsoportok, lobbik, sőt az egyéni érdekeltség szerepe a politikacsinálás minden területén. A politikusokkal és vezető tisztviselőkkel fenntartott közvetlen kapcsolatok révén ez a lobbirendszer képes befolyásolni, ha nem éppenséggel meghatározni, mind a bel-, mind a külpolitikát. Negyedszer: ezzel párhuzamos a monopóliumok ellenőrzésének jelentős mérvű kiterjesztése a szellemi termelésre, így például az oktatásra, a hirdetésekre és a tömegtájékoztatásra. Voltaképpen az, hogy a korlátozott választójogra épülő „éjjeliőr-állam" átalakul az általános választójogra épülő, beavatkozásképes állammá, arra készteti a monopoltőkét, hogy erősítse meg a szavazók fölötti ideológiai ellenőrzést; az állam és a monopóliumok ezért valóságos

„ideológiai ipart" hoznak létre. Ötödször: a végrehajtó apparátust a parlament, a törvény uralmának a rovására erősítik meg. Ez tükröződik a gazdasági hatalomnak a monopoltőke támogatásával végbemenő koncentrációjában és centralizációjában, és megmutatkozik az elnöki rendszer, a hatalom személyi elemének megerősödésében, a parlamentnek a végrehajtó hatalom alá rendelésében, az alapvető demokratikus és szabadságjogok fokozódó korlátozásában és az államhatalom általános militarizálásában. Hatodszor: átszervezik magát az államot, jelentősen növelve a funkcióorientált minisztériumok, különbíróságok, ítélőszékek, minisztériumközi bizottságok, a kormány mellett működő testületek, állami irányítású gazdasági intézmények stb. számát, szerepét, és megerősítve a rendőri és katonai apparátust. Ezek a változások mutatják, hogy nagyobb hatékonysággal szükséges összehangolni az állam mind kiterjedtebb, a monopóliumok hatalmát és profitját szolgáló tevékenységét. Hetedszer: a gazdasági és politikai hatalom fokozódó koncentrációjával párhuzamosan fellelhető egy ezt kiegészítő folyamat is: a hatalom dekoncentrációja és decentralizációja mikroökonómiai és/vagy helyi politikai szintekre annak érdekében, hogy a tőke ellenőrzése még tökéletesebbé váljon a többlettermelés és a fogyasztás legkisebb területe fölött is, és/vagy hogy megkönnyítsék az állami ellenőrzés behatolását a társadalom életének minden területére. Végül pedig a nemzetállamon belül végbemenő mindezen változások mellett jelentősen megerősödnek a nemzetközi állammonopolista apparátusok is mind politikai, mind gazdasági szinten [lásd különösen: Levin és Tumanov, 1977, 22–26. old. és az egész további; Burlatszkij, 1978, 56–61., 71–78., 86–88. old.; Delilez, 1977, 77–98., 131–140., 159–180. old.; Gollan, 1954, 15–40., 83–101., 115–116. old.; Harvey és Hood, 1958, 24–27. old. és a továbbiak; Herzog, 1971, 123–124. old.; Jung és Schleifstein, 1979, 184–186., 194–203., 207–209., 223. old.; Röder, 1976, 86–101., 110–116. old.; Schmidt, 1974, 44–60. old.; Schuster, 1976, 24–35., 82–85., 96–105., 139–162. old. és a továbbiak; Tumanov, 1974, 64–76., 85., 89. old.].

Első pillantásra ezek az elemzések alapvetően leíró jellegűek és nem vetnek fel komolyabb elméleti kérdéseket. De az a leninista keret, amelyben általában elhelyezkednek, számos olyan problémát tartalmaz (lásd a későbbiekben), amelyek tükröződnek mind az államnak, mind a monopóliumok szerepének stamocap-tárgyalásában. Így, amennyire szervesen integrálódott a gazdaságba, az állam olyan mértékben jelenik meg saját jogán az egyik fő termelőerőként; amennyiben viszont még mindig a gazdaságon kívüli kényszer intézménye, annyiban az osztályuralom eszközeként jelenik meg. Ez az ambivalencia nem oldható fel azzal, hogy egyszerűen hozzáfűzzük a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját mind politikai, mind gazdasági szinten. Súlyosbítja az ambivalenciát ahhoz a tételhez való ragaszkodás, hogy az állami monopolkapitalizmust az állam és a monopoltőke összeolvadása jellemzi, amelynek révén létrejön a gazdasági kizsákmányolás és a politikai uralom egyetlen mechanizmusa (még akkor is, ha – Sztálinnak hála – ezt a formális, leíró áttekintést ki is egészítik azzal a lényegre vonatkozó tétellel, hogy az államgépezet alá van vetve a monopoltőkének) (Sztálin, 1952, 478. old.). Hiszen ha az állami monopolkapitalizmus valóban egyetlen, egységes mechanizmus, hogy léphetnek a mo-

nopóliumellenes erők a monopoltőke helyébe; ha pedig az állam eszköz, hogyan léphetnek túl az egyes monopóliumok e monopolista versenyen és hogyan rendelhetik kollektív érdekeik alá az államot? Ilyen és hasonló kérdések vetődtek fel a stamocap-elmélettel szemben, és ki is váltottak bizonyos mértékű önkritikát.

Így a „monopóliumelméleti" stamocap-elemzések nagyobb hangsúlyt adtak a feltételezett „egyetlen mechanizmuson" belüli konfliktus és verseny újratermelésének, és most már a verseny egy új, „állami monopolkapitalista" formájáról beszélnek, amely különbözik mind a monopolisztikus, mind a szabadversenytől. Ez az állam gazdasági és/vagy gazdaságon kívüli beavatkozásával létrejött és újraelosztott szuperprofit magán-elsajátítására összpontosul [lásd például: Kuusinen, 1961, 326. old.; Rindina és Csernyikov, 1974, 176. old.; Schirmeister, 1970, 565. old.; Varga, 1968, 53. old.; valamint, inkább „tőkeelméleti" nézőpontból: Katzenstein, 1974, 15., 99–100. old.; Klein, 1965, 94. old.; Schleifstein, 1973, 383., 386–393. old.; Schwank, 1974, 90–94. old.]. Számos „tőkeelméleti" szöveg is megjegyzi, hogy a termelőerők fokozódó társadalmivá válása és a normál piaci erők fokozódó eltorzulása kiélezte az egyes tőkék és a (monopol)tőke mint egész érdekei közötti ellentéteket. Mindkét megközelítési mód néhány teoretikusa azt is megkockáztatja, hogy ezek a problémák megoldhatók a fináncoligarchia koordináló szerepe segítségével, amit egységesít az egymást keresztező monopolista érdekek rendszerén belüli központi pozíciójának, valamint a csúcsszintű szervezeteknek a lobbirendszeren belüli integráló és képviseleti szerepe segítségével, amely az állami beavatkozással párhuzamosan növekszik (például: Aaronovitch, 1956, 144–149. old.; Banaschak, 1964, az egész mű; Hess, 1972, 392–394. old.; Hemberger és mások, 1965, 180–195. old.; Jung és Schleifstein, 1979, 64–65., 223. old.). Mindkét hagyományhoz tartozó más teoretikusok viszont úgy vélik, hogy magának az államnak kell fokozott mértékű viszonylagos autonómiához jutnia az állami monopolkapitalista rendszerben. Ennek úgy kell megvalósulnia, hogy felléphessen az egyes tőkékkel szemben az általában vett (monopol)tőke érdekeinek támogatása végett [például: Fine és Harris, 1979, 96–97. old.; Gulijev (?), 1977, 49–53. old.; Jung és Schleifstein, 1979, 206–209. old.; Katzenstein, 1975, 434–435. old.; Levin és Tumanov, 1977. 19. old.; Varga, 1968, 55. old.].

Ebben az irányban az egyik legkifinomultabb gondolatmenetet az FKP közgazdásza, Philippe Herzog dolgozta ki. Elutasítva a sztálini „egyetlen mechanizmusba való összeolvadás" és a „monopóliumoknak való alávetettség" elveit, azt állítja, hogy az állam és a monopoltőke közötti viszony inkább az egységen belüli ellentmondásos elhatárolódáshoz" hasonló (Herzog, 1971, 125. old.; vö.: Masson, 1976, 40–41. old.; Perceval, 1977 b. 51–52. old.; Quin, 1972, 10. old.; Vernay, 1968, 61–62. old.). Herzog az állam viszonylagos autonómiáját a termelési szférától való intézményes elkülönülésének, valamint a gazdaságba és a civil társadalomba való beavatkozása sajátos eszközeinek és formáinak tudja be. Itt különösen fontos az államnak az erőszakszervezetek fölötti legitim monopóliuma, az államapparátus mozgásba hozásának előjoga, a közigazgatás és a bíráskodás viszonylagos függetlensége a kormánytól, továbbá az

államapparátusok pluralitása, ami teret enged a politikai manőverezésnek (Herzog, 1971, 108–111. old.; vö. Hess, 1974, 384. old.). Bár Herzog nem elég egyértelmű azt illetően, hogy milyen mértékben teszi viszonylagossá és illuzórikussá ezt az autonómiát az, hogy az állam végső soron függ a további tőkefelhalmozástól és/vagy maga is aktív részese a felhalmozási folyamatnak, azt azonban erősen hangsúlyozza, hogy az állami beavatkozás mindig *valamennyi* osztály, irányzat és réteg erőviszonyait tükrözi (és nem csupán a monopóliumok közöttit), és azt állítja, hogy a kormánypolitika koherenciájára való törekvés következtében a kormányintézkedések ritkán szolgálnak specifikus érdekeket (ha ilyen egyáltalán előfordul), inkább az összes érdek fölé rendelődnek (124–125. old.). Valójában az állam kettős kötöttségben van. Hiszen, ha úgy cselekszik, hogy kizárólag az egyik irányzat javára oldja meg a problémákat, konfliktusokat, azzal a tőke mint egész – és végső soron valamennyi irányzat számára súlyosbítja azokat. Fordított esetben: még akkor is, ha a tőke kollektív érdekeinek védelmében avatkozik be, szüksége van az egyes tőkék támogatására politikájának véghezviteléhez, és elkerülhetetlenül előnyben részesít egyes tőkéket másokkal szemben. Ezzel növeli a tőke belső megosztottságát és megzavarja az ilyen politikát fenntartó kompromisszumos egyensúlyt (Herzog, 1971, 105., 111. old.; vö.: Fabre, 1966, 156. old.; Maier és Ivanek, 1962). Valójában az állami beavatkozásban az inherens ellentmondások és a folyton változó erőviszonyok azt jelentik, hogy a konszenzus mindig részleges, instabil és átmeneti. Amíg azonban a monopóliumok gazdaságilag továbbra is uralkodó szerepet töltenek be, és hatásosan ellent tudnak állni, amikor kollektív fennmaradásuk szempontjából létfontosságú érdekek kerülnek veszélybe, addig a viszonylag autonóm állam az általa közvetített folytonos kompromisszumsorozat révén újratermeli a maga politikai uralmát (113–114. old.).

Egy másik új, az állammonopolista állam jellegével és funkcióival összefüggő megközelítési módot a nyugatnémet Heinz Jung vázolt fel. Az állami monopolkapitalizmus két változatát különbözteti meg: egyrészt az „etatista" változatot, amely a gazdaságba való nagymértékű állami beavatkozásra és az alávetett osztályok szociálreformista integrálására épül, másrészt a „magán" változatot, piacorientált gazdaságirányítással és egy olyan erős állammal, amely alkalmas az alávetett osztályok elnyomó integrálására. Ily módon, míg Jung ortodox „stamocap-vonalat" követ, amennyiben azt állítja, hogy – válaszként a termelési erők társadalmasulására, valamint a fogyasztási cikkek és a fizetésképes kereslet, továbbá/vagy a társadalmi újratermelés csereérték és a használati érték aspektusa közötti aránytalanságra – az állami beavatkozásnak fokozódnia kell, Jung azt is megjegyzi, hogy a monopoltőke különböző stratégiákat alkalmaz e kényszerek körén belül a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyének és a hazai társadalmi erők egyensúlyának megfelelően. Nyugat-Németországban az „etatista" irányultság váltakozik a „magánnal", de 1972/73 óta az utóbbi a domináns. Végbement egy fordulat az exportközpontú felhalmozási stratégia irányában, amely a külföldi német hegemóniát a hazai regresszióval kapcsolja össze. Ezt tükrözik a gyors változások a kontraciklikus fiskális politikától a monetáris és hitelpolitika felé, a közvetlentől a közvetett adózás felé, az állami szektor növelésétől a privatizálás és a költségvetési ki-

adások csökkentése felé, az aktív struktúrapolitikától) amely magában foglalja az infrastrukturális, energia- és K+F stb. állami beruházásokat) a piaci megoldások passzív támogatása felé, amelyek a monopóliumok szektorából indulnak ki; ugyanakkor az államnak támogatnia kell a nemzetköziesedést a nyugatnémet tőkés érdekében, és meg kell erősítenie saját jogi, rendőri és ideológiai apparátusát, hogy ellenőrzése alatt tudja tartani odahaza politikájának visszahatásait. Ezt a stratégiabeli változást az SPD és a szakszervezetek közötti „társadalmi partnerkapcsolat" korábbi formáinak válsága váltotta ki, valamint a radikálisabb erők képtelensége arra, hogy kihasználják ezt a válságot; ugyanakkor a stratégiát korlátozza, hogy a politikai küzdőtéren továbbra is szükség van a szociáldemokraták támogatására. Röviden: miközben az állam elkerülhetetlenül kiterjeszti aktivitását a „stamocap"-korszakban, ennek közelebbi formái, társadalmi bázisa, stratégiája és következményei jelentős mértékben változhatnak. Még sok megoldatlan kérdés vár a „stamocap"-elméletre (vö.: Jung, 1979, 51–65. old.).

Tartalmi kritika

A „stamocap" elméletre irányuló bírálatok közül a legindulatosabbak és legsokatmondóbbnak a Lenin által inspirált és ma is gyakran sztálinista maradványokkal átitatott „monopóliumelméleti" megközelítésre zúdulnak. Valójában elég gyakran azonosítják a „stamocap"-elméleteket kizárólagosan ezzel a hagyománnyal. E megközelítési mód problémái hasonlóak a Lenin és Sztálin eredeti tanulmányaiban föllelhetőkhöz: jellegük főként leíró, hiányoznak a világos és következetes magyarázó elvek, célzatuk polemikus és agitatív, továbbá leszűkítetten alárendeltek a bolsevik vezetés alatti nemzetközi kommunista mozgalom uralkodó forradalmi stratégiája és taktikája feltételezett kívánalmainak. Ez a hagyomány a leninizmusnak abból a sztálini meghatározásából indul ki, amely szerint a leninizmus az imperializmus és a proletárforradalom korszakának marxizmusa (Sztálin, 1924, 91. old.), valamint Lenin imperializmus-meghatározásából, amely szerint az monopolisztikus, élősdi vagy hanyatló és halódó kapitalizmus. Ez mutatkozik meg abban, ahogyan adottnak veszik a monopoltőke uralmát és a monopóliumokat olyan szubjektumokként fogják fel, amelyek a gazdaság terén a „maximális profit" (azaz az állandó átlag fölötti vagy szuperprofit) formájában, a politika terén pedig a nem monopolista frakciókkal, osztályokkal, rétegekkel és/vagy az állítólagosan mind erősebb szocialista táborral szemben törekszenek biztosítani a monopóliumok hatalmát. Ez mutatkozik meg az imperializmus halódó jellegének (amelyet összekapcsolnak a kapitalizmus úgynevezett általános válságával) hangsúlyozásában, valamint a szocializmusba való átmenet közvetlen perspektívájában (ami az anyagi fejlettség, avagy voltaképpen a kapitalizmus magas fokon társadalmiasult termelőerői túlérettségének következménye). Mindez azt jeleni, hogy elsődleges politikai fontosságú a munkásosztály és a monopóliumellenes erők eddig elmaradott forradalmi öntudatának kifejlesztése, és fel kell venni a harcot a monopolista burzsoázia idejétmúlt, hanyatló uralmi rendszerével. A leninista

(sztálinista) megközelítési mód ezekkel a javaslatokkal összekapcsolja a gazdasági determinizmust) akár a termelőerők kibontakozásának, akár a gazdasági összeomlásnak vagy a világ újrafelosztásáért vívott imperialista háborúnak a formájában) a politikai voluntarizmussal (például hogy az állami monopolkapitalizmus reprodukciója és a szocializmusba való átmenet az erőszak alkalmazásától, a manipulációtól és az ideológiai szándéktól függ). Bár kevesen tagadnák, hogy szükséges megvizsgálni a gazdasági, politikai és ideológiai tényezők kölcsönhatását, a „monopóliumelméleti" megközelítés mégsem elemzi komolyan a saját gazdasági determinizmusa és politikai voluntarizmusa közötti közvetítéseket, inkább azok egyszerű egymás mellé helyezésére támaszkodik. Súlyosbítja ezt a problémát a politika és az ideológia szubjektivista elemzési módszere, azaz: úgy kezelik mindkettőt, mint öntudattal és szabad akarattal rendelkező szubjektumok közötti viszonyok termékét, s ez a politikai és ideológiai gyakorlat társadalmi viszonyainak, valamint annak a rendszeres elhanyagolásához vezet, hogyan határozzák meg ezek a tevékenységek és viszonyok magukat a szubjektumokat (lásd 5. fejezet).

A nyugatnémet kritika elsősorban a monopoltőke leninista (sztálinista) elemzését veszi célba. Ráadásul, miközben ezt a bírálatot gyakran a formációelemzés redukcionista „tőke logikája"-változata inspirálja (lásd 3. fejezet), mégis ez a kritika nemegyszer jogos. Azt állítják ugyanis, hogy a leninista kutatások nem kísérlik meg a monopóliumok létét a tőke általános fogalmából levezetni, s hogy szerintük a monopólium a verseny antitézise, ezzel feltételezve, hogy Marx tőkeelemzése csak a szabadversenyes kapitalizmusra vonatkozik, és hogy új fogalmak és törvényszerűségek szükségesek a monopol- és az állami monopolkapitalizmus magyarázatához; hogy a monopóliumokat olyan szubjektumokként kezelik, amelyek inkább gazdaságon kívüli kényszerekhez folyamodnak uralmuk biztosítása végett, és nem a termelés társadalmi viszonyainak hordozói (*Träger*); hogy nem tesznek különbséget az egyes tőkék és az általában vett tőke között, vagy nem képesek leírni, hogyan lép fel politikailag a monopol- vagy állami monopolkapitalizmus a monopolista burzsoázia mint egész hatalmának megszilárdítása érdekében; hogy minden önkényes, *ad hoc* vagy esetleges vonást a monopol- vagy állami monopolkapitalizmus összhang és értelem nélküli lényegének tulajdonítanak; hogy a tőkés kizsákmányolást elosztási problémává redukálják azzal, hogy inkább a monopolisztikus profit elvonására összpontosítanak, mint az értéktöbblet létrejöttére a tőkés termelési viszonyok között stb. (lásd pl. Altvater, 1975, 129–198. old.; Jordan, 1974 a. 137–172. old; u. ő: 1974 b. 212–242. old.; Neusüss, 1972; Projekt Klassenanalyse, 1972; id. mű: 1975, 9–38., 97–148. old.; Schubert, 1973, 8–67. old.; Wirth, 1972, 194–197. old. és az egész mű; u. ő, 1973, 18–30. old.).

Ugyanakkor, míg ezek a bírálatok számos „stamocap"-elemzésre vonatkoztathatók (különösen az ötvenes és a hatvanas években keletkezettekre, de még ennél modernebb pártprogramokra és kézikönyvekre is), nem mindig érvényesek azonban a legfrissebb tanulmányokra (különösen azokra, amelyeket inkább egy „tőkeelméleti" mint egy „monopóliumelméleti" megközelítés jellemez). Hiszen a legutóbbi tanulmányok többé-kevésbé sikeresen kísérlik meg a monopóliumok létrejöttét a tőkefelhalmozás folyamatából származtatni és

meghatározni sajátos létfeltételeiket, megpróbálják a monopolár, a monopolisztikus profit koherens marxista elemzését adni, és megpróbálják azt a termelési árral és az átlagprofit-rátával kapcsolatba hozni, megpróbálják megkülönböztetni egymástól a szabadversenyes, a monopolisztikus és az állami monopolista verseny formáit, és megvizsgálni ezek hatását az értéktörvény érvényesülésére, s figyelmmel lenni az egyes tőkék és az általában vett tőke közötti különbségtétel következményeire és megkísérlik az erőszak és a gazdaságon kívüli kényszer szerepét a tőkefelhalmozás dinamikáját közvetítő gazdaságossági számítások összefüggésében szemlélni [lásd pl. Hess, 1974, 86–841. old.; Huffschmid, 1975, 4–92. old.; Jung és Schleifstein, 1979, 120–167., 219–235. old.; Inozemcev és mások, 1972, 179–185. old.; Katzenstein, 1974, 93–109. old.; u. ő, 1975, 93–129. old.; Kozlov, 1977, 447–468. old: Wygodski, 1972, 43–260. old.]. Ezekkel a tanulmányokkal kezdetét veszi a „monopolelméleti" megközelítés jóval kézzelfoghatóbb és hitelesebb bírálata, de az azért távolról sem világos, hogy az állami monopolkapitalizmus elemzésében történt ilyenfajta előrehaladás könnyen összekapcsolható-e a „monopóliumelméleti" szövegek politikai következtetéseivel. Bár a monopoltőke adekvát elméletének vizsgálnia kell, hogyan viszonyul a monopolárak kialakulása és a monopolisztikus profitok realizálása a teljes társadalmi tőke körforgásához, és mindez valójában hogyan függ a munkaerő tőke általi gazdasági kizsákmányolásának általános szintjétől. Azt a „stamocap"-elmélet valamennyi változata egybehangzóan állítja, hogy az alapvető ellentmondás ma a monopoltőke (és állam), valamint az összes többi irányzat, osztály és réteg között áll fenn, sokkal inkább mint az általában vett tőke és a bér között. Ezek a tanulmányok arra sem adnak még választ, hogy a monopólium vagy az állami monopólium jelensége alapján jogosult-e a kapitalizmust szakaszokra bontani.

A bírálat egy másik, jellegzetesen nyugatnémet irányzata azzal a viszonnyal foglalkozik, amelyet a „stamocap"-elmélet a gazdasági és a politikai szféra közt feltételez. Így túl azon, hogy elutasítják a kudarcra ítélt vállalkozást, amely a tőkés állam sajátos formáját a tőkés termelési mód sajátos formájából igyekszik származtatni, s az ehhez kapcsolódó tévedést, amely szerint az állam a monopóliumok diktatúrájának egyszerű mechanizmusa, még súlyos érveket is felsorakoztatnak az ellen, hogy a „monopóliumelmélet" a hangsúlyt a „politika elsődlegességére" helyezi. Hiszen amennyiben az állami monopolkapitalizmust azon harc termékének tekintjük, amelyet a monopóliumok hatalmuk fenntartásáért vívnak egy előretörő szocialista világrenddel szemben, akkor a változás alpvető forrását a tőkés termelési módon kívül, a nemzetközi kapcsolatok szférájában találjuk. Sőt, még akkor is, amikor ezt a problémát elkerülik annak révén, hogy az imperializmus belső ellentmondásainak súlyosbodását hangsúlyozzuk, még mindig elsőbbséget adnak a monopolista burzsoázia mint egész politikai érdekeinek. Az állami monopolkapitalizmus kialakulását és jellegét nem a tőkefelhalmozás dinamikájával hozzák összefüggésbe, hanem a monopoltőke mint olyan osztályszubjektum volta jellegével, amely gazdaságon kívüli kényszerek alkalmazásával törekszik uralomra. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a gazdaság és a politika közötti viszonyt túlságosan leegyszerűsítik, például: az állami beavatkozás erősödését a rendszer fenntartásának po-

litikai szükségleteiből származtatják, az államhatalom gazdasági korlátait azonban elhanyagolják vagy alábecsülik (Wirth, 1972, 100–111., 117–136., 194–197. old.; u. ő, 1973, 18–21. old.; lásd még: Gerschtenberger, 1976, 82–85. old.; Schubert, 1973, 67–87. old.; Tristram, 1974, 98–136. old.; Winkelmann, 1974, 46–63. old.).

Meg kell jegyezni, hogy ez a bírálat különösen fontossá válik abban a gazdasági-redukcionista nézetrendszerben, amelyet a formaelméleti iskolának a „tőke logikája" néven emlegetett szárnyához tartozó teoretikusok tettek magukévá. Mert amennyiben elsősorban a gazdasági meghatározottság nézőpontjából közelítik meg a kapitalista állam elemzését, vagyis az egységen belüli elkülönülést hangsúlyozzák a tőkeviszony gazdasági és politikai elemei között, kénytelenek kifejezett abszurditást látni a politikai elsődlegességének feltételezésében. Ha valaki nem ért is egyet ezzel a kritikai alapállással (és mint azt a következő fejezetben kifejtjük, komoly okaink vannak arra, hogy a tőke logikája iskola néhány tételét elutasítsuk), akkor is el kell utasítanunk a politika elsődlegességének azon interpretációit, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a monopoltőke, akár egyedenként, akár együttesen, autonóm, szabad akaratú szubjektum, amelyet a maximális profitra és a politikai hatalomra való törekvés motivál. Ha azonban valaki a politikai elsődlegességén egyszerűen azt érti, hogy a tőkés termelési mód fejlődése a gazdasági újratermelés biztosításához szükségessé teszi a dominancia eltolását politikai szintre (azaz a piaci erők és a szabadverseny domináns szerepét átveszi az állami hitel, az adózás, az állami beavatkozás, az államosítás stb. dominanciája), akkor ennek az értelmezésnek alátámasztására mind „tőkeelméleti", mind „osztályelméleti" alapokon sok mindent el lehet mondani. Az elemzés konkrétabb és összetettebb szintjein az is nyilvánvaló, hogy a nemzetközi kapcsolatok befolyásolják az egyes tőkés társadalmak fejlődését, és hogy a szocialista és a tőkés tömbök közötti verseny nem lényegtelen ebben a vonatkozásban.

Ha most vizsgálni kezdjük a „tőkeelméleti" hagyományt, többféle bírálat is helyesnek mutatkozik. Bár itt nem találkozunk ugyan a „monopóliumelméleti" megközelítés legsúlyosabb nehézségeivel, még mindig bőségesen marad bírálatra jogosító probléma. Az egész hagyományban sajnálatos módon megtalálhatók a gazdasági redukcionizmus különböző formái. A legfigyelemreméltóbb ezek között a technikai determinizmus, amely jól tetten érhető abban, hogy milyen fontosságot tulajdonítanak a termelőerők társadalmiasulása és a (monopolista) profit magánkisajátítása közötti, úgynevezett „alapvető ellentmondásnak". Ez ugyanis gyakran összekapcsolódik azzal a tétellel, hogy a termelőerők a termelési viszonyoktól többé-kevésbé függetlenül fejlődnek, és megteremtik a szocializmusba való elkerülhetetlen átmenet anyagi alapját. Ha ez összekapcsolódik azzal az elgondolással, hogy az állam a gazdasági alap részévé vált, bár megtart bizonyos felépítmény-funkciókat, ez szintén azt sugallja, hogy az államnak lehet egy osztálysemleges, termelőfunkciókból álló magja, amely lehetővé teszi, hogy gazdasági apparátusait (ha nem is éppen az elnyomó apparátusait) az átmeneti periódusban közvetlenül és változatlanul alkalmazzák (a bővebb bírálathoz lásd: Magaline, 1975, az egész mű; Mandel, 1978, 154–158. old.; Poulantzas, Osztályok a modern kapitalizmusban, 102–

106. old.; Theret és Wieviorka, 1977, 11–31., 113–118. old.; Valier, 1976, 88–158. old.). Még amikor a technikai determinizmus legszélsőségesebb formáit el is kerülik, a gazdasági redukcionizmus akkor is tetten érhető abban a hangsúlyos tendenciában, hogy automatikusnak és közvetlennek fogják fel az állam válaszát a tőke újratermelésének számos szükségletére. A funkcionalizmusnak ez a különleges marxista formája tipikusan az állami monopolkapitalizmus kizárólagosan gazdasági meghatározottságának melléktermeke, és könnyen egybevethető az államhatalom gazdasági korlátozottságára helyezett hangsúllyal. De mint azt az állam legkifinomultabb „stamocap"-elemzései közül néhány felismerte, egy ilyen megközelítési mód nem képes számot adni az állami beavatkozás nyilvánvalóan részrehajló, következetlen és átmeneti jellegéről, a politika alakításának és alkalmazásának komplex intézményi és szervezeti formáiról, és arról a döntő szerepről, amelyet a társadalmi erőviszonyok az állami beavatkozás mikéntjének meghatározásában játszanak. Ez az elméleti kudarc jól megmutatkozik abban a leegyszerűsítő feltételezésben, hogy a monopoltőke összeolvadt az állammal, egyetlen mechanizmust hozva létre a gazdasági kizsákmányolásra és a politikai uralomra, és/vagy hogy a monopoltőke kézben tartja az államhatalmat. Az ilyen nézetek azt feltételezik, hogy a monopoltőke egységes osztályszubjektummá tömörült, és hogy az állam olyan semleges eszköz, amely nem tanúsít intézményi vagy szervezeti ellenállást a monopoltőke érdekeiben történő manipulációval szemben. De tisztában kell lennünk azzal, hogy a monopoltőke heterogén és belsőleg megosztott, szervesen kapcsolódik a nem monopolista tőkéhez, és hogy nincsenek olyan egyértelmű határvonalak, amelyek a monopoltőkét mint sajátos osztályfrakciót elválasztanák másoktól. Sőt, amikor a szocializmusba való átmenet érdekében monopóliumellenes szövetségért emelnek szót, a „stamocap"-elmélet szószólói, úgy tűnik, elfogadják, hogy a monopolista burzsoázia kap bizonyos támogatást más osztályerőktől. Máskülönben nem volna szükség szövetségre – a munkásosztály egyedül is meg tudná dönteni az állami monopolkapitalista rendszert. A fasizmusnak nyújtott kispolgári támogatás „stamocap"-elemzése, és annak hangsúlyozása, hogy a szociáldemokrácia opportunizmusa milyen nagy szerepet játszik a monopóliumok uralmának fenntartásában, szintén kevéssé hitelesítheti az „egyetlen mechanizmus" tételének durvább változatait.

A francia állami monopolkapitalizmus elméletében ezeket a problémákat tetézi, hogy súlyosan félreértik a tőke túltermeléséből adódó válságok természetét, a leértékelés funkcióját, valamint a felhalmozás átfogó dinamikáját. Ez könnyen kimutatható, ha röviden összehasonlítjuk a Francia Kommunista Párt erre vonatkozó szövegeit Marxnak *A tőké*ben adott áttekintésével. Míg Marx különbséget tesz az abszolút és a relatív tőketúltermelés között aszerint, hogy a profitnál totálisan vagy pusztán szektorálisan fordul elő zéró „hozzáadott érték", az FKP teoretikusai ezt egyedül a profitráta mértékének függvényében értelmezik. Ez arra vezethet, hogy elhanyagolják a tőke szektorközi mobilitásának szerepét a relatív tőketúltermelés megoldásában, továbbá a megnövelt munkaidő és/vagy a fokozott termelékenység szerepét a túltermelés bármelyik formájának megoldásában. Ráadásul míg Marx ezeket és az egyéb ellentendenciákat ciklikus jelenségekként tárgyalja, az FKP teoretikusai hajlamosak a

túltermelést (potenciálisan) állandó vagy hosszú távú jelenségként kezelni és azt állítani, hogy a leértékelés hasonlóképpen állandó vagy hosszú távú megoldás lehet. Továbbá, míg Marx a leértékelést egyszerűen a (változó, valamint állandó) teljes társadalmi tőke redukciójaként határozza meg, ami az értékcsökkenés, a fizetési eszközök lekötése vagy az egész egy részének pusztulása nyomán következik be (hogy melyik részének, az a verseny kimenetelétől függ), s ezt a rákövetkező árstabilizálódástól elválasztva vizsgálja, addig a francia teoretikusok meghatározása szerint a leértékelés a teljes társadalmi tőke egy meghatározott részének az átlagprofitráta alatti értékesülése (esetleg nulla vagy éppen negatív profitot értve ezen), ezért a fennmaradó résznek (jellemzően a monopoltőkének) profitrátája meghaladja az átlagot. Így aztán bár Marx arra a következtetésre jut, hogy a leértékelés az egész társadalmi tőke profitrátájának növekedését eredményezi (mivel az értéktöbblet mennyisége ugyanannyi), a francia elemzőknél ez csupán a profit újraelosztását jelenti – a leértékelt tőkéktől a monopóliumokhoz –, és nem a profitráta általános emelkedését (mivel a teljes társadalmi tőke is ugyanannyi marad). Bár helytelen volna azt állítani, hogy az értéktöbblet ilyen átáramlásai nem fordulhatnak elő (vagy még inkább: azt állítani, hogy az adórendszer nem használható a monopoltőke bevételi forrásainak a nem tőkés termelési viszonyokra való kiterjesztésére), de az nyilvánvalóan hibás állítás, hogy az ilyen fajta leértékelés – akár csupán hosszú távra szólóan is – hatásosabb megoldás a túlzott felhalmozásra, mint az egyéb ellene ható tendenciák mobilizálása (különös tekintettel a fokozott termelékenység révén létrejövő relatív értéktöbblet-termelésre). Ha valaki megvizsgálja az állami beavatkozás szerepét a modern kapitalizmusban, akkor kitűnik, hogy az gyakorta kevésbé arra irányul, hogy az állami tőke átlag alatti profithoz jusson, hanem inkább arra, hogy ezeknek az ellentétes tendenciáknak a mozgósításával elősegítse a magán- és az állami tőke újraszerveződését és/vagy arra, hogy az általában nagyobb felhalmozás érdekében irányítsa a termelés társadalmiasulását. Ugyanakkor azzal, hogy csupán az állam és a monopoltőke viszonyát veszik figyelembe, félretéve a tőke és a munka közötti jóval általánosabb viszonyt, az ilyen elméletek logikus alapot teremtenek ahhoz, hogy a kis- és közepes tőkéseket, továbbá a munkásságot és a parasztságot kell megnyerni egy széles, monopóliumellenes szövetséghez (az állami monopolkapitalizmus francia elméletének részletesebb tárgyalásához lásd: Fairley, 1980; Magaline, 1975; Theret és Wieviorka, 1977; Valier, 1976).

Az, hogy a stamocap-elméletek több alapról is bírálhatók, még nem jelenti, hogy végzetesen hibásak. Ellenkezőleg, mint azt Fine-nak és Harrisnek az állami monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanáról írott munkája, vagy Herzognak a monopoltőke érdekében való állami beavatkozás bonyolult, sok közvetítéssel érvényesülő jellegéről írott munkája bizonyítja, a stamocap-paradigmának nem kell szükségképpen hordoznia az elmélet tárgyának állítólagos tulajdonságait, nem bizonyul élősdinek, hanyatlónak, halódónak; ellenkezőleg, progresszív módon is továbbfejleszthető.

Fine és Harris munkássága e vonatkozásban különösen tanulságos. Amikor a tiszta tőkés termelési mód újratermelésének szintjén javasolnak bevezetni periodizációs elveket, ezzel kimunkálnak néhány elméleti eszközt az egyszerű

monopolkapitalizmus és az állami monopolkapitalizmus mint a kapitalizmus sajátos szakaszainak megkülönböztetéséhez. Továbbá deskriptív jellemzőkként nem a monopóliumnak uralmát és/vagy pusztán az állami beavatkozás szintjét említi mint deskriptív jellemzést, hanem számos, az újratermelés formáira vonatkozó elvont fogalmat alkalmaznak. Hasonlóképpen, mivel Fine és Harris különbséget tesznek a tiszta tőkés termelési módnak és a nemzetközi rendszernek a periodizációja közé, ezért sokkal kifinomultabb leírását tudják adni az állami monopolkapitalizmus és az imperializmus közötti viszonynak. Ily módon – bár néhány tételük (különösen azok, amelyek az állam szerepére vonatkoznak a profitráta csökkenésének tendenciájával szembeállítható tendenciák mozgósításában, valamint a termelési viszonyoknak a termelőerők társadalmiasulásához való hozzáigazításában) számos tekintetben egybeesik a kidolgozott „tőkeelméleti" szövegekben találhatókkal –, megközelítési módjuk egésze azonban határozott szakítás a leninista (sztálinista) problematikával, és több ponton fontos előrelépést jelent más „tőkeelméleti" tanulmányokhoz képest. Ráadásul, ellentétben mindkét tradíció egyéb elemzéseivel, kevés nyoma van annak, hogy érveiket előre kidolgozott stratégiai elgondolásoknak rendelték volna alá.

Fine és Harris munkássága azonban még nem problémamentes. Ők megkísérlik ugyan a kapitalista állam és a politikai osztályharc formáit a tőkés termelési mód egymásra következő szakaszainak megfelelően levezetni, de a politikai és ideológiai viszonyokra vonatkozó elemzésüket mélyen áthatja az ökonomizmus. Ez még a periodizációhoz való jelentős hozzájárulásukban is gondokat okoz. Miközben számos, a kapitalizmus megfelelő periodizációjához szükséges fogalommal szolgálnak, továbbra is nehézségbe ütköznek, amikor azt fejtegetik, hogy a tőkés termelési mód inkább egymástól elkülöníthető szakaszokra bontható, és nem jellemezhető egyszerűen bizonyos trendek hangsúlyozásával. Ez azért fordulhat elő, mert az e szakaszokra adott magyarázatuk maga is a termelőerők társadalmiasulásának erősödő trendjébe ágyazottan fogalmazódik meg. És valóban, mint ahogy azt ők maguk és más, a tőkés termelési móddal foglalkozó teoretikusok kimutatják, a gazdaság szintjén nagymértékű átfedés mutatkozik az egyszerű és az állami monopolkapitalizmus jellemzői között. E probléma egyik lehetséges megoldását a megszakítottságnak a politika szintjén mutatkozó mozzanatai kínálják. Bár a társadalmiasulás okozati alapelve folyamatosan érvényesülhet, mégis az állami beavatkozás formájában és tartalmában bekövetkező változásoknak kell biztosítaniuk az egyes szakaszokra jellemző sajátosságok uralomra jutását, s kezdetben ezeket a változásokat magának az államapparátusnak a szerkezeti átalakítása kell hogy kiváltsa. Így a szakaszok talán azok szerint a politikai változások szerint különböztethetők meg, amelyek benne foglaltatnak az államrendszer szerkezeti átalakulásában, s amelyek kapcsolatosak az egyik szakasz uralkodó jellemzőinek a következő szakasz uralkodó jellemzőibe való átmenetével. Ez a megoldás a tőkés állam periodizációjának jóval részletesebb leírását igényli, mint amit Fine és Harris adtak, és az ő leírásuknál finomabb képet kell rajzolni a politikai erőviszonyokról is. E munka zárófejezete megkísérel vázlatos leírást adni ezekről a változásokról, felhasználva a Fine és Harris által kidolgozott ka-

tegóriákat a tőkés termelési mód gazdasági szintű periodizálásához. Hasonló megfontolások alapján kellene elvégezni az imperializmus különböző szakaszainak elemzését is, ami jelzi, hogy az elméletnek szüksége van olyan fogalmakra, amelyek a kapitalista állam viszonyaira alkalmazottakkal megegyező módon alkalmasak a nemzetállamok közötti viszonyok periodizálására. Röviden: bár az állami monopolkapitalizmus gazdasági jellemzőire vonatkozó megközelítésmódjukat mind lehetséges, mind pedig kívánatos is továbbfejleszteni, az államra és az államhatalomra vonatkozó elképzeléseiket azonban alapvetően meg kell változtatni olyan fogalmak beépítésével, amelyek jobban illenek e területi *sui generis* sajátosságaihoz és összetettségéhez.

A francia stamocap-elméletben Herzog megkezdte ezt a folyamatot, de munkája elszigetelt és kidolgozatlan elméleti hozzájárulás maradt. A legutóbbi német munka, Jung műve az állami monopolkapitalizmus különböző formáiról szintén érdekes és számos párhuzamosságot sugall a thatcherizmus kifejlődésével, ami az állami monopolkapitalizmus „magán"-változatának megfelelője Nagy-Britanniában. Mindkét teoretikusnál megmaradnak azonban a politikai erők ökonomista és osztályredukcionista elemzésének nyomai, és továbbra is úgy fogják fel az államhatalmat, mint az állami monopolkapitalizmus lényegi kifejeződését. Így továbbra sem világos, hogyan oldhatók meg egy megfelelő politikai és ideológiai elemzés problémái a stamocap-elméletekre támaszkodva, legyenek bár ezek akár a legkifinomultabbak.

Módszertani bírálat

Az eddigiekben megpróbáltam körülhatárolni a stamocap-elmélet pontos módszertani státusát. Ugyanakkor – ahogy az nyilvánvaló a stamocap-elméletnek a modern kapitalizmust és/vagy a modern államot illető specifikus tételeire vonatkozó megjegyzéseimből – a tartalmi bírálatok szükségképpen kapcsolódnak sajátos módszertani előfeltevésekhez. Ebben az összefüggésben világos, hogy a legfőbb (de semmiképpen sem egyetlen) módszertani megközelítés többet köszönhet Lenin imperializmusról írott munkáinak, mint Marx kapitalizmussal kapcsolatos munkásságának. A stamocap-gondolatmenet útja ugyanis gyakrabban vezet empirikus átalánosításokon és/vagy egyes esetek általános fogalmak vagy magyarázó elvek alá való besorolásán át, mint olyan, az absztrakttól a konkrét felé tartó úton, amely a logikai levezetés és /vagy a fogalmak, előfeltevések és alapelvek differenciált összekapcsolásának („artikulálásának") révén teremti újra a konkrétot mint sok meghatározás összefoglalását.)

Hasonlítsuk csak össze Lenin empirista történelmi-materializmus-fogalmát (LÖM 1. köt. 119–130. old. és a további oldalak), empirista dialektikus materializmus-fogalmát (Materializmus és empiriokriticizmus) és az imperializmusról írott fő művében az empirista kifejtésmódot Marxnak a politikai gazdaságtan módszeréről adott realista leírásával (MEM 46/1. köt. 26–34. old.) és azzal a realista, az absztrakttól a konkrét felé tartó előrehaladással, amely *A tőke* kifejtésmódjának sajátja. Ezzel nem tagadjuk, hogy a stamocap-elméletek kü-

lönbséget tesznek absztrakt és konkrét, általános és különös között; azt sem, hogy számos oksági tényezőt számításba kívánnak venni és hogy felismerik a társadalmi fejlődés dialektikájában a tendenciák és ellentendenciák létét. Csupán azt állítjuk, hogy sok stamocap-tanulmány alapvető megközelítésmódja súlytalanná teszi ezeket a megkülönböztetéseket és gondolatmeneteket, s ezért jelentős elméleti és politikai problémákhoz vezet.

Ez a megközelítési mód az alapvető marxista–leninista elvek ismételgetését, és a sajátos eseteknek ezen elvek alá való besorolását foglalja magában. Ide tartozik számos, az általánosítás vagy az absztrakció különböző szintjén elhelyezkedő törvény, tendencia, lényegi meghatározás, magyarázó elv, mint az értéktörvény, az értéktöbblet, a maximális profitra törekvés és az egyenlőtlen fejlődés törvénye, a munka társadalmiasulásának történelmi tendenciája, a termelés koncentrációjának és centralizálódásának tendenciája, a munkásosztály relatív elszegényedése, a kapitalizmus általános válsága, a történelmi szakaszok lényegi jellemzői, mint például az imperializmus öt jellemző vonása Leninnél, vagy az államnak és a monopóliumoknak összeolvadása egyetlen mechanizmusba az állami monopolkapitalizmus rendszerében; továbbá az olyan magyarázó elvek, mint a termelési viszonyok alapvető meghatározó szerepe a társadalmi életben, az osztályharc mint a történelem hajtóereje, vagy a politikai gazdaságtan tudományának osztályjellege és pártossága. Nos, még amikor ilyen elvek fel is merülnek, magának Marxnak és Engelsnek a műveiben, elméletileg nem absztrakt elvekként működnek, amelyek hatása a komplex közvetítésektől és az ellentendenciák működésétől függ. Ehelyett átalakulnak olyan, lényegre vonatkozó alapelvekké, amelyeknek közvetlen következményük van a társadalom életére és/vagy olyan általánosításokká, amelyek összekötik annak különböző szintjeit. A legtöbb esetben azonban ezeket az elveket „az imperializmus és a proletárforradalom korszakában" dolgozták ki. Így ezek vagy többé-kevésbé gondos empirikus, bár elmélettel terhelt megfigyeléseken alapulnak (azaz nem valódi indukción), vagy/és többé-kevésbé önkényes elméleti tételeken, amelyeket a marxizmus–leninizmus terminusaiban fogalmaztak meg (azaz nem valódi dedukción). Tekintet nélkül sajátos eredetükre, ugyanúgy alkalmazzák őket, mint az átalakított marxi elveket. Ily módon a valódi okozati mechanizmusok – amelyek a felszíni jelenségek empirikusan megfigyelhető szintje mögött helyezkednek el és amelyek azokat az okozati tendenciákat idézik elő, amelyeknek hatása komplex módon közvetített és/vagy amelyek ténylegessé válásuk előtt ellentendenciák működésének vannak kitéve – sajátos kezelése helyett ezek a teoretikusok vagy teljes mértékben az empirikus szinten mozognak, fordított irányban haladva az általános és az egyedi között, vagy/és csupán azért hatolnak át a felszínen, hogy olyan lényegi törvényszerűségeket és tendenciákat fogalmazzanak meg, amelyek közvetlenül megmutatkoznak a felszínen és/vagy csupán lényegtelen módosulásokon mennek keresztül. Az elméletalkotásnak és leírásnak ezek a módszerei úgy kapcsolódnak össze a politikai gazdaságtan osztályjellege és pártossága melletti elkötelezettséggel, hogy a stamocap-elmélet kidolgozása politikai megfontolásoknak rendelődik alá, és az elméleti vizsgálódásokból közvetlen politikai következtetéseket igyekszenek levonni.

Ez a széles körben elterjedt módszertan számos súlyos következménnyel jár a stamocap-elemzések elméleti státusára vonatkozólag. E módszerek ugyanis, amennyiben empirikus általánosítások és/vagy lényegivé emelt törvényszerűségek és tendenciák útján haladnak, az általánosság és meghatározottság jól ismert „kettős kötésébe", kompromisszumos összefüggésbe kerülnek. A meghatározottság magas szintjén lévő (vagy nagy információtartalmú) általános kijelentések ugyanis azzal a veszéllyel járnak, hogy empirikusan hibásnak bizonyulnak számos egyedi esetre vonatkozóan; az alacsony meghatározottsági szintű (vagy információtartalmú) általános kijelentések azonban üresnek, értelmetlennek bizonyulhatnak. Ez akkor is érvényes, ha az általános kijelentés törvényszerűség (maximális profitra törekvés, egyenlőtlen fejlődés), ha történelmileg felismerhető tendencia (a munkásosztály relatív elszegényedése, a parasztság és a kézművesség abszolút hanyatlása), ha lényegi fogalom (mint az imperializmus vagy az állami monopolkapitalizmus), vagy ha értelmező elv (gazdasági determinizmus, osztályharc). Ez tükröződik abban, hogy a marxista–leninista stamocap-elmélet gyakran folyamodik az alárendelés technikájához, azaz általános elveket dolgoz ki a jelenségek közös vonásainak, lényegi jegyeinek rögzítésére, hogy aztán az egyedi eseteket ezen általános elvek megannyi előfordulásaként vagy illusztrációjaként kezelje. Ily módon valamennyi államforma a fináncoligarchia reakciós diktatúrájává redukálódik, és az állam és a monopóliumok egyetlen mechanizmusba való összeolvadása alapján jellemzik. A különböző egyedi esetek sajátosságainak ez a szisztematikus elhanyagolása nem csupán tragikus politikai következményekhez vezet (gondoljunk csak bele a Kominternnek a „szociálfasizmussal" szembeni politikájába a nácizmus felemelkedése idején), hanem azt is jelenti, hogy a közös jegyektől vagy lényegi tulajdonságoktól való eltéréseket ki kell valahogy magyarázni. Így aztán míg az általános elveknek való megfelelést adottnak veszik és problémamentesnek tekintik, addig az eltéréseket elvetik mint véletlenszerűt, következetlent, időlegeset, lényegtelent és így tovább. Más esetben legfeljebb dialektikusan besorolják egy másik, olyan általános alapelv alá, amely következményeiben módosítja a kezdeti alapelvet vagy ellene hat annak. Így például, ha úgy látszik, hogy az állami monopolkapitalista állam nem alkot egyetlen mechanizmust a monopolista burzsoáziával, és hogy politikája nem egyértelműen a monopoltőke érdekeit tükrözi, akkor ezt annak tulajdonítják, hogy kiéleződik a kapitalizmus valamennyi ellentmondása és hogy a tőke–munka ellentét proletár pólusán mindinkább mozgásba lendülnek az osztályerők. Ez megnehezíti, hogy világos következtetésekre jussunk a marxista–leninista elvek alapján, és megerősíti a meghatározatlanság vagy ürességi általános benyomását számos, a „monopóliumelméleti" hagyományhoz tartozó stamocap-tanulmánnyal kapcsolatban, és – kisebb mértékben – ez a helyzet a „tőkeelméleti" hagyományokhoz tartozóakkal is.

Ez az alapvető módszertani megközelítési mód magyarázza, hogy a hangsúlyt inkább a piaci viszonyok, mint az „általánosan vett tőke" szintjén végrehajtott distinkciókra helyezik (pl. a monopólium mint a verseny tagadása, a monopoltőke szembeállítása a nem monopoltőkével); akárcsak azt, hogy előszeretettel használják a deskriptív jellegű kulcsfogalmakat (imperializmus,

általános válság, állami monopolkapitalizmus); továbbá azt a kulcsfogalmakon belüli esetleges és strukturális elemek egyforma súllyal értékelik (a németországi imperializmusba inkább a bank- és az ipari tőke egybeolvadását veszik bele, mint azt az általános strukturális jelenséget, hogy a pénzkészletek piacának fellendülésével növekszik a pénztőke és a magánhitel mobilitása); valamint azt, hogy nem tudnak szilárd kritériumot kidolgozni a történeti periodizációhoz (az egyetértés hiánya azt illetően, hogy az általános válság harmadik szakaszának új fázisáról vagy egy negyedik szakaszról beszélhetünk, s az ennek nyomában járó viták arról, hogy az állami monopolkapitalizmus az imperializmus egy külön szakasza-e, vagy csupán egy vele egyidejű tendencia); azt is, hogy tárgyukat inkább a társadalom felszíni jelenségeiből eredeztetik, minthogy ahhoz folyamodnának, hogy tárgyuk eredetét beleolvasztanák az őket alkotó és mélyen meghatározó okozati hatásokba (így a monopóliumokat olyan szabad akaratú szubjektumokként fogják fel, amelyek az elérhető maximális profitra törekszenek, az államot pedig egy egységes monopolista burzsoázia eszközének tekintik és/vagy önnáló, egységes szubjektumnak); meg azt, hogy elhanyagolják a gazdasági, politikai és ideológiai formákat, és előnyben részesítik azok osztályredukcionista összefoglalását (az értékforma jelentőségének csökkentése a gazdasági elemzésben a „monopóliumelméleti" magyarázatok javára, vagy az államforma kérdésének semmibevétele, s helyette osztálydiktatúraként meghatározott lényegének favorizálása); végül azt, hogy nem veszik figyelembe azokat a közvetítéseket, amelyek révén a törvények és tendenciák látszólag tiszta formában érvényesülnek, s azokat a közvetítéseket sem, amelyek megakadályozzák érvényesülésüket vagy eltorzítják őket az ellentendenciák vagy hasonló tényezők működése következtében (ilyen a profitráta csökkenésének tendenciája); stb.

Ez a megközelítési mód kevésbé nyilvánvalóan mutatkozik meg a „tőkeelméleti" iskola egyre gyarapodó munkáiban. E módszertani változás különösen világos példája Fine és Harris munkássága, de megtalálhatjuk ugyanezt az absztrakciós módszert más elméletírók műveiben is, akik a tőkés árutermelés természetéből indulnak ki, mint Jung és Schleifstein, Katzenstein, Vigotszkij és Zieschang. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a stamocap-elméletek „tőke logikája" típusú bírálatának teljes mértékben igaza volna, amikor azért száll síkra, hogy a monopol- vagy állami monopolkapitalizmus elemzésében használt kategóriákat szigorú logikai menetben kell származtatni *A tőke* kategóriáiból. Azt hangsúlyozzuk csupán, hogy az ilyen elemzésekhez szükséges kategóriákat az absztrakttól a konkrét felé tartó mozgásba kell beilleszteni a megfelelő helyen és a meghatározottságuk és létfeltételeik hierarchiájának körén belüli artikulációjuk révén (legyen az logikailag szükségszerű vagy történelmi meghatározottságú). Így, mielőtt valaki a monopoltőke jellegének, a monopolisztikus profitnak, és/vagy a technikai járadéknak a monopolista árképzésnek, a verseny monopolista formáinak stb. a tárgyalásába fogna, előbb meg kell határoznia általában a tőke természetét, az értékesülést és az értéktöbbletet, a termelési költségeket, az átlagprofitráta létrejöttét stb.; és csak akkor válik lehetségessé artikulációs pontjaik meghatározása, annak a közvetítésnek a megragadása, ahogy az elvontabb és egyszerűbb kategóriák

érvényre jutnak a monopol- vagy állami monopolkapitalizmus körülményei között, s annak meghatározása, hogy a kapitalizmus absztrakt törvényszerűségeinek és tendenciáinak sajátos formái miként hatnak vissza magára a kapitalizmus újratermelésére. Hasonlóképpen, mielőtt valaki vizsgálni kezdhetné az államapparátus és az állami funkciók jellegét a monopol és/vagy az állami monopolkapitalizmusban, először le kell vezetnie a tőkés állam általános formáját, s annak következményeit az állami beavatkozási formák funkcionálására. Ráadásul mivel Marx munkáiban nem található meg a monopol- vagy állami monopolkapitalizmus elemzéséhez szükséges valamennyi kategória, különösen ha ezeket csupán az értékelemzéssel kapcsolatos szövegekben keressük, szükséges e célra új fogalmakat kidolgozni a gazdasági, a politikai és az ideológiai elemzés területén, valamint meghatározni sajátos artikuláltságukat az absztrakció szintje és/vagy a meghatározottság típusa szerint. Ez különösen érvényes arra, hogy *sui generis* politikai és ideológiai fogalmakat kell kidolgozni az államformáknak, a társadalmi erők (népi demokratikus és/vagy osztályerők) jellegének, az államhatalom társadalmi alapjainak, a nemzetközi viszonyok területének (amellyel a „kapitalizmus általános válságának" elemzése érintőlegesen és nem megfelelő módon foglalkozik), az ideológiai hatások előidézésének (különösen a hegemóniával kapcsolatban), és a stratégia kérdéseinek (mint például a népi demokratikus szövetség létrehozása és egy „passzivitásellenes" szocialista forradalom végrehajtása) a vizsgálatára. Ebben az összefüggésben világosan kell látni, hogy a stamocap-elméletek sajnálatosan hiányosak, és még sok elméleti tennivaló van hátra. Ezekre a kérdésekre az utolsó fejezetben még visszatérünk.

Zárómegjegyzések

A stamocap-elmélet kiváló terepet nyújt az elméleti ismeretek fejlődésének vizsgálatához. Mind előtörténete, mind története jól mutatja az agitációs és stratégiai megfontolások hatását, valamint az empirikus és tudományos szempontokat is; mindez tükröződik a legtöbb stamocap-elmélet megkülönböztető jellegében. Így aztán nemcsak az fordul elő, hogy sok, szándéka szerint független tételét inkább az aktuális forradalmi stratégia határozza meg és nem a tényleges történelmi fejlemények kritikai értékelése, hanem még az ezeknél konkrétabb és empirikusabb vizsgálódások is gyakran nyúlnak az elméleti „alárendelés" elégtelen módszeréhez. És valóban, mivel az alapvető feltevések, fogalmak és magyarázó elvek gyakorta homályosak és meghatározatlanok, könnyűszerrel lehet a legkülönfélébb és ellentétesebb jelenségeket a stamocap-elmélet védernyője alá rendelni, ezzel szolgáltatva hamis érveket érvényességéhez. Ugyanakkor az „alárendelő" szemléletmód körén belül van néhány uralkodó magyarázó elv. A legtöbb tanulmány hordozza az 1859-es *Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához* által inspirált evolucionista szemléletmódot, amelyből következően a kapitalizmus előkészíti saját meghaladásának anyagi alapját. Ez összekapcsolódik azzal a tétellel, hogy a kapitalizmus társaalmi alapja – a rendszer halódó volta ellenére – úgy zsugorodik össze, ahogy a monopol-

tőke mindinkább hatalmába keríti az államgépezetet profitja és hatalma további fenntartása érdekében. Ez reális lehetőségeket jelöl ki egy monopóliumellenes, demokratikus szövetség számára, amely képes kiszorítani a monopolista burzsoát az államhatalomból. Ugyanakkor ez feltételezi az állam instrumentalista felfogását, és magában foglalja a forradalmi tudatosság és gyakorlat szubjektív vagy voluntarista értelmezését; mindkét esetben társul ehhez a társadalmi erők redukcionista felfogása, vagyis hogy az állam mindig osztályállam, és a forradalom csakis a munkásosztály (élcsapat-pártja) vezette osztályharc révén mehet végbe. Ezen elvek mindegyike vitatható, amelyet vagy kifejteni kell, vagy elvetni. Már vázoltak fel ilyen igényű elméleti konstrukciót a stamocap-hagyomány keretein belül is, de távolról sem teljeset, s ebben az összefüggésben továbbra is sebezhetőt. Mindenesetre míg az uralkodó „monopóliumelméleti" hagyomány elméleti paradigmaként valószínűleg gyógyíthatatlanul degeneratív (különösen amilyen mértékig megmarad a politikai primátusa az ismeretcentrikus megközelítés fölött), addig a „tőkeelméleti" szemléletmódon belül sokkal jobb lehetőségek látszanak az elméleti előrehaladásra. Ahhoz, hogy lássuk, hogyan lehet felgyorsítani ezt a folyamatot és hogyan hasznosíthatók a stamocap-elmélet eredményei az állam tanulmányozásában, figyelembe kell vennünk az államelmélet alternatív megközelítési módjait is. Ez a soron következő fejezetek feladata.

Csató Erzsébet fordítása

Hivatkozott irodalom

Aaronovitch, Samuel (1956) *The Ruling Class,* London, Lawrence and Wishart

Altvater, Elmar (1975) „Wertgesetz und Monopolmacht", in Das Argument, Sonderband 6, *Staat und Monopole (I): Zur Theorie des Monopols*

Burlatsky, Fyodor (1978) *The Modern State and Politics,* Moscow, Progress

Delilez, Jean-Pierre (1977) *L'État du changement,* Paris, Edition Sociales

Fabre, Jean (1966) „Capitalisme monopoliste d'état, politique economique et planification, *Économie et politique,* 143–144

Fairley, John (1980) „French Developments in the Theory of State Monopoly Capitalism", *Science and Society,* 44

Fine, Ben and Harris, Laurence (1979) *Re-Reading Capital,* London, Macmillan

Gerstenberger, Heide (1976) „Theory of the State: Special Features of the Discussion in the FRG", in C. von Beyme (ed.) *German Political Studies,* London and Beverly Hills, Sage

Gollan, John (1954) *The British Political System,* London, Lawrence and Wishart

Gulijew, W. E. (1977) „Die Relative Selbständigkeit des Staates", *Marxismus Diegest,* 32

Haak, Ernst *el al.* (1973) *Einfuhrung in die politische Ökonomie des Kapitalismus,* Berlin, Dietz Verlag

Harvey, James and Hood, Katherine (1958) *The British State*, London, Lawrence and Wishart
Hemberger, Horst *et al.* (1975) *Imperializmus Heute: der staatsmonopolstische Kapitalismus in Westdeutschland*, Berlin, Dietz Verlag
Herzog, Phillippe (1971) „Le role de l'état dans la société capitaliste actuelle", *Economie et Politique*, 200–201
Hess, Peter (1972) „Monopol, Rationalität und Gleichgewichtiges Wachstum", *Marxismus Digest*, 7
Hess, Peter (1974) „Fragen der Theorie des Staatsmonopolistischen Kapitalismus und ihre Kritiker", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 8
Huffschmid, Jorg (1975) „Begrundung und Bedeutung des Monopolbegriffs in der marxistischen politischen Ökonomie", in Das Argument, Sonderband 6, *Staat und Monopole (I): Zur Theorie des Monopols*, Berlin, Argument Verlag
Inosemzew, N. N. *et al.* (1972) *Die Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitalismus*, Berlin, Dietz Verlag
Jordan, Dirk (1974a) „Der Monopolbegriff in System der Kritik der politischen Ökonomie", in R. Ebbighausen (ed.), *Monopol und Staat*, Frankfurt, Suhrkamp
Jordan, Dirk (1974b) „Der Imperialismus als monopolistischer Kapitalismus: zur Imperiaismus-Analyse Lenins als Basis der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus", in R. Ebbighausen (ed.), *Monopol und Staat*, Frankfurt, Suhrkamp
Jung, Heinz (1979) „Zur privatmonopolistischen Entwicklungsvarante des staatsmonopolistischen Kapitalismus in der BRD", in Das Argument Sonderband 36, *Staat und Monopole (III)*, Berlin, Argument Verlag
Jung, Heinz and Schleifstein, Josef (1979) *Die Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus und Ihre Kritiker*, Frankfurt, Verlag Marxistische Blätter
Katzenstein, Robert (1974) „Zur Monopolproblematik. Ein Beitrag zur Diskussion um den staatsmonopolistischen Kapitalismus", *Sozialistische Politik*, 28
Klein, Dieter (1974) *Allgemeine Krise und staatsmonopolistischer Kapitalismus*, Berlin, Dietz Verlag
Kozlov, G. A. (ed.) (1977) *Political Economy: Capitalism*, Moscow, Progress
Kuusinen, O. (ed.) (1961) *Fundamentals of Marxism-Leninism*, Moscow, Foreign Languages Publishing House
Lewin, Jossif D. and Tumanov, Wladimir A. (1977) *Der politische Mechanismus der Monopoldiktatur*, Berlin, Staatsverlag der DDR
Magaline, A. D. (1975) *Lutte de classes et Devalorisation du Capital*, Paris, Maspero, 1975
Maier, Lutz and Ivanek, Ladislav (1962) *Unternehmerstaat: Zur der Staatskonzerne in Westdeutschland*, Berlin, Dietz Verlag
Mandel, Ernest (1978) *From Stalinism to Eurocommunism*, London, New Left Books

Masson, Gilles (1976) „L'État du CME et sa transformation démocratique", *Cahiers du Communisme*, 1976, 4
Neusüss, Christel (1972) *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*, Erlangen
Perceval, Louis (1977b) „Comment l'État peut devenir démocratique", *Economie et Politique*, 273
Poulantzas, Nicos (1974) *Classes in Contemporary Capitalism*, Paris, Editions Seuil (Cited from the English translation, London, New Left Books, 1975)
Projekt Klassenanalyse (1972) *Leninismus – neue Stufe des wissenschaftlichen Sozialismus?* Berlin, VSA, 2 vols
Projekt Klassenanalyse (1975) *Stamocap in der Krise*, Westberlin, VSA
Röder, Karl-Heinz (ed.) (1976) *USA: Aufstieg und Verfall bürgerlicher Demokratie*, Berlin, Staatsverlag der DDR
Ryndina, M. and Chernikov, G. (eds.) (1974) *The Political Economy of Capitalism*, Moscow, Progress
Schirmeister, Caspar (1970) „Zum Monopol als Herrschaftsverhältnis – aktuelle Aspekte der Leninschen Analyse", *Wirstchaftswissenschaft*, 18 (iv)
Schleifstein, Josef (1973) „Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 4
Schmidt, Max (1974) „Zur Entwicklung des imperialistischen Herrschaftssystems (Thesen)", *Marxismus Digest*, 1
Schubert, Joachim (1973) „Die Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus – Kritik der ezntralen Aussagen", *Mehrwert*, 4
Schuster, Jürgen (1976) *Parliamentarismus in der BRD*, Berlin, Dietz Verlag
Schwank, Karl-Heinz (1974) *Staatsmonopolistische Wirtschaftsregulierung in der Gegenwart*, Berlin, Dietz Verlag
Stalin, Joseph (1924) „The Foundations of Leninism", SCW, 6
Stalin, Joseph (1952) „Economic Problems of Socialism in the USSR", in B. Franklin (ed.) *The Essential Stalin*, London, Croom Helm, 1973
Tristram, Wolfgang (1974) „Allgemeine Formbestimmung des bürgerlichen Staates: Zur Kritik des Staatsbegriff in der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus", in R. Ebbinghausen (ed.) *Monopol und Staat*, Frankfurt, Suhrkamp
Tumanov, Vladimir A. (1974) *Le Parti Communiste Français et le Capitalisme monopoliste d'État*, Paris, Maspero
Valier, Jacques (1976) *Le Parti Communiste Français et le Capitalisme monopoliste d'État*, Paris, Maspero
Varga, Eugen (1964) *Politico-Economic Problems of Capitalism*, Moscow, Progress 1968 (transplation of Russian edition of 1964)
Vernay, Claude (1968) „Le capitalisme monopoliste d'état et les perspectives démocratiques", *Economie et politique*, 164–165
Winkelman, Rainer (1974) „Grundzüge und Probleme der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus", in R. Ebbighausen (ed.) *Monopol und Staat*, Frankfurt, Suhrkamp
Wirth, Margaret (1972) *Kapitalismustheorie in der DDR*, Frankfurt, Suhrkamp

Wirth, Margaret (1973) „Zur Kritik der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus", *Prokla*, 8/8 (Cited from the English translation, „Towards a Critique of the Theory of State Monopoly Capitalism", *Economy and Society*, 1977, 6/iii)
Wygodski, S. L. (1972) *Der gegenwärtige Kapitalismus*, Berlin, Dietz Verlag

Rezime

Sadržajna i metodološka kritika teorija državno-monopolističkog kapitalizma („stamocap"-a)

Objavljeni tekst je odlomak iz knjige *The Capitalist State – Marxists Theories and Methods* (Kapitalistička država. Marksističke teorije i metodi) britanskog marksiste Boba Jessopa.

Autor u drugom poglavlju svoje knjige, odakle je uzet i ovaj odlomak, podvrgava kritičkoj analizi teoriju države koja je sastavni deo teorije o državno-monopolističkom kapitalizmu. Teorija državno-monopolističkog kapitalizma ima svoje ishodište u Lenjinovim radovima i nju posle II svetskog rata zastupaju, odnosno razvijaju teoretičari SSSR-a, istočnoevropskih zemalja i mnogih komunističkih partija.

Iz Jessopove kritičke analize proizilazi da je ova teorija države, kao uostalom i celokupna teorija državno-monopolističkog kapitalizma, daleko više diktirana određenim strateško-političkim opredeljenjima i propagandnim zahtevima, nego što je rezultat temeljnih teorijskih elaboracija i naučno-marksističke analize konkretno-istorijskog razvoja moderne države. Otuda je većina osnovnih pojmova, stavova i elaboracija unutar ove teorije nedovoljno teorijski utemeljena, razvijena i određena, a deskripcija pojedinih fenomena zamenjuje njihovu teorijsku analizu. S tim u vezi je i preovlađujući metodološki postupak: umesto Marxovog metoda istraživanja koji polazeći od opšteg otkriva konkretno kao sintezu različitosti, kao rezultat, osnovni metod kojim se rukovode zagovornici ove teorije svodi se na neprestano dokazivanje opštih teorijskih koncepata tako što se iznalaze pojedinačni primeri iz pojavnog sveta koji se „podvode" pod te koncepte.

Inače se unutar ovog teorijskog pristupa država shvata instrumentalistički (ona se naime svodi na puki instrument u rukama vladajuće klase) što je povezano sa subjektivizmom i voluntarizmom odgovarajućih strateških opredeljenja.

Summary

Substantial and Methodological Critique of the Theories of State Monopoly Capitalism ("Stamocap")

The published text is a fragment from the book *The Capitalist State – Marxists Theories and Methods* of the British Marxist Bob Jessop.

In the second chapter of his book, from where this fragment was taken as well, the author submits the theory of the state – being the constituent of the theory of state Monopoly capitalism – to critical analysis. The theory of state Monopoly capitalism has it source in Lenin's works and after the 2nd World War it was supported i. e. developed by the theoreticians in the Soviet Union, in the countries in Eastern Europe and

by many Communist Parties. From Jessop's critical analysis appears that this theory of the state, as after all, the complete theory of state Monopoly capitalism, is much rather didacted by determined strategic-political orientations and propaganda claims, as it would be the result of detailed theoretical elaborations and scientific-Marxist analysis of the concrete-historical development of the contemporary state. Therefore, the majority of basic ideas, attitudes and elaborations within this theory is insufficiently substantiated, developed and determined theoretically and the description of some phenomenons replaces their theoretical analysis. The prevailing methodological procedure is also in connection with this: instead of the Marxian method of investigation, which starting from the "common" discovers the "concrete" as the synthesis of differences, as the result, the basic method – being the guiding principle for the protectors of this theory – is reduced to reiterated affirmations of general theoretical conceptions in such a way that some examples from the phenomenon world are discovered which are "assigned" to these conceptions.

Otherwise, within this theoretical approach the state is conceptualized instrumentalistic (it is, namely, deduced to a simple instrument in the hand of the ruling class), being in connection with subjectivism and voluntarism of the adequate strategic orientations.

Original scientific paper

Karikó Sándor

KÉRDŐJELEK A KONFORMIZMUSKUTATÁSBAN

I.

Wolfgang Lipp, a bielefeldi egyetem szociológia tanszékének munkatársa nemzetközi válogatást szerkeszt a konformizmus-nonkonformizmus témaköréből. A könyv terjedelmes bevezetőjében írja Lipp, hogy a „konformizmus és a nonkonformizmus, vallástörténetileg tárgyalva... végigkíséri a kereszténység szekularizációs történetét, és a történelem, tehát a társadalmi fejlődés alapvető jegyévé válik... A konformizmus-nonkonformizmus probléma olyan területre való alkalmazását, amely az eredeti (vallástörténeti – K. S.) jelentésén túl helyezkedik el, a *szociálpszichológia* mellett mindenekelőtt a *szociológia* segítette elő. Éppen a szociológia az, amelyik kiemelte a konformizmust és a nonkonformizmust történelmi kontextusából és... a társadalom élettörvényévé emelte... A konformitás ... ‚szociális ténnyé' lépett elő, s ahol fellépett, ott tűnt fel először *adottnak* (kiemelések tőlem – K. S.) a társadalom". (1)

Valóban, a konformizmusnak – amely a latin *conformare* = alkalmazkodni szóból ered – létezik *vallástörténeti* és *világi* jelentése. Az előbbivel kapcsolatban ismert például, hogy Angliában az államegyház keresztény felekezetben valósult meg, és a más szektákhoz tartozókat „mint nonkonformistákat vagy disszentereket kirekesztették ... az államügyekben való bárminemű részvételtől". (2) Az alábbiakban azonban a másik jelentéssel kívánok foglalkozni, hiszen maga a szakirodalom és a köztudatbeli értelmezés is erre irányul.

Lipp két társadalomtudományt emel ki s jogosan: leginkább a szociálpszichológia és a szociológia foglalkozik a konformizmus kérdésével. Ám érdeklődik a téma iránt a filozófia, az etika, a pedagógia, az esztétika és a politológia. A publicisztikában is mind sűrűbben bukkan fel e fogalom. *Interdiszciplináris* kategóriáról van szó, melynek kutatásában több tudomány illetékes. Nem lenne szerencsés valamifajta kisajátítás, és értelmetlen például az a kérdésfelvetés, hogy vajon a szociológia vagy a szociálpszichológia fedezi-e fel magának előbb e fogalmat. A terminológia ugyanis már e szaktudományok megszületése előtt kialakult. Ismereteim szerint *William Penn*, polgári gondolkodó használja először a kategóriát 1700 körül (!) írt munkájában. Szerinte a konfor-

mizmus olyan polgári erény, amelynek a szabadság az ára. (3) Később, *Buonarroti* híres Babeuf-tanulmányában is megjelenik a fogalom, mégpedig kifejezetten *politika* értelemben. A nemzeti szuverenitás elveihez s a polgárság tényleges érdekeihez kell konformálódnunk, mondja Buonarroti. (4) Ami pedig a tudományági kisajátítás kérdését illeti, mindenekelőtt egyes szociálpszichológiai törekvésekkel vitatkozhatnánk. Például *Solomon Asch,* amerikai szociálpszichológus – aki mellesleg az 1950-es években több, ma már klaszszikusnak nevezhető kísérletet végez – azon gondolatával, miszerint a konformitás fogalma „számos heterogén feltételt foglal magában, amelyek mindegyikét pszichológiai terminusokban kell jellemeznünk." (5) Nos, azt hiszem, a szociálpszichológia konformizmuskutatásban elért valóságos érdemei semmivel sem csökkennek, ha lemond arról, hogy ezt a jelenséget csupán pszichológiai jellemzőkkel lehet s kellene megragadni. Sajnos, mások is rabjai az ilyen szakmai ártalomnak. Például az alapos, tizenhét kötetes *International Encyclopedia of the Social Sciences* gyűjtemény, ‚conformity' című fejezetének megírásával Robert B. Zajoncot bízzák meg, aki kifejezetten szociálpszichológiai terminusként írja le a konformizmus lényegét, teljesen mellőzve más tudományok vonatkozó vizsgálatainak akárcsak utalásszerű jelzését is. Az értékelés szempontjáról nem is beszélve. (6)

Visszatérve Lipp felfogására: ha a konformizmus valóban „a társadalom élettörvényévé", „szociális ténnyé", tehát társadalmi erejű s hatású jelenséggé válik, akkor ennek a változásnak – bizonnyal – tükröződnie kell a tudományos kutatások nagyfokú kiterjedtségében.

Első pillantásra úgy tűnik, ki is elégülhet e téma iránti fokozott várakozás. Például Lipset a politikai szociológia klasszikus könyvében, a „Political Man"-ben írja, hogy a konformitás, „amely annyira bánt sok amerikait, az amerikai kultúra *fő szempontjának* (kiemelés tőlem – K. S.) tekinthető az 1830-as évektől (Tocqueville) az 1950-es évekig (Riesman)." (7) A konformizmus ezek szerint kiemelt téma, s fontosságát olyan eltérő gondolkodású magyar szociológusok, etikakutatók is megfogalmazzák, mint Heller Ágnes, Hegedűs András és Kulcsár Kálmán. Heller Ágnes még az 1960-as években jegyzi meg Whyte és Riesman munkásságával kapcsolatban, hogy „kutatásaik *fő tárgya* (kiemelés tőlem – K. S.) az amerikai életforma nem autonóm, konformisztikus jellegének bemutatása." (8) Hasonló Hegedűs András véleménye. Szerinte az amerikai kritikai szociológiai iskola éppen a konformizmus témára hívja fel figyelmünket. (9) Majd Kulcsár Kálmán Mills egyik magyarul megjelenő könyve elé írt bevezetőjében szögezi le, hogy lényegében az egész irányzat a konformizmus-problémából indul ki, vagy oda érkezik vissza. Riesman kapcsán pedig arról ír, hogy ha „munkásságának *lényegét* (kiemelés tőlem – K. S.) akarjuk megragadni, akkor a konformizmus problémájához jutunk el". (10)

A fenti kijelentéseket olvasva, azt gondolhatnánk, hogy ez a téma a polgári szociológia egyik megkülönböztetett kutatási területe. Hasonló következtetésre juthatunk, ha a vonatkozó szociálpszichológiai kutatásokra tekintünk. Talán az ötvenes-hatvanas évek kiterjedt empirikus munkálatai alapján írhatja egy szerkesztői összegezés, hogy a „csoportokra vonatkozó kísérletek jelentős hányada a *csoportnormák elfogadására, a konformizmusra irányul.*" (11)

Első megközelítésben tehát azt látjuk, hogy a szociológiai és szociálpszichológiai kutatások egy része ezzel a kérdéssel foglalkozik, kiemelt témaként, fő szempontként esik ez latba; egyes tudományági iskolákban pedig hovatovább a kutatások kardinális pontjává válik.

Ha viszont tüzetesebben vizsgáljuk a számba vehető szakirodalmat, könnyen zavarba jöhetünk. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy bizonyos, alapvetőnek nevezhető szociológiai és szociálpszichológiai munkák teljesen érzéketlenek maradnak e problematika iránt, noha a felvállalt téma és a feldolgozandó kérdések átfogó íve indokolná azt. (12) További probléma: a konformizmus kérdésével kapcsolatos szociológiai és szociálpszichológiai munkák egy másik része valójában nem olyan mértékben foglalkozik e témával, mint ahogy az elterjedt róla a tudományos közvéleményben. Például Mills, aki az amerikai kritikai-szociológiai iskola alighanem legkiemelkedőbb képviselője, csak közvetett utalások szintjén foglalkozik ezzel a kérdéssel. Vagy Whyte, „A szervezeti ember" szerzője is csupán érintőlegesen használja a fogalmat. (13) A szociálpszichológiában pedig – hogy továbbb bonyolódjék a helyzet – sajátos végletre bukkanhatunk. Allport például a konformitás közös nevezőjére hozza az alkalmazkodás legkülönfélébb típusait: a „társadalmi belépőjegyként értelmezett szocializációtól kezdve az udvariasságból és a simulékonyságból végzett formákon át egészen a neurotikus mértéket öltött igazodásig. (14) Allport mesterségesen kitágítja a fogalom jelentéstartományát. Ezzel szemben viszont Peuckert erősen leszűkíti azt. Mint írja, a „mindennapi életben nagyon ritkán léteznek olyan tények, melyek a konformitásra jellemző meghatározást fedik." (15) S végül még egy nehézség: a valóban ezzel a témával foglalkozó munkák – mint majd látni fogjuk – sokféleképpen és ellentmondásosan használják az alapfogalmat. Sajnálatos fejlemény, hogy a nagyarányú – vagy annak tűnő – konformizmuskutatás ellenére is rendkívül zűrzavaros, ellentmondásos ismeretanyaggal, nem egyértelmű fogalomhasználattal rendelkezünk; és szembe kell néznünk a jelenség bizonytalan megítélésének, szubjektív értékelésének problémájával is.

A fenti, bevezetőnek szántak alapján máris megfogalmazhatjuk a konformizmuskutatás első kérdőjelét. *A konformizmus vajon divatjelenség-e,* melynek időleges jelenléte csupán egy „tucat" kutató esetleges, bár látványos kitérőjét képes kiváltani? Vagy fordítva: a *XX. századot* (esetleg még kiterjedtebb történelmi korszakot) *mélyen érintő társadalmi probléma ez,* amely alapos és hosszú időszakra szóló koncepcionális kutatómunkát indokol?

Óvakodnék az elhamarkodott válaszadástól. Helyette inkább először a fogalomértelmezési dilemmákra, majd a konformizmusjelenség társadalmi-történelmi gyökereinek kérdéseire és az azokkal kapcsolatos vitákra kívánom a figyelmet felhívni. Nincs mód arra, hogy nyomon kövessem a fogalomértelmezés fölöttébb gazdag, a társadalmi-történelmi összefüggések már szegényesebb, de éles vitákat kavaró szakirodalmát. Csak a legjellemzőbb törekvéseket tekinthetem át, s azokat sem a részletes elemzés és a végső értékelés igényével. Az alábbiakban tehát a konformizmuskutatás szimptomatikus jegyeit próbálom felderíteni, azzal a céllal, hogy további, immár mélyebbre hatoló és remélhetőleg orientálni is tudó kérdőjeleket fogalamazzak meg.

II.

A konformizmus, írja a XX. század elején a szociológus Cooley, „az emberi cselekvés normális fázisa ..., az együttműködés egyik fajtája." (16) A megközelítés nem tartalmaz semmi pejoratív jelentést; a konformizmus lényegében a társadalom és az egyén közötti viszony szükségszerű, objektív és természetes mozzanata. Cooley álláspontja erős hatással lesz majd a későbbi kutatásokra. (17) Ugyanakkor gyökerében más s ennek ellentmondó elképzelések is megjelennek. Robert Lindner, amerikai esszéíró sokak véleményét frappáns módon fogalmazza meg: noha napjainkra gyülekeznek a konformitásra késztető erők, mégis az ember „biológiai természetéből következik, hogy nem konformál, mivel sejtjei fölépítése, vére összetétele, csontjai anyaga miatt soha nem képes a behódolást elviselni." (18) A konformizmus fogalma itt a behódolásával lesz szinonim, s mint ilyen, már – nyilvánvaló – negatív jelentésűvé válik. A pejoratív jelentést azután egyes szerzők végletes és látványos formában ragadják meg. Például: a „halál jellemzője a konformitás, az élet jellemzője a konformitás széttépése." (19) Mindenesetre a konformitásnak kialakul egy pejoratív jelentése, és ebben az értelemben valóban mondhatjuk, hogy az emberek igyekeznek magukat távol tartani a konformizmustól.

Ezzel szemben a szociálpszichológus Asch arra a meglepő eredményre jut híres vizuális (vonalhosszak megállapítása) kísérletében, hogy felnőtt, ép érzékű emberek, meggyőződésük ellenére is hajlandók engedni egy adott csoportnyomásnak. S éppen ezt nevezhetjük konformitásnak. (20) Asch eredeti kísérleti technikát dolgoz ki, mellyel mérni tudja a csoportnyomás mértékét. Kísérletsorozatát többen megismétlik, illetőleg továbbfejlesztik. Csak néhány példa az újabbak közül. Berkowitz megemlíti, hogy Asch kísérletében „a személyek azért konformálódtak mások nézetéhez, mert úgy gondolták, az előnyükre válik." (21) Máshol azt olvashatjuk, hogy a konformitást, azaz a „csoportnyomás hatására kialakuló viselkedést úgy lehet tekinteni, mint az egyén racionális s tartalmas reagálását a rá irányuló ellentétes erőkre." (22) Azonban bizonyos aggályok is megfogalmazódnak. Perrin és Spencer már tanulmányuk első mondatában leszögezik: „Vitatott, hogy a konformitás témakörében klasszikusnak számító Asch-tanulmányok nem annyira univerzális értékűek, hanem inkább az 1950-es évek Amerikájának történelmi, kulturális állapotát tükrözik." (23) A szerzők többek között Milgram 1961-es kutatására hivatkoznak, amely kísérlet a norvég és a francia egyetemisták eltérő konformitásmutatóiról szól. Utalnak Larsen tanulmányára is, amely a 60-as évek diáklázadásai utáni időszak konformitásértékét vizsgálja. Larsen adata meg sem közelíti az Asch által „kihozott" konformitásértéket. Végül a brit egyetemi hallgatók körében végzett kísérleti eredményekről számolnak be, amelyek ugyancsak alatta maradnak a megfelelő korábbi amerikai értékeknek. S végső következtetésük: „az Asch-effektust nem lehet normatívának tekinteni." (24)

A helyzetet csak bonyolítják azok a törekvések, amelyek a konformizmus jelentését kitágítva, a szocializáció vagy még általánosabban, a társadalom (a szervezet) és az egyén szükségszerű viszonyaként értelmezik. Ezen a ponton szükséges Merton és Riesman felfogását érinteni.

Merton az ugyancsak klasszikusnak számító „Társadalmi struktúra és anómia" című munkájában, a konformizmustéma szempontjából legilletékesebb helyen, „Az egyéni alkalmazkodás típusai" fejezetben fogalmazza meg álláspontját. Azt írja, a konformitás „a legáltalánosabb és széles körben elterjedt reakció. Ha nem így lenne, nem lehetne fenntartani a társadalom stabilitását és folyamatosságát. A minden társadalmi rendet fenntartó várakozásokat a társadalom tagjainak magatartása életeti... (melyben) a konformizmus érvényesül." (25) A fogalom jelentésének messzemenő kiterjesztésére kerül sor itt (újra), amely eljárás azonban nem vált ki – és jogosan nem – egyöntetű elfogadást a konformizmuskutatók körében. Arról nem beszélve, hogy Merton önmagával is ellentmondásba kerül. Egyszer azt írja, hogy a konformizmus tartja mozgásban a „társadalom kerekét", máskor már „merev", „szélsőséges", „buzgó" konformizmusról ír; végül még pozitív értékítéletet is kölcsönöz a fogalomnak. A „társadalmi konformizmus – mondja – ... az erényes." (26) Sajnálatos, hogy a fogalmi tisztázatlansághoz fordítási pontatlanságok, következetlenségek is hozzájárulnak. Például, ami az eredeti szövegben ‚to conform', az a magyar fordításban egyszerűen csak ‚alkalmazkodni' szóként szerepel. Vagy így lesz a ‚conformist behavior'-ból ‚alkalmazkodó viselkedés'. Viszont az ‚adaptation' is úgy kerül át magyarra, mint ‚alkalmazkodás'. (27) Azt hiszem, a magyar szóhasználatban már polgárjogot nyert a konformizmus (vagy konformitás) fogalma. Fölösleges tehát görcsösen keresni e kifejezés magyar megfelelőjét.

Lényegében hasonló álláspontot vall Riesman. S ez nem véletlen, hiszen Merton erős hatással lesz „A magányos tömeg" szerzőjére, melyet Riesman maga sem tagad. Bevezeti az úgynevezett „társadalmi karakter" kifejezést, amely „nem más, mint az egyén ösztöneinek és szükségletkielégítésének többé-kevésbé tartós: társadalmilag és történetileg kondicionált szervezete – ‚készülék', amely összekapcsolja az egyént a világgal és emberekkel." (28) Majd kijelenti: a „konformitás módja... a ‚társadalmi karakter' szinonimája ..., a karaktert és a társadalmat összefűző ... kapcsot abban a módszerben jelölhetjük meg, amellyel a társadalom tagjainak bizonyos mérvű konformitását biztosítja." (29) Nyilvánvaló, újra összemosódik az általában vett ‚alkalmazkodás' és a ‚konformitás' fogalma. Sajnos, az sem derül ki, hogy mi a „bizonyos mérvű konformitás". Kétségeink annál inkább megmaradnak, mivel Riesman a továbbiakban eltekint a fogalomhasználattól. Természetesen nehezen lehetne elvitatni e könyv tudománytörténeti jelentőségét (nincs is szándékomban értékelni az egész könyvet), magam mégis azokkal értek egyet, akik *ezen a ponton* kritikával fogadják Riesman elgondolását. (30)

A konformizmus-szakirodalomban nemcsak az a kérdés, hogy vajon meddig terjeszthetjük ki a fogalom jelentését, hanem – ettől nem függetlenül – a jelenség megítélése is gondot okoz.

Hogyan értékeljük a konformizmust magát? Sajnos, ezen a téren sincs egyetértés a kutatók között. Egyszer azt olvashatjuk, hogy a konformitásban „elnyomjuk közvetlen és spontán ösztöneinket, s nem úgy cselekszünk, ahogy ösztönösen cselekednénk, hanem inkább úgy, ahogy az alkalomhoz illőnek és megfelelőnek tűnik... Arcaink élő maszkok". (31) Negatív értékítélet körvo-

nalazódik itt. A konformizmus ebben a megközelítésben önletagadást (denial of self) jelent, és minden bizonnyal ezért mondhatjuk azt, hogy a „csoporttagok nem szívesen vesznek fel konformista viselkedést". (32)

Máskor már arról van szó, hogy lényegét tekintve „a ‚konformitás' kívánatos szocializációs eredményt írt le." (33) Mi több: „a társadalmon belüli konformizmus ... a boldogság biztosítéka." (34) Az ember beépíti a szervezet „jellemvonásait" személyiségébe, szinte együtt lélegzik a szervezettel, így válik a szervezet működése optimálissá, ő pedig „alkotó képes konformistává". (35)

A konformizmus negatív megítélése különösen a szovjet szociológiában és pszichológiában erősödik fel. A konformista a „kapitalista társadalom embere ..., akit megfosztanak saját gondolataitól ... s bábbá változik ... Ez a konformizmus – amely kényszerzubbony s mind az ember, mind pedig a társadalom belekerül – megszüli az elidegenedést." (36) Kon szerint ez a jelenség a „kollektivizmus tökéletlen formája", „formális egyhangúság..., amely egy lyukas garast sem ér." (37) S ahogy az várható, a kritikai hangvétel nyomul előtérbe a polgári konformizmuskutatások értékelésében. „A nyugati szociológusok írásaiban a konformizmus úgy vetődik fel, mint a társadalmi realitás általános formája. Benthamot bírálva Marx hangsúlyozta, hogy Bentham naiv korlátoltsággal azonosítja a modern nyárspolgárt, jelesül az angolt, az általában vett normális emberrel. A modern burzsoá szociológusok ugyanebbe a hibába esnek a konformizmus kérdésével kapcsolatban ..., nem lehet ezt a kérdést absztrakt módon felvetni, vagyis anélkül, hogy megmagyaráznánk, mihez viszonyítva alakul ki ez vagy az a tömegmeggyőződés." (38) Pszichológiai vonatkozásokban mindenekelőtt Petrovszkij véleményére indokolt figyelnünk. A szovjet pszichológus szerint Asch s a többi polgári kutató lényegében diffúz csoportnyomást vizsgált, az egyének véletlen egyesülésében, amelyben az egyének semmi mással nem kapcsolódtak egymáshoz az általános tartózkodási helyen és időn kívül. (39) A kollektíva tagja viszont „jól ismerve a kollektíva egészét, tagjait, tudatosan s szelektálva reagál a többiek véleményére, tájékozódva azon értékek és viszonyok felől, amelyeket a többiek elfogadnak és megerősítenek ... Az álcsoporttal kísérlezető pszichológus attól kezdve válik a csoportnyomás mechanikus sémájának rabjává, amikor ... a ‚konformizmus' és a ‚kollektivizmus', valamint a ‚szilárd kollektivizmus' és a ‚szilárd nonkonformizmus' szétválasztásának szükségességét nem ismeri fel... A kollektíva a kollektív önrendelkezés egyaránt elkerüli az egyén társadalmi-szociális és pszichikai meghatározottságának fatalizmusát, valamint az egyén abszolút autonómiájának utópiáját." (40)

Úgy vélem, az ilyen és ehhez hasonló módszertani kritikai megjegyzések jogosak. Továbbá valóban összefüggésbe hozhatjuk a konformizmus és az elidegenedés jelenségét. Mint ahogyan indokoltnak tarthatjuk azt a javaslatot is, hogy vonjuk meg pontosan s egyértelműen a fogalom jelentésének határait. Más szempontból viszont kielégületlenül is hagyják az olvasót ezek a munkák. Ugyanis mind a szovjet szociológiában, etikában, mind pedig a szociálpszichológiában idegenkedés tapasztalható a szocialista társadalom és a konformizmusproblematika kérdésének vizsgálatában. De erről majd később.

Nem kívánom itt bemutatni a szegényes magyar konformizmus-szakirodal-

mat. (41) Csupán arra emlékeztetek, hogy nálunk erőteljesen jelentkezik az a felfogás, amely szerint a konformizmus nem más, mint a mindenkori politikai rendszerhez való meggyőződés nélküli alkalmazkodás. (42)

Az eddigiekben többféle megközelítés és meghatározás került egymás mellé. Ideje valamiféle rendező elvet találni. Véleményem szerint jó kiindulási alapot kínál erre Günter Wiswede, a kölni egyetem szociálpszichológia tanára. „Úgy tűnik – írja –, a makroszociológiai kutatás szintjén legfőképpen két irányban vizsgálják a konformitásproblémát. 1. Konformitás mint egy rendszer állandó működése érdekében kialakult alkalmazkodási folyamat. 2. Konformitás mint egy társadalomkritika vonatkozásában értelmezett konformizmus... A konform ... magatartás a szociális reakcióban egyszer pozitívan jelenik meg, máskor – a szituációtól függően – negatív asszociációkat vált ki ... *Pozitív* értelemben minden olyan személyt konformnak nevezek, aki nem kellemetlenkedik, állandóan az elvárásokhoz igazodik... Cselekvése megnyugtató módon bizalmat ébreszt, soha semmiféle különleges meglepetéssel nem lép elő, mert ez felel meg mások elvárásainak... A magatartás megfelel a normának... A konformizmus ezen pozitív értelmezése mellett... a mi felfogásunk kimondottan *negatív* jellegűnek is tekinthető. Negatív abban az értelemben, hogy egy ember legjobb hitét és tudását mások véleményéhez igazítja." (43)

A szerző egy tudományági megközelítést is ajánl. Megkülönböztet szociálpszichológiai és szociológiai definíciót. Olyan definíciót ad, amely véleménye szerint találkozik a kutatók többségének véleményével. Így a konformitás szociálpszichológiailag *„az egyéni és a csoportviselkedés között észlelt különbségek megszüntetése társadalmi nyomás hatására, személyek vagy csoportok normáinak, elvárásainak és szankcióinak hatására feladjuk az önálló cselekvési képességet*... A legtöbb szociológus pedig a következő meghatározást fogadja el: *a konformitás meghatározott társadalmi elképzeléseknek (értékeknek, normáknak, elvárásoknak, szerepeknek) megfelelő magatartás."* (44)

A szociálpszichológiai értelmezés tehát eltérést hangsúlyoz az egyén és a csoport ítéletalkotásában, valamint magatartásában. S ennek nyomán egy dinamikus változás következik be az egyén részéről a csoportvélemény és -magatartás irányában. Ezzel szemben a szociológiai felfogás nem vesz tudomást erről a kettősségről és a dinamikus mozzanatról. Mindebből persze nem lenne szerencsés olyan következtetésre jutnunk, hogy a két tudomány között, a konformizmustéma vonatkozásában valamiféle értékhierarchiát állíthatnánk fel, jelesül a szociálpszichológia javára. Valójában mindkét tudomány (és természetesen mások) eredményére egyaránt szükség van, s inkább azon kellene munkálkodnunk, hogy kölcsönösen megtermékenyítsék egymást.

Úgy gondolom, nagy vonalakban egyet lehet érteni Wiswede megállapításával. De szükségesnek tartom kiegészíteni s tovább differenciálni álláspontját tartalmi és módszertani szempontból egyaránt.

Ha a konformizmus-szakirodalom *egészét* tekintjük, végül is négy markáns definíciós törekvést különböztethetünk meg.

a) A konformizmus a társadalom és egyén közötti kapcsolat szükségszerű, objektív, állandó s értékmentes eleme. Enélkül se a társadalom, se az egyén egyszerűen nem tudna létezni. Ebben az értelemben objektív társadalmi *lét-*

kategória, amely az egyén „minimális" alkalmazkodását biztosítja adott szociális környezetéhez.

b) Kialakul a fogalomnak egy *pozitív értékű* megítélése. E szerint a társadalom és szervezetei a konformitás által tudnak csak igazán hatékonyan működni, miközben az egyének kiegyensúlyozottá, nyugodttá, boldoggá válnak. Ilyen pozitív megközelítést tartalmaznak azok a törekvések is, amelyek a konformitással egy kívánatos szocializációs folyamatot próbálnak leírni. (45)

c) Sokszor találkozhatunk a *pejoratív* jelentéssel. Az etikában különösen élesen fogalmaznak: a konformista bármely csoporthoz „kaméleonszerűen alkalmazkodik ..., a konformista cselekvés az erkölcsi élet fullasztó feslettsége." (46) „A ‚jól meggyalult személyiség' életformája". (47) A jelenség negatív értékű megközelítésén belül létrejön egy speciális felfogás is: a konformizmus a társadalom alaértékeihez s -viszonyaihoz, a társadalom egészéhez (amelyet az adott politikai rendszer kondicionál) történő elvtelen, behódoló alkalmazkodás. Az „elvtelen" itt nem elv nélküliséget jelent, hanem azt, hogy az ilyen egyén gyakran váltogatja nézetét s magatartását, állandóan maszk-viseletet hord.

d) Érezve a fogalom belső ellentmondását, sokan úgy próbálják a fogalomértelmezés dilemmáit megoldani, hogy mesterséges felosztást alkalmaznak. Megkülönböztetnek egészséges, normális, természetes stb. elnevezésű alkalmazkodást, valamint megalkuvó, személyiségcsonkító, elidegenítő stb. beilleszkedésformát. A legkülönfélébb javaslatok születnek így; például: legyen úgynevezett érdekkonformizmus (ez lesz a pejoratív) és nyílt konformizmus (ez a csoportnormák internalizációja) (48); használjunk „egészséges" és „defenzív" konformizmust (49); „belülről fakadó és kritikus", valamint „külsődleges, opportunista" konformizmust (50); „alapvető" (amely jogi, morális és társadalmi szükségletet fejez ki) és „alkalmi" (kétszínű erkölcsre épülő) konformitást (51); „simulékony", illetőleg „beállítódás" konformizmust (52). Vagy ahogyan Hegedűs András ajánlja: konformitást és konformizmust, amelyben az utóbbi jelölje a negatív formát (53). Sőt olyan elképzelésről is szó van, amely szerint érzelmi alapon kell három fokozatot megkülönböztetni: legyen egy úgynevezett I., II. és III. típusú konformizmus. (54)

Különösen a negyedik elképzelés okoz bonyodalmat a kutatásban. A szerzők azért osztják két- vagy háromfelé a fogalmat, mivel érzik – és jogosan – a fogalom ellentmondásait, s úgy vélik, a megoldás érdekében mindenképpen meg kell maradni az egy és eredendő kategóriánál. (Csak a jelzőit váltogassuk.) De nem biztos, hogy ez a járható út. Tudniillik rendkívül nehezen vonhatjuk meg *egy* fogalom *két* jelentésének határvonalát. Arról nem beszélve, hogy csaknem lehetetlen feladat lenne ilyen javaslat empirikus felmérése és igazolása. A fogalomfelosztási eljárás olyan következménnyel jár, hogy módfelett megnehezül az egyértelmű kategóriahasználat, illetőleg a világos, éppen ezért meggyőző elkülönítése más, jelentésben hozzá közel eső fogalmaktól. Az ezzel kapcsolatos gondok sajátos módon újrafogalmazódnak Ivan Šibernek, a zágrábi egyetem politológia tanárának megállapításában. Ő is a fogalomfelosztás híve, ugyanis megkülönböztet „funkcionális" és „kritikai" konformizmust (az előbbi pozitív, az utóbbi negatív jelentésű). Majd azt írja: „A konformiz-

mus elvének (fogalmának – K. S.) e két egymástól különböző alkalmazása nem zárja ki egymást, és nem tekinthetők egy kontinuum kölcsönösen szembeállított pólusaiként ... A konformizmust nem lehet kizárólag negatívként vagy pozitívként felfogni, hanem kölcsönös tevékenységként, az egyén és a társadalom változásának ellentmondásos folyamataként." (55) Végső soron a társadalom és egyén viszonyában megnyilvánuló ellentmondásokat, egymást kioltó folyamatokat és erőket egy fogalom alá vonni annyi, mint parttalanná tenni azt, és megnyitni a kaput a terminológia önkényes használata előtt.

Módszertanilag inkább az lenne termékeny eljárás, ha megtalálnánk a több jelentésű (tehát a legalább négyféle értelmű) szó legszűkebb tartományát. Azt az egy (és csak egy) jelentést, amelytől egyrészt meggyőzően sikerülne leválasztani az eddig rárakódott s csak zűrzavart okozó tágabb tartalmakat, másrészt pedig amelyet elméletileg is megbízhatóan lehetne megalapozni. Nézetem szerint a konformizmuskutatásnak komoly adóssága van ezen a téren, minden eddigi ilyen jellegű erőfeszítése ellenére.

Célszerű lenne megkülönböztetnünk például az *uniformizáltság* és a *konvencionalitás* fogalmait a konformitástól. Az „uniformizáltság" – olvashatjuk – több forrásból eredhet, amelyek nem feltétlenül vannak kapcsolatban a társadalmi nyomással... Az, hogy társadalmunkban a legtöbb ember hisz a Föld gömb alakjában, aligha kellő bizonyíték a konformitásra ... Nem azonosíthatók a konformitással a puszta *konvencionalitás* megnyilvánulásai sem...; a konvenciók a társadalmi viselkedésmód beolajozott rutinját jelentik, melyeket készen kapunk és gyakran ellenállás nélkül követünk. Attól, hogy társadalmunkban egy férfi nadrágot visel, még nem lesz valódi konformista." (56)

Hasonlóan nem meggyőző e jelenséggel közös nevezőre hoznunk a *kényszerhelyzetben*, parancsszóra tett igazodást sem. Gladüseva, szovjet pszichológus hívja fel figyelmünket arra, hogy egészen más az, ha mondjuk, egy tolvajbanda rákényszeríti áldozatát pénztárcája átadására, vagy egy baráti csoport ráveszi valamelyik tagját egy közös mozilátogatásra. (57)

Meggondolandó az a javaslat is, miszerint nem azonos a *konformizmus* és a *befolyásolhatóság* fogalma. A konformista ember konformizmusa általában csak addig tart, amíg jelen van a társadalmi (vagy csoport) nyomás. Ennek megszűntével visszatérnek, visszatérhetnek az egyének saját individuális értékrendjükhöz. Ezzel szemben a befolyásolható ember mindig megtartja a többségi nézőpontot. (58)

Ez a disztinkció felveti a *manipuláció* és a *konformizmus* viszonyának kérdését. Sokan megegyezőnek tartják e két fogalom jelentését. Magam azokkal értek egyet, akik szétválasztják ezeket a kategóriákat. Érdemes egy magyar pedagógiakutató felvetését megfontolnunk: „*Konformizmus* az a tulajdonság – írja –, amikor tevékenységemet úgy igazítom a kívülem vagy felettem létező normákhoz, hogy magaménak fogadom el azokat: a kívülről követelt tevékenységet öntevékenységemmé teszem. A *manipuláció* az az eljárás, amikor kívülről oly módon irányítják tevékenységemet, hogy azt *higgyem* (kiemelés: K. S.), önállóan választott öntevékenységet végzek... A konformitás a tevékenység környezeti befolyásolhatósága. A manipuláció viszont éppen a közvetlen befolyás látszatát igyekszik elkerülni." (59) A *becsapás* prob-

lematikája fogalmazódik itt meg, ami valóban jelen van a manipulációs folyamatban. Sőt, ha elfogadjuk a konformizmusnak azt a jelentését, miszerint a külső norma elfogadása csak ideiglenes, s nem az ember igazi arca, akkor e fogalomban is megjelenik a becsapás. De éppen fordítva: a manipulációban a környezet ejti át az embert, a konformizmusban az ember a környezetét.

S még egy munkát, a Kiesler-testvérek könyvét érdemes érinteni. Sokan hajlanak arra, mondják, hogy a konformitást tartós személyiségjegynek vegyék, mely szerint „léteznek alkalmazkodók és alkalmazkodásra képtelen emberek. Az, hogy a kívülálló magát konformistának tartja vagy nem, az attól is függhet, hogy kihez hasonlítja magát. Ha önmagát az általa beatnikeknek, hippiknek vagy csavargóknak tartott emberekhez viszonyítja, akkor ő a rendíthetetlen konformista. Saját maga előtt egyike azoknak a szörnyű nonkonformistáknak, akik hajlamosak egyszerre megvetni Anyát, Istent, Hazát. Azonban ha megkérdezik, hisz-e a ‚jobb élet felé haladásban' ..., azon nyomban feltételezi magáról, hogy ő a bátor nonkonformista, akit megfosztanak a régi begyepesedett fejűek félelmeinek és tilalmainak bilincseitől." (60)

Nem részletezhetem a konformizmus-nonkonformizmus viszonyának sajátos problematikáját (külön feladat lehetne az). De hadd reagáljak a fenti idézet azon megállapítására, miszerint a konformitás (és a nonkonformitás) menynyire viszonylagos fogalom. Semmiképpen nem tekinthetjük a konformitást személyiségjegynek, hanem mindig meg kell vizsgálnunk az adott társadalmi feltételrendszerét, tehát azt az objektív közeget, amely működteti. Egyetértek a következő megállapítással: „a konformitás vizsgálatakor sokkal több mindent figyelembe kell venni, mint azt az egyszerű kérdést, hogy az egyén hajlamos a befolyásolásra, vagy megtagadja azt. Amikor ezt a viselkedést felfedezik, még csak a kutatás elején tartanak." (61)

A továbbhaladás azaz a konformizmusproblematika általános, társadalmitörténelmi összefüggéseinek elemzése előtt, nézzük röviden, milyen tanulsággal szolgálhat a fogalomértelmezéssel kapcsolatos eddigi fejtegetés.

A konformizmusról sokféle s ellentmondásos definíció, illetőleg megközelítés születik. A sokféleség egyszerre gyakorol jó és rossz hatást a kutatásra. Annyiban jó, hogy lehetővé válik a rendkívül bonyolult, rejtett természetű, mármár titokzatosnak tűnő jelenség több oldalról való megközelítése, újabbnál újabb mozzatanok felfedezése. Ugyanakkor szinte áttekinthetetlenné is válik a helyzet, terminológiai zűrzavar, valóságos – kölcsönözve egy Németh László-i kifejezést – fogalomepilepszia alakul ki. Ahogyan Asch megjegyzi, nem szerencsés a fogalomhasználat, s hozzátehetem: fölöttébb zavaró és súlyosbítja a helyzetet, hogy a terminológia ellentmondásos és következetlen használata nemcsak egyes szaktudományok közötti viszonylatban érződik, hanem – sajnálatos módon – egy-egy tudományágon, mi több, egyes tanulmányokon *belül is*. Tovább nem megnyugtató, hogy a belső ellentmondás és az átgondolatlanság a vonatkozó marxista társadalomtudományi kutatások egy részében is jelen van.

A fenti kritikai megjegyzésekkel érkezünk el a konformizmuskutatás második kérdőjeléhez. A *terminológiai problémák megnyugtató megoldása nélkül vajon megismerhetővé válhat-e maga a jelenség?* Másként fogalmazva: ha a

téma interdiszciplináris jellegű, akkor miért nem jön létre a kutatókban a komplex vizsgálódás iránti hajlandóság és képesség, valamint az egyértelmű és egyöntetű fogalomhasználat kidolgozásáért való együttműködés? *Miért a belterjesség, a köldöknéző magatartás jellemző, a kölcsönös kitekintés és tanulás, netán a közös vizsgálatok felvállalása helyett?* Egyáltalán, el lehet-e együttes munkálkodással, a komplex megközelítés érvényesítésével jutnunk a fogalom *egyetlen* és *egyértelmű* jelentésének felállításához, illetőleg közös elfogadásához? Vagy pedig az oly szükséges konszenzus elmaradásával továbbra is megrekedünk a terminológiai ellentmondások, s az ezek nyomán születő, többnyire meddő belső viták szintjén?

III.

Lehetséges, hogy a terminológiai nehézségek felszámolásának az a – legalábbis egyik – járható útja, ha átlépünk a kategoriális elemzés világából a jelenség társadalmi-történelmi gyökereit megragadni kívánó elméleti, akár *történetfilozófiai* vizsgálódás szintjére? A kérdés felvetése aligha erőszakolt, bár első pillantásra meglepőnek tűnhet. Ugyanis eddig sokféle szaktudományos részeredmény született, ám mindmáig hiányzik a konformizmus általános elmélete. De nem éppen egy koherens és koncepcionális elméleti alapozással dolgozhatjuk-e fel a részeredményeket? A szaktudományok speciális ismereteit, közöttük a terminológiai belső vitákat nem a totalitás felől kiindulva, filozófiai összefüggésrendszerbe ágyazva rendezhetjük-e meggyőzően és ítélhetjük-e reálisan meg? (S csak zárójelben kérdezem: a filozófiának nem ilyen szintetizáló szerep lenne-e az egyik feladata?) De ha nemleges választ adunk is, akkor sem tekinthetünk el a filozófiai elemzés szükségességétől. Tudniillik néhány szakkutató maga veti fel a filozófiai vizsgálódás szempontját; ugyanakkor egyes filozófusok – talán meglepő – érintik a konformizmus kérdését.

Érdemes felfigyelnünk Antonio Gramscinak a konformizmusról szóló gondolatmenetére. „A társadalmi ‚konformizmust' illetően meg kell jegyeznünk, hogy a kérdés nem új, s hogy csupán komikus, ha egyes értelmiségiek riadót fújnak ... A konformizmus hajlama a jelenkori világban kiterjedtebb és mélyebb, mint a múltban; a gondolkodás- és cselekvésmód szabványosítása nemzeti vagy egyenesen kontinentális méreteket ölt... A társadalom régi szellemi és erkölcsi vezetői érzik, hogy kicsúszik a talaj a lábuk alól, észreveszik, hogy ‚prédikációik' szó szerint ‚prédikációkká', a valósághoz képest külsődleges dolgokká váltak, tartalom nélküli formává, lélektelen árnyképpé." (62)

Az ilyen politika, ahol tehát a ‚prédikációk', a ‚külsődleges dolgok' uralkodnak el, a XX. század közepére, második felére azután teljesen az úgynevezett fogyasztói magatartások, szokások s értékek hatása alá kerül, amelyben – s ezt már a szociológus Riesman mondja, mintegy folytatva Gramsci gondolatát – kialakul az úgynevezett ‚jólértesült' állampolgár. A „politizáló egyetemi hallgató, fiatal értelmiségi vagy üzletember számára annyit jelent a politika, mint a golfozás, vagy más kedvelt időtöltés: a politizálással társadalmi szere-

pet játszik, miközben még jól is szórakozik, jól üzletel és érdekes emberekkel találkozik." (63)

A fenti filozófiai és általános (vagy középszintű elméleti) szociológiai szövegrészek két következtetést tesznek lehetővé. 1. A konformizmus nem új jelenség, vagy nem néhány évtizedes képződmény csupán. Történetileg régebbi korra nyúlik vissza. Jóllehet, az utóbbi évtizedekben jelenléte s hatása felerősödik. S az előtérbe kerülés mint hangsúlyváltozás valóban kelthet olyan képzetet, miszerint a konformizmus mai fejlemény, netán divatjelenség lenne. 2. A konformizmusnak kétségtelenül létrejön egy társadalmi-politikai vonatkozása. Vagyis a konformizmus nem valamiféle csoportnyomásnak tett engedményt és nem az általában vett elvtelenséget jelöli, hanem egy általános, az egész társadalom értékítéletével, intézményrendszerével kapcsolatos állásfoglalást, lényegében a mindehhez történő, kétszínű alkalmazkodást foglalja magában. Ott születik tehát, ahol a nyilvános politikai élet külsődleges dologgá válik a valósághoz képest; ahol az állampolgári lét puszta szerepjátszássá degradálódik.

Filozófiai kategóriával, mégpedig a szabadsággal hozza összefüggésbe a konformizmust Riesman kortársa, Erich Fromm. Az úgynevezett modern ember (!) szabadságnélküliségéről szól. A szabadságvesztés abban nyilvánul meg, hogy az ember nem úgy gondolkodik és cselekszik, ahogy valójában érez: „A névtelen tekintélyhez konformál – írja –, elfogad egy olyan én-t, ami nem az övé ... Az a mechanizmus, amellyel működik a névtelen tekintély, az a konformizmus... A tekintély mögött ma (tudniillik a XX. században – K. S.) senki sincs, se személy, se eszme, se erkölcsi törvény... S ki küzdhet a láthatatlanság ellen? Ki tiltakozhat a Senki ellen." (64)

A frommi sorok megdöbbentően hasonlítanak a német egzisztencializmus fő képviselőjének az egyik gondolatára (a *Lét és idő* című műről van szó, amely mint ismert, jóval korábban jelenik meg Fromm munkájánál. De Fromm nem utal vissza a német filozófus nézetére). „A ‚Ki' nem ez és nem amaz – mondja Heidegger –, nem az ember maga, nem is egyebek és nem valamennyinek az összege. A ‚Ki' a semleges, *az ember* (das Man) ... Az ember, amely nem meghatározott és a mind ... Mindenki a másik és senki sem önmaga. Az ember (das Man), akivel feleletet kap az a kérdés, hogy *ki* a mindennapi lét alanya, az a senki (das Niemand)". (65)

Ismereteim szerint Ernst Fischer kapcsolja össze először Heidegger gondolatát a konformizmusproblematikával. Az „Én elsüllyedése az Akárkiben – írja még a 60-as években –, a *konformizmus:* Heidegger hatásosan írta le az *embernek* ezt az uralmát Mindenki a másik, és senki sem saját maga..." (65)

A heideggeri és frommi gondolat mint hivatkozási alap a jelenkori kutatásban is előbukkan. Fromm nagy figyelmet szentel a konformizmus problematikájának, írja például egy szovjet társadalomkutató. Ezek szerint a konformizmus „a fennálló rendszerhez valló elvtelen alkalmazkodás..., az egyéniség terhétől való megszabadulás ..., az egyén mindig úgy létezik, ‚mint mindenki', hamis megelégedettséggel semmisítve meg személyisége egyedülálló voltának, eredetiségének érzését." (67)

Kétségtelen, a XX. század polgárának talajvesztése, az individuum belső integritásának szétesése, a fenyegetettség érzése reális veszélyt jelentenek.

letőleg valóban számolnunk kell ilyen gyakorlati fejleményekkel. Ennyiben éles meglátásról tanúskodnak a heideggeri és a frommi gondolatok. De joggal kételkedhetünk abban, hogy az „én elsüllyedése az Akárkiben", valamint az e folyamattal együttjáró konformizmus univerzális és egyetemes képződmény lenne. Ilyen kritikai alapállásból kiindulva egyaránt megalapozatlan kijelentésnek tűnik – visszautalva s válaszolva az írásom elején megfogalmazott első kérdőjelre –, hogy a konformizmus divatjelenség; vagy éppen fordítva, valamilyen végzetszerű és örök uralom. Alighanem az előbbinél jóval többről, az utóbbinál pedig lényegesen kevesebbről van szó.

Felmerül most már a kérdés: vajon melyik történelmi időre és társadalmi formációra értelmezhető a konformizmusjelenség?

A különböző felfogású szakkutatók, ideológusok, publicisták között általában megegyezés tapasztalható abban, hogy ez a jelenség napjainkra felerősödik. De nincs egységes felfogás más, fontosabb kérdésekben. Például: történetileg mikor születik meg a konformizmus, és melyik társadalom problémájává válik? Mind erőteljesebben fogalmazódik meg az az álláspont, hogy ez a jelenség a klasszikus kapitalizmus időszakában jelenik meg. Zamoskin szovjet társadalomkutató mondja: „nem szabad elfelejtenünk, hogy még a szabadverseny és az extenzíven fejlődő vállalkozás idején is az individualizmus együtt létezett a konformizmussal, sőt mi több, a konformizmus individualizmus-pótlékként jelentkezett, mintegy az individualizmus másik oldalaként." (68)

Hasonló következtetésre jut Kulcsár Kálmán Riesman tipológiáját bírálva. „A konformitás mai jelenségét Riesman a régi, elmúlt magatartási formákhoz, vagy követelményekhez mérten próbálja elemezni... A mai társadalom emberének kívülről irányítottsága úgy áll szemben a történetileg a múlthoz kapcsolódó belülről irányított ember típusával, mint Whyte társadalmi (itt szervezeti – K. S.) erkölcse a klasszikus kapitalizmus protestáns etikájával. A két cselekvéstípus abszolút szembeállítása azonban nem meggyőző, s kérdés, hogy a két kor és társadalom közti különbséget érzékelteti-e?" (69) Vagyis ha a „kívülről irányított ember" a konformista (ilyen feltételezést megenged Riesman szövege), akkor a „belülről irányított ember" lenne a nem-konformista? De aligha indokolt olyan megkülönböztetést tennünk, miszerint a XX. századi amerikai társadalmat a konformista, a XIX. századit viszont ezzel szemben a nem-konformista (vagy nonkonformista) embertípus jellemzi.

Még konkrétabb történeti megjelöléssel: a konformizmus a polgári társadalom egész létével együttjáró megnyilvánulás, sajátlagos alkalmazkodási forma (70), amelynek „szülőanyja minden kétséget kizáróan a korai polgári fejlődés volt... S ahogyan megerősödött a polgári rend, vele együtt kifejlődött a konformizmus." (71)

Végső soron egy ilyen értelmezést (azaz az amerikai kapitalizmus egész létét indokolt tekintetbe venni) sugall a következő riesmani felvetés: „a kívülről irányítottság több, mint egyszerűen a megalkuvó ember függősége mások jó véleményétől. Az amerikaiak mindig is sokat adtak mások véleményére, hiszen a jó véleményt szabad piacon kellett maguknak biztosítani, ahol az egyén értékelése gyorsan megváltozhat, hiszen az ‚árakat' nem rögzíti sem kasztrendszer, sem a kialakult arisztokrácia." (72)

A szociológus gondolata termékeny lehet, noha koncepciója egészében csak ellentmondásosan illeszthető be. De ne foglalkozzunk itt már a riesmani álláspont belső problémáival, inkább gondoljuk tovább fenti, eredetinek tartható ötletét.

Vajon állítható-e – tovább általánosítva Riesman meglátását –, hogy a konformizmus társadalmi-történelmi gyökerét a tőkés társadalom létezésére, annak is sajátságos, piaci természetére és árumegnyilvánulására lehet visszavezetni? Másként kérdezve, a konformizmuskutatás nem éppen a kapitalizmus lényegi gazdasági, s a vele összefüggő politikai mozgásfolyamata felől közeledve alapozható meg koncepcionálisan?

Lehetséges, hogy a meglepetés erejével hat az alábbi kijelentés, mégis megkockáztatom. A *marxi társadalomfilozófiában* találhatunk olyan elemzést, amelyet nem egyszerűen „csak" hasznosíthatnánk a konformizmuskutatásban. Ennél lényegesen többről lenne szó. Olyan alapösszefüggést, semmi mással nem pótolható szempontot nyerhetünk a marxi életműből, amely gyökeres fordulatot hozhat a konformizmus elméleti kidolgozásában.

Talán érthetetlennek tűnik az olyan eljárás, amely e téma kapcsán a marxi elméletből kíván merítkezni. A konformizmuskutatók döntő többsége meg sem említi Marx nevét. Jellemző ebből a szempontból például Günter Wiswede monografikus munkája, amely külön fejezetet szentel az elméleti alapok és az elméleti képviselők tüzetes vizsgálatának, de benne nem szerepel Marx-fejtegetés. (73) Mások (így Wolfgang Lipp) már felvesznek bizonyos Marx-írásokat. (74) De itt meg az a kérdés vethető fel, hogy miért nem a konformizmusproblematikával közvetlenül összefüggő gondolatok kerülnek kiemelésre. Ugyanis ha nem a megfelelő szövegrészeket emeljük ki, akkor könnyen adódhat az a látszat, mintha Marx csupán egy lenne a sokféle ideológus és a különböző felkészültségű gondolkodó közül. Természetesen nincs okunk berzenkedni az ilyen eljárás miatt, ha a szerzők világnézeti-ideológiai hovatartozására gondolunk. Továbbá az is igaz, mint már utaltam rá, Marx nem használja magát a konformizmus fogalmát, nem foglalkozik közvetlenül e témával. Ezért részben érthető a kutatók érzéketlensége a témával mégiscsak összefüggésbe hozható marxi elmélet iránt. De a konformizmuskutatás nincs olyan helyzetben, hogy lemondjon egy potenciális elméleti örökségről. Legalábbis meg kell próbálnia az ilyen elméleti beépítés lehetőségét.

Itt nincs mód a szóba jöhető Marx-gondolatok elemzésére, s nem is indokolt ilyen igénnyel előállni ezzel az írással szemben. Viszont szükségesnek tartom legalább felhívni a figyelmet az alábbi alapösszefüggésre.

Marx több oldalról s mélyrehatóan elemzi a tőkés termelést, mint az „óriási árugyűjtemény" világát. Csak a tőkés termelés bázisán válik a termék általános formájává az áru. S ahhoz, hogy áruvá váljon, a terméket *csere* útján kell átruházni másokra, akiknek használati értékül szolgál. Az áruk azonban önmaguktól nem mennek piacra és nem cserélődnek ki. Az árubirtokosok sajátos tevékenységére van szükség, ami a piacon, az eladás és a vétel aktusában realizálódik. Az árubirtokosnak állandóan *ugrásra készen* kell állnia, hogy cserélni tudjon. Ezért „minden eszközt felkutat, hogy fogyasztásra sarkallja ... s új szükségleteket tukmáljon" (75) a többi árubirtokosra; mai kifejezéssel élve, a fogyasztók nagy tömegére.

Mint látható, a Riesman által felvetett gondolat előlegeződik itt meg, mégpedig általános érvénnyel fogalmazva. A kapitalizmussal mint az áru- és csereérték-termelés egyetemessé válásával tehát egy addig soha nem tapasztalt társadalmi erejű és hatású objektív gazdasági nyomás nehezedik az emberekre. Aminek következményeként az emberek a tőke természetének megfelelően tevékenykednek, viselkednek.

A tőkés termelés azonban további lényeges történelmi változást produkál. A magáncserén nyugvó munkában „a munka társadalmi jellege a dolgok tulajdonságaként ‚ábrázolódik' – visszájára fordítva ...; (amíg) a munka társadalmi formája csereértéket hoz létre, addig létezik az a reális prózai misztifikáció is, amelyben azok a meghatározott viszonyok, amelyek közé az individuum, a maga társadalmi életének termelési folyamatába belép, visszájára fordult formában, mint a dolgok társadalmi tulajdonságai jelennek meg." (76)

Ez a fejlemény – történeti összevetéssel – érzékletesebb módon is leíródik. A kapitalizmus előtti társadalmi formákban az anyagi termelés viszonyrendszerét, a társadalmi alapzatot s a ráépülő életszférákat a személyi függőség uralja. Ezért a „munkáknak és a termékeknek nem kell realitásuktól különböző fantasztikus alakot ölteniök... Akárhogy ítéljük is meg ... azokat a jellemálarcokat, amelyekben itt az emberek egymással szembelépnek, a személyek társadalmi viszonyai, amelyek munkáikban érvényesülnek, mindenesetre saját személyi viszonyaikként jelennek meg, és nincsenek a dolgok, a munkatermékek társadalmi viszonyainak álcázva." (77) A tőkés termelésben viszont – ahol dologi függőségre alapozott személyi függetlenség érvényesül – az emberek társadalmi vonatkozásai már nem átlátszóan egyszerűek, hanem „misztikus ködfátyolba" burkolózva jelennek meg. A „tőkés termelés szereplői – szögezi le újólag Marx – elvarázsolt világban élnek, és saját vonatkozásaik a dolgoknak, a termelés anyagi elemeinek a tulajdonságaiként jelennek meg számukra." (79)

A fenti sorok éppen csak felvillantanak néhány jól ismert, ám a konformizmuskutatásban eddig még nem, vagy nem kellőképpen hasznosított marxi passzust. (80) Részletes elemzéssel bizonyítani lehetne, hogy a tőkés termelésnek ez a gazdasági szemfényvesztése, „misztériuma" (aminek következménye: a gazdaságban tevékenykedő magánemberek nem annak mutatkoznak, amik valójában) sajátos módon megjelenik a politikaszférában is. Annyiban, hogy kialakul a citoyen-lét elvontsága, az állampolgár politikai becsapatása, egy sajátos politikai „oroszlánbőr"-jelenség. Nyilvánvaló, a polgári társadalom politikaszférája, azon belül a citoyen-lét számos, történelmileg pozitív mozzanattal rendelkezik (melynek taglalásától tekintsünk most el). De az sem lehet vitás, s a konformizmustéma szempontjából az az érdekes, hogy a *politikai* embernek, a politikai közösségben való szereplésnek is kialakul egy mesterséges, allegorikus, misztifikált organizációja, melyben – mint egyik negatívumként – a *képmutatás* átlagos ténnyé válik. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni *Engels* ironikus megjegyzését, melyet a korabeli angol közállapotok jellemzése közben tesz: „Ha a független angol csakugyan egyszer gondolkodni kezd – ami elég ritkaság – és lerázza a bölcsőben felszedett előítéletek béklyóit, még akkor sincs bátorsága arra, hogy meggyőződésének szabadon hangot adjon, akkor is a nyilvánosság előtt olyan arcot vág, mintha egy legalább megtűrt nézetet val-

lana és meg van elégedve... A kormány az embereket megfosztotta minden komolyságtól és arra készteti őket, hogy olyasminek akarjanak látszani, amik nem." (81)

A gazdasági látszatnak, „ködfátyolnak", „elvarázsolt világnak" stb. tehát megfelel egy politikai látszat, „ködfátyol", „elvarázsolt világ". Ilyen történelmi helyzetben objektív szükségszerűség és szükséglet merül fel a konformizmus kialakulására abban az értelemben, hogy a polgári magánrend közösségi létének idealizációja sajátos jellemálarc használatára készteti az állampolgárokat. Pontosabban, a politikai közszereplés során és az egész adott társadalmi rendhez (hivatalos értékekhez) való viszonyban az állampolgárok egy részében létrejön a konformista alkalmazkodás.

Ha a fenti általános – a marxi életműből merítő – kiindulópont elfogadhatónak tűnik a konformizmuskutatás számára, ekkor már az is érthetővé válik, hogy miért indokolt ezt a jelenséget a polgári társadalom *egész* történeti létéhez kapcsolni.

Éles vitákra ezután inkább a *szocializmus és konformizmus viszonyának* kérdésében számíthatunk már. Az itt felmerülő dilemmák elemzésére ezúttal sem vállalkozhatom, de néhány tapasztalást, „első" tanulságot már ma lehet jelezni.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a polgári ideológia s közvélemény, de a szocialista országok publicisztikája (társadalomkutatás már kevésbé) fokozott érdeklődést mutat a szocialista társadalom és a konformizmusproblematika összekapcsolásának kérdése iránt. Látványos fogalmazásokban nincs hiány. Csupán ötletszerűen kiragadott példák: a „Szovjetunió számára az ellenőrzött konformitás fenntartása életkérdés, melynek megváltozása nem valószínű." (82) A Le Matin kritikusa a magyar társadalom krízisét „a magyar társadalom konformizmusában" találja meg. (83) Egy frissebb állítás: a The Guardian szemleírója szerint Budapest az „egyetlen európai város, amelynek sikerült elegyítenie a politikai kreativitást a konformitással." (84) Gyakori törekvés az ifjúság konformizmusáról írni. Az orosz ifjúság soraiban „a többség, minden próbálkozás ellenére – olvashatjuk –, konformista módon viselkedik az utóbbi időben... Hogyan vehet fel mást, mint konformista magatartást egy olyan rendszerrel szemben, amely neki domináns helyet biztosít a társadalomban." (85) Olyan „felmérések" is születnek, amely szerint „a különböző ifjúsági csoportok konformizmusa és tiltakozása ... erősebb ... Magyarországon és Lengyelországban, mint Oroszországban." (86)

Természetesen jószándékú érdeklődés is tapasztalható. Például amikor egy svéd baloldali folyóirat cikket közöl a konformizmusról, a szerkesztői előzetes megjegyzi, hogy „különlegesen érdekes" (Lite extra interessant) a szocializmusra vonatkozó fejtegetés. (87)

A magyar publicisztikában ugyancsak felerősödik a konformizmusproblematika. Elsősorban a fiatalok politikai magatartásával kapcsolatban merül fel e téma. A harminc éven aluliak „beleszülettek egy konszolidált állam polgárának helyzetébe, közérzetébe; sugáregyenes, szabad pályákon közlekedhetnek a konformizmus, de még inkább a nonkonformizmus, a lelkes azonosulások, de még inkább a kiábrándulások, az antiságok felé – de hol egy járható ösvény,

amely saját márkájú történelmi tettek lehetőségeire nyílna?" (88) A konformizmusproblematika egész eddigi elemzése alapján már felismerhetjük a szerző hibás gondolatmenetét. Nem csupán a konformizmus-nonkonformizmus mesterségesen felállított alternativitására gondolhatunk, hanem e fogalom végletes s meghökkentő értelmezésére. Konformizmus mint a konszolidált állam polgárának lelkes azonosulása, kormánypártisága?

De vitatható egy másik vélemény is: „ismert, hogy az egyetemi közvélemény a medikusok általános politikai-mozgalmi magatartását, a társadalmi problémákkal kapcsolatos attitűdjét a legkonformistábbnak tartja, mint amely mindig az éppen aktuális elvárásokhoz igazodik." (89) Azt hiszem, joggal kérdezhetjük: és mit szólnak mindehhez maguk az orvosegyetemisták? S ezen túlmenően még az is felvethető, vajon milyen alapon tehetünk ilyen különbséget? Ugyanis a mai napig nem rendelkezünk olyan tudományos felméréssel, amely az egyetemisták összehasonlító konformitásértékeire vonatkozna.

A tallózást folytathatnánk, de a fenti két példából már látható, a publicisztika konformizmusfogalma mennyire bizonytalan és leegyszerűsített. Mindez ismételten sürgeti a téma szisztematikus, tudományos (szaktudományos és filozófiai) feldolgozásának szükségességét. Sajnálatos tény, hogy a mai magyar társadalomtudomány s ideológia (ismereteim szerint a többi szocialista országé is) komolyan még nem szembesült a szocializmus és a konformizmus viszonyának kérdésével. Ebből a szempontból csak néhány kezdemény született eddig, amelyek nyilvánvalóan még nem ragadhatták meg a maga mélységében és bonyolultságában ezt a problematikát.

Annyi haladás azonban történt, hogy ma kevésbé lehetne már tudományosan tartani olyan álláspontot, miszerint a konformizmusjelenség – miután a polgári társadalom szülötte az – a szocializmussal eltűnik a történelem színpadáról. Bizonyos körülmények következtében továbbélhet, illetőleg újratermelődhet. Megfogalmazódik például, hogy a „kiszolgáltatottság fokának megfelelően ... a konformizmus végletes, gyakran nevetséges jelenségekben is megnyilvánulhat. Gondoljunk csak a személyi kultusz idején divatos ‚spontán' tapsorkánra, valahányszor egy-egy politikus nevét megemlítették." (90) Talán elgondolkodhatunk azon, mennyiben nevezhető ez a „végletes" megnyilvánulás konformizmusnak. Mindenesetre az idézett szövegrész valamilyen formában felveti a konformizmus kérdését. Mint ahogy az a munka is, amelyik – egyebek mellett – a sztálini időszak politikai-ideológiai konformizmushatásáról szól. A dolgozat állítása szerint a kötelességtudat s -érzet csakis a kritikai szemlélet kizárásával alakítható ki. „Ennek következtében az egyén képtelen különbséget tenni aközött, ami a központi akaratban valóban a társadalmi érdeket képviseli, attól, ami nem az. Ez a szituáció az ideológiai és politikai konformizmus közvetlen tudati forrása." (91) A gondolatot történészkutató folytatja: a népi demokrácia politikai, gazdasági, igazgatási vezető garnitúráját két részre lehetne osztani. Az első: a közvetlenül s gyorsan kiemelt, gazdag munkásmozgalmi múlttal rendelkező, megbízható káderek. A második pedig a később és folyamatosan kiemeltek, akik „azonban nem járták ki a demokratikus ellenkultúra iskoláját, hanem jobbadán csak ‚fejtágító' tanfolyamo-

kat, így értékké és magatartássá érett politikai kultúra híján átvették a konformista ‚alattvalói' orientációt." (92)

A fenti gondolatok egyben a kommunista párt és a konformizmus kérdéseinek összefüggését is felvetik. Rendkívül bonyolult s jórészt tisztázatlan probléma ez (is). Azt hiszem, a marxista konformizmuskutatás nem maradhat közömbös ezen a téren (sem). Hadd hivatkozzam itt két különböző írásra, amelyek a jelenség ilyen természetű megnyilvánulására hívják fel a figyelmünket, nem minden tanulság nélkül. A lengyel katonai napilapban jelenik meg a következő önkritikusi bejelentés és feladatkijelölés (1982 januárjában, a szükségállapot időszakában): „Meg kell teremteni annak feltételeit, hogy azok is eltávozhassanak a párt soraiból, akik konformista álláspontra helyezkedtek, féltek nyílt harcot folytatni a párt védelmében munkahelyükön, a társadalmi és politikai szervezetekben." (93)

Tanulságos Ivan Šiber jugoszláviai politológus kutatása. Ő a Kommunisták Szövetségének horvátországi (Medveščak községi bizottságának) számára végez összehasonlító vizsgálatot (1976–1982 relációjában). Azt kutatja, hogyan vélekednek a kommunisták a saját tagságukról; milyen készséget mutatnak a személyes álláspontok kinyilvánítására; és mi a pártba való belépés indoka. A téma ilyen megközelítése módfelett izgalmas, a kutatást azonban rendkívül körültekintően kell végezni, és szükséges a módszerek finomítása, valamint a kapott adatok újabb kontrollálása. Ha nem szimptomatikus is (mert a vizsgálat adott köre ezt nem indokolja, s hiányzik még a problematika komplex feldolgozása) például az az adat, miszerint a kommunisták tulajdonságainak értékelésében csökken a tagság pozitív becslése, s növekszik a konformizmus és az opportunizmus a vizsgált időszak alatt. (94) Mindenesetre érdemes elgondolkodnunk ezen a vizsgálati eredményen.

A fenti adatok vagy más, ezekhez hasonló tények és tapasztalások alapján feltételezhetjük: a konformizmus a kommunista pártok soraiban is kialakulhat. De látnunk kell, az ilyen megnyilvánulás aligha centrális pontja a szocialista társadalomban jelenlévő konformizmusnak. Az ezzel kapcsolatos különféle feldolgozások tudományos színvonala is ma még meglehetősen egyenetlen. De jogunk van feltételezni, hogy a jelenség – az elhamarkodott és inkább egy meghökkentésnek szánt közvélekedéssel ellentétben – sokkal kiterjedtebb és élesebb formában merül fel pártkereteken kívül; általában a politikaszféra és az állampolgári lét egy-egy sajátos negatív mozzanatához kapcsolódva. A jelenség objektív természetű folyamatokhoz is kötődhet. Ismeretes például, hogy a létező szocializmusban szűkösen állnak rendelkezésre azok a javak, amelyeket el lehet osztani. Ezért a politika határozott preferenciák és prioritások felállítására kényszerül, amely nem egyszer valós érdekeket sért. „A magánérdek érvényesítésére irányuló törekvés szembekerülhet a hivatalos politika által meghatározott sorrendiséggel és előnyben részesítésekkel. Úgy tűnhet, hogy a citoyenség ‚nem fizetődik ki', vagy pedig az egyes magánérdekekkel szemben ható (vagy legalábbis azokat nem preferáló) politika konformista támogatása. Az a látszat alakulhat ki, hogy az egyének és csoportok igazi érdeküket akkor elégíthetik ki, ha kijátsszák az államot, a társadalmat." (95) Egyetértve a megállapítással, hadd jegyezzem meg: ezzel kapcsolatban feltehe-

tőleg sokféle tapasztalat halmozódott fel az egyes szocialista országokban. Következésképpen aktuális feladatként kínálkozna a kérdés ilyen szempontú megközelítése és módszeres feldolgozása.

Végül egy hazai empirikus vizsgálódásra hívom fel a figyelmet. A szerző vitathatóan értelmezi és következetlenül használja a konformizmus fogalmát. Egyszer „alkalmazkodást", máskor „a formális és informális elvárásokhoz való igazodás"-t, végül a „társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodás"-t ért e kategórián. Viszont elgondolkodtató a következő adata: „Az iskolai végzettség emelkedésével a sikerhez szükségesnek ítélt és a személyes kapcsolatokban helyesnek tartott konformizmus mértéke – vagy annak megítélése – függetlenedik egymástól, sőt talán ellentétbe kerül egymással." (96)

Az eddigi, futólagos áttekintéssel s bizonyos szempontok felvetésével fogalmazhatjuk a konformizmuskutatás további „nagy" kérdőjeleit. *Társadalomtörténetileg* vizsgálva, mennyiben állíthatjuk, hogy a *konformizmus a polgári társadalom szülötte, s hogy jelenléte objektíve függ össze e társadalom létével?* Vajon indokolt-e *külön* vizsgálnunk a *szocializmus és a konformizmusproblematika* viszonyának kérdését? Ha a konformizmus a polgári társadalom terméke, miért nem szűnik meg a szocializmusban? És ha létezik ebben a társadalomban is, akkor mi a különbség két megnyilvánulási formája között? Ha a konformizmus nem küzdhető le nonkonformizmussal, akkor milyen jelenséggel válhat meghaladhatóvá? Jogos-e az ifjúság konformizmusáról (vagy nonkonformizmusáról) beszélni; egyáltalán van-e meghatározható „strukturális közege" ennek a jelenségnek?

IV.

A konformizmuskutatás sokféle problémával küszködik. Egész sor kérdésre nem tud válaszolni, vagy nem ad egyértelmű magyarázatot, s így ellentmondásos, egyes pontokon már-már áldatlan helyzetet teremt. Azonban a kérdőjelek világos megfogalmazása az első lépés lehet egy *koherens elmélet* megszületéséhez. Olyan átfogó és mélyreható rendszer létrehozása szükséges, amely szintetizálni tudja a különféle szaktudományi eredményeket; kijelölve a részeredmények, speciális kísérleti adatok reális értékét és helyét az egész konformizmuskutatásban. Kétségtelen, sokat kell még tenniük azoknak, akik foglalkoznak e témával. Sőt mind egyöntetűbbé válik az a vélemény, hogy a konformizmussal kapcsolatos kérdések „a politikai élet gyakorlata (vezetése) szempontjából is jelentőséggel bírnak, a politológusok (a politika kérdéseivel foglalkozó kutatók) figyelmét kevésbé kötötték le, mint a többi tudományág, így a pszichológia és a szociológia képviselőiét..., igen sürgősnek mutatkozik az, hogy a politikával foglalkozó tudósok megértsék a konformitás és a deviancia természetét és forrásait". (97)

Mindehhez csupán annyit fűznék hozzá, hogy ezen a téren a *marxista* politológia előtt is jelentős feladatok állnak. A téma gazdag szakirodalma ellené-

re azzal a tanulsággal vagyok kénytelen zárni írásomat, hogy ideje lenne végre a politológia marxista művelőinek nagyarányú és szisztematikus konformizmuskutatást indítaniuk.

Jegyzetek

[1] Konformismus – Nonkonformismus Kulturstile, soziale Mechanismen und Handlungsalternativen Hrsg.: Wolfgang Lipp. Soziologische Texte 93. Luchterhand, 1975. Darmstadt Neuwied. Bevezetés: 17–95. l. Az idézetek a 19. és az 56–57. oldalakból valók.

[2] Engels: Anglia helyzete. Az angol alkotmány. MEM I. k. Kossuth, Budapest, 1957. 573. l. Megjegyzem, a marxizmus klasszikusainak életművében ez az egyetlen mondat, amely szó szerint használja az alapszót.

[3] Penn könyvére a Conformity and Deviation című könyv előszava utal. Ed. Berg und Bass. Harper and Brothers Publishers, New York, 1961. A Conformity and Deviation válogatott tanulmánygyűjtemény, a téma alapirodalmának tekinthető. Penn könyve német nyelven: Früchteder Einsamkeit 1693/1718. Heidelberg, Karl Winters. Universitäts Buchhandlung. Der Konformist. 249–253. l.

[4] Buonarroti: Conspiration pour L'égaté dite de Babeuf Les Classiques du Peuple Editions Sociales 1957, l. k. a 113. és a 125. l. alapján. Itt említem meg, hogy Emerson is felveti a konformizmus kérdését. Elgondolása Penn-hatást tükröz. Emerson, R. W.: Essays First Sevilis Self-Reliance Washington National Home Library Feudation, 1932. 30. l.

[5] Asch, S. E.: Issues in the Study of Social Influences on Judgment Conformity and Deviation, i. m. 156–157. o.

[6] International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, 1968. The Macmillan Company and the Free Press Volume 3. 253–260 l. Ugyanilyen hatást tükröz a híres Dorsch-szótár. Dorsch, F.: Psychologisches Wörterbuch. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1970. 224. l.

[7] Lipset, S. M.: Political Man The Social Bases of Politics Anchor Books Doubleday and Company Inc. Garden City, New York 1963. 448. l.

[8] Heller Ágnes: A morál szociológiája vagy a szociológia morálja. Gondolat, Budapest, 1964. 11. l.

[9] Hegedűs András: Az alkalmazkodás két típusa: a konformitás és a konformizmus. Élet és Irodalom 1965. nov. 13. 3. l.

[10] Kulcsár Kálmán: C. Wright Mills és az amerikai kritikai szociológia. Hatalom–politika–technokraták (válogatás C. Wright Mills műveiből) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 11. l.

[11] Folyóirat – közlemények a Szociálpszichológia témaköréből II. Magyar Pszichológiai Szemle, 1975/3. sz. 364. l.

[12] Csak néhány példa. Szociológiából: Wiatr könyve. A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth, Budapest, 1980.; Vagy a René König szerkesztette, híres Soziologie című szótár. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1967. Szociálpszichológiából: Goffman: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat, Budapest, 1981.; A kísérleti társadalomelmélettan főárama (Vál. és a Bev. írta: Csepeli György) Gondolat, Budapest, 1981.

[13] Whyte, W. H.: The Organization Man. Jonathan Cape, London. W. C. 1. Bound By A. W. Bain and CO, LTD, 1958. 155. l. Whyte a konformizmust a szervezet iránti hűségre vezeti vissza.

[14] Allport, G. W.: Az előítélet. Gondolat, Budapest, 1977. 399–410. oldalak alapján. – A személyiség alakulása. Gondolat, Budapest, 1980. 448–451. oldalak alapján.

[15] R. Peuckert gondolatára utalás a Zur Generalisierbarkeit Experimenteller Ergebnisse: Die Erfoschung Konformen Verhaltens als Beispiel című anyagban. Tübingen, Soziale Welt, 1973. 24. 4. l.

[16] Cooley, C. H.: Human Nature and the Social Order. Schocken Books, New York, 1967. Second Printing, 296. és a 301. l.

[17] Érződik ez a hatás például Merton, Riesman elméletében vagy a kevésbé ismert Hess-Torney féle felfogásban, amely utóbbi lényege, hogy a politikai szocializáció éppen egy konform-modellben írható le. Lásd: Gyulavári Ágnes: Nyugati politikai szocializációs modellek. Tájékoztató, Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1983. 10. l. alapján.

[18] Lindner, R.: Must you Conform? Grove Press, Inc. New York, 1956. 175–176. l.

[19] Youth: Divergent Perspectives (ed.: Peter K. Manning) John Wiley and Sons, Inc. New York, 1973. 226. l. A meghatározás az Epilogue-ban olvasható.

[20] Asch, S.: Studies of Independence and Conformity. Psychologie Monographs, 70. No. 9. 1956. Asch több kísérletet is végez az 50-es évtizedben. A kísérleti alanyok, akik egyetemisták voltak, ha külön oldották meg a feladatot (három különböző hosszúságú vonalból kellett kiválasztani azt, amelyik azonos egy azoktól távolabb levő negyedikkel), szinte egyáltalán nem tévedtek. Viszont ha csoport előtt kellett dönteni, amelyben ott voltak a kísérletvezető beépített emberei és téves információkat adtak, akkor körülbelül már egyharmad részük engedett a csoportnyomásnak; vagyis helytelenül oldotta meg a feladatot.

[21] Berkowitz, L.: A Survey of Social Psychology. Second Edition Copyright, 1980. Holt, Rinehard and Winston, New York, 313. l.

[22] Boyanowsky, E. O.–Allen, V. L.–Bragg, B. W. E.–Lepinski, Generalization of Independence Created by Social Support The Psychological Record, 1981. 31. 487. l. Hadd emeljem itt ki a három kísérletről szóló tanulmányból a következő, vitára ingerlő megállapítást: „ha a társas támogatás (tudniillik nyomás – K. S.) alacsony fokú konformitást eredményez a kezdeteknél, akkor ... a kísérleti alany hasonló típusú válaszokat ad a későbbiekben, más típusú feladatokkal kapcsolatban és a társas személy távollétében is". 476. old.

[23] Perrin, St.–Spencer, Ch.: Independence or Conformity in the Asch Experiment as a Reflection of Cultural and Situatina Factors. British Journal of Social Psychology, 1981. 20. 205.

[24] Uo. 209. l.

[25] Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat, Budapest 1980. 356. l.

[26] Uo. A 374., a 702. és a 728. l. Merton egy másik tanulmányában pedig már nem a konformizmusnak, hanem a túlkonformizáltságnak (overconformity) ad negatív jelentést. Merton, R. K.: Social Conformity. Deviation and Opportunity-structures: a Conon the Contributions of Dubbin and Cloward. American Sociological Review, 1959. 24. 177–189. l. Mindenekelőtt a 183. old. alapján.

[27] V. ö.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra i. m. 353. l. és a Social Structure The Free Press, New York, 1967, 139. l. Továbbá: a Merton-kötet Tárgymutatója is bizonytalan, ugyanis az ‚adaptáció' jegyzékhez olyan oldalszámokat is felvesz, amelyek a konformizmusról szólnak és fordítva. S még egy apróság: a Tárgymutatóban nem szerepel a ‚konform', ‚konformizmus' kifejezés, de a ‚nonkonformizmus' már igen. Hol itt a logika?

[28] Riesman, D.: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 6. l. lábjegyzete.

[29] Uo.

[30] Gutman, R.–Wrong, D.: David Riesman's Typology of Charachter. Megjelent a Culture and Social Character című gyűjteményes kötetben (szerk.: Lipset és Lowenthal). The Free Press of Glencoe. Inc. 1961. A szerzők, többek között azt írják: „Riesman nem nyújt semmiféle explicit meghatározást a ‚konformitásmód'-ot illetően" 297. l. Bár meg kell jegyeznem, ugyanebben a kötetben Lowenthal azt mondja: „A magányos tömeg jelentősen hozzájárul ... a konformizmus megértéséhez", 32. l.

[31] Park, R. E.: On Social Control and Collective Behavior Phoenix Books, Chicago and London, 1967. 191. l.

[32] Ridgeway, C. L.: Nonconformity, Compatence and Influence in Groups: a Test of Two Theories American Sociological Review, 1981. Vol. 46. Number 3. 335. l. E kérdésben a szerző Hollanderrel vitatkozik. Ridgeway szerint a konformista viselkedés nem megbízható közvetítője a csoportorientált törekvéseknek; a konformizmus s vele együtt a nonkonformizmus nem alapvető dimenziója a kiscsoportos viselkedésnek. Lásd: 333–339. l.

[33] Fend, H.: Konformität und Selbstbestimmung. Verlag Julius Beltz Weinheim, Berlin, Basel, 1971. 11. l.

[34] Cader, A.–Cathelet, B.: A reklám és a közönség kommunikációja. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. a 98. és a 357. oldalakból.

[35] Packard, V.: Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában. Gondolat, Budapest, 1971, 234–237. oldalak alapján.

[36] Loganov, J. J.: Szvaboda licsnosztyi. Moszkva, ‚Müszl', 1980. 91–92. l. A szerző a „kényszerzubbony" kifejezést egyetértően veszi át Nirigtől.

[37] Kon, I. Sz.: Átkritije ‚Já'. Moszkva, Izdatyelsztvo politicseszkoj lityeraturi, 1978, 234. l. Kon Riesman „kívülről irányított" emberét nevezi a tipikus konformistának. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a szovjet kutató egy korábbi publicisztikai írásában. Szvaboda licsnosztyi i konformizm. Lityeraturnaja Gazeta 1967. 26. aprelja 11. l. Sajnálatos, hogy Kon nem következetesen használja a fogalmat. Másutt például „elszippantja" a fogalom negatív tartalmát. Lásd: Az Én a társadalomban. Kossuth, Budapest, 1969. 67. l.

[38] Licsnoszty v. XX. sztaletii (Mitin, M. B., Bujeba, L. P., Davidov, J. M., Gurevics, P. Sz.) Moszkva ‚Müszl' 1979. 162. l. A konformizmust tehát nem lehet az individuum valamiféle „ősi sajátosságának, ösztönzőjének" felfogni.

[39] Diffúz csoport: az angolban gyakran szerepel úgy, mint ‚task group' (feladat megoldására létrehozott mesterséges csoport), az orosz nyelvben mint „podsztavnaja gruppa' (álcsoport) szerepel. Vagyis a kísérletvezető által véletlenszerűen összeállt csoportokról van szó, amely nem nevezhető kollektívának. Kollektíván az önrendelkezés képességével rendelkező egyének egységét értjük.

[40] Petrovszkij, A. V.: Licsnoszty, gyejátyelnoszty, kollektiv. Moszkva, Izdatyelsztvo politicseszkoj lityeraturi, 1982. a 27., a 31. és a 37. l. Nincs mód itt kitérni a szerző korábbi tanulmányára: Jiscsoraz ob usztojcsivosztyi licsnosztyi, nezaviszimosztyi i konformnosztyi. Voproszi pszichologiji 1975. No. 2. 6.

[41] Ennek a terjedelmi korlátokon kívül az az oka, hogy a magyar kutatások lényegileg csak ismétlik a korábban született külföldi vizsgálatok megállapításait.

[42] Lásd: Lick József: A személyiség aktivitása. Világosság, 1967/3. sz.; Kistamásné Varga Sarolta: Konformizmus és nonkonformizmus. Kossuth, Budapest, 1976.; Farkas Endre: A politika társadalmasodása – a társadalom politizálódása. ELTE TTK Acta philozofica Tomus 5. Budapest, 1978.

Itt említem meg a jugoszláviai Hódi Sándor ellentmondásos álláspontját. Először kijelenti, hogy a konformitás az uralkodó osztály akaratának megfelelő alkalmazkodás, máshol viszont, számomra érthetetlen módon azt írja, hogy a „társadalmi elvárásokhoz és intézményesített viszonyokhoz való szélsőséges idomulás" a konformitás. Magatartásformák és társadalmi viszonyok. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983. 127. l. Az előző gondolata 107–111. oldalakból.

[43] Wiswede, G.: Soziologie konformen Verhaltens. Verlag W. Kohlhammer Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1976. a 96. illetve a 11–12. oldalaktól. Érdekes, a szerző szociálpszichológiát tanít, mégis a konformista viselkedés szociológiájáról ír könyvet.

[44] Uo. 15. l. A szerző kiemelésével.

[45] Ezt az álláspontot joggal kritizálja Váriné Szilágyi Ibolya: A „szocializáció" szociálpszichológiai kutatásának néhány elvi és módszertani kérdése. Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. Különösen a 316–317. l.

[46] Peters, R. S.: Psychology and Ethical Development George Allen and Unwin LTD London, 1974. a 251. és 195. l.

[47] Ivanov, V. G.: Kollektivizm ili konformizm. Lenizdat, 1980. 84. old.

[48] Willis, R. H.: "Two Dimensions of Conformity-nonconformity" Sociometry, 1963. 26. 376–377.
– Conformity Human Relations 1965/4. Vo. 18. Number 764.

[49] Ackermann, N.: The Psychodynamics of Family Life, New York, 1959. Publischers Basic Blodis, 334. old. alapján.

[50] Jakovlev, szovjet kutató nézetét lásd: A deviáns viselkedés szociológiája. Gondolat, Budapest, 1974. a 209–225. l. alapján.

[51] Mihai, G.–Teodoru, M.: Conformism – Anticonformism – Neconformism si Devierile de Comportament ale Adolescentilor. Revista de pszihologie, Bucuresti, Nr. 2. Tomul 25. 170. l.

[52] Peuckert, R.: Konformität. Erscheinungsformen – Ursachen – Wirkungen. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1975. a 11. és a 125. l. alapján. Egészen pontosan „auspassungskonformität" és „attitüd-konformität" megkülönböztetést ajánl.

[53] Hegedűs András: Az alkalmazkodás két típusa: a konformitás és a konformizmus I. c. Álláspontja később sem változik: Sozializmus und Bürokratie. Rowohlt, Hamburg, 1981. 177. l.

[54] Hopper, E.–Weyman, A.: Modes of Conformity and Form of Instrumental Adjutment to Feelings of Relative Deprivation. The British Journal of Sociology V. XXVI. No. 1. March 1975. 68–69. l.

[55] Šiber, I.: Psihologija i društvo. Cekade, Zagreb, 1984. a 173. és a 183. l. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a vita ellenére is tanulságos, más vonatkozásban pedig úttörő munka Šiber könyve.

[56] Krech, D.–Crutchfield, R. S.–Ballachey, E. L.: Individual in Society. A Textbook of Social Psychology Mc Graw–Hill Book Company, Inc. 1962., New York, az 505. és az 506. l.

[57] Gladiseva, T. V.: Opit harakterisztiki pokazatyelej konformnoszti i nonkonformnoszti Problemi formirovanyija szociogennih potrebnosztyej Matyeriali Vszenojusznoz Konferenciji, Tbiliszi 1974. 65–69. l.

[58] Lásd a 40. irodalomjegyzéket, 29. l.

[59] Horváth György: Személyiség és öntevékenység. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 168–169. l.

[60] Kiesler, Ch. A.–Kiesler, S. B.: Conformity. Addison–Wesley Publishing Company Rading, Massachusetts, 1969. Tapics in Social Psychology Series 11. l.

[61] Di Palma, G.–Mc Closky, H.: Personality and Conformity: the Learning of Political Attitudes. American Political Science Review, 64. 1970. 1073. l.

[62] Gramsci, A.: Filozófiai írások. Kossuth, Budapest, 1970. a 334. és a 345. l. Egyetértek Gramsci gondolatával, viszont azzal már nem, hogy a konformizmus örök kategória.

[63] Riesmann i. m. 257. l.

[64] Itt Fromm két munkájából idézek. The Fear of Freadom, Routledge and Kegan Paul LTD, London, 1960. 8. kiadás 220. l. The Sane Society, Rautledge and Kegan Paul LTD, London, 1959. 2. kiadás, 152–153. l.

[65] A heideggeri gondolat fordítását Lukács Györgytől idézem. Az ész trónfosztása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 390. l.

[66] Fischer, E.: A fiatal nemzedék problémái. Gondolat, Budapest, 1964. 97. l.

[67] Tityarenkó, A. I.: Antiidei. Moszkva, Izdatyelsztvo politicseszkoj literaturi, 1984. 270–271. l.

[68] Zamoskin, J. A.: Licsnoszty v szovremennoj Amerike ‚Müszl' Moszkva, 1980. 80. l.

[69] Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 90–91. l.

[70] Lick József: A személyiség aktivitása. i. t. 133. l.

[71] Kistamásné Varga Sarolta: I. m. 92. l.

[72] Riesman, D.: A magányos tömeg. I. m. 12. l.

[73] Wiswede, G.: I. m. 118–165. l.

[74] Konformismus – Nonkonformismus (Hrsg. Lipp) I. m. 104–108. l. Lipp Tocqueville, Spencer, Durkheim, Cooley társaságában szerepelteti Marxot. Pontosabban Marx–Engels: A szent család című írásból közöl szemelvényeket.

[75] Marx, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 189. l.

[76] Marx, K.: A ricardói iskola felbomlása. MEM 26/III. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 116. l.; valamint A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 30. l.

[77] Marx, K.: A tőke I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 79–80. l.

[78] Uo. 81. l.

[79] Marx, K.: Értéktöbblet-elméletek. MEM 26. III. k. i. m. 467. l.

[80] Ma még inkább kivételnek számít az olyan törekvés, amely a konformizmus kérdését filozófiai kategóriákkal hozza összefüggésbe. Lásd pl. Buchkowski, P.: Toward a Theory of Economic Society. Social Classes Action and Historical Materialism. Rodopi, Amsterdam, 1982, 158–210. l. Buchkowski a tulajdonviszony, a politikai rendszer, az ideológia, a termelőerők kategóriáival köti összse a konformizmus terminusát.

[81] Engels, F.: Anglia helyzete. Carlyle: „Past and Present" MEM I. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 525. és a 537. l.

[82] Nove, A.: How Repressive is the Soviet Union? New Society, 1973, 26. 580. Nov. 15. 391–392. l.

[83] Michel Pérez állásfoglalására Rényi Péter hívja fel figyelmünket. Népszabadság, 1981. május 17. 13. l.

[84] Simmons, M.: Hungary for cultural clashes, The Guardion, 1985. nov. 4. 19. old. A cikkíró a Budapesti Európai Kulturális Fórumról ír.

[85] Burg, D.: Beobachtungen an russischen Studien, Jugend in der Modernen Gesellschaft (Szerk.: Friedeburg, L.) Kiepenhener und Witsch, Köln, Achte Auflage, 1976. az első idézet a 451. és a második a 446. l.

[86] Uo. 214–215. old. Ellemers, J. E.: Allgemeine Ursachen der Ausdrucksformen moderner Jugend.

[87] Sandor Kariko: Konformism – ett Maktförhällande och ett Förhällande till Makten. Socialistisk Debatt, Stockholm Nr. 2/1985. 37–40. l. A szerkesztői előzetes a 3. oldalon.

[88] Fekete Gyula: Darázsfészek. Élet és Irodalom, 1980. szept. 20. 4. l.

[89] Kardos László: Orvostanhallgatók és a KISZ, Medvetánc, 1982/4. – 1983/1. sz. 75. l.

[90] Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. I. m. 358. l.

[91] Vakaliosz Thanaszisz: Marxista humanizmus – szocialista valóság. Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1969. Kézirat, 215. l.

[92] Igaz, a szerző ezt a gondolatát rövid írásban tette közzé. Hanák Péter: Társadalom és politikai kultúra Magyarországon. Magyar Nemzet, 1982. június 26. 9. l.

[93] Kundzicz Creslaw: Spojrzec prawdzie w oczy Zolnierz Wolnosci, Warsawa, 1982. I. 18. 4. l.

[94] Šiber, I. I. m. 220–221. l.

[95] Dr. Kiss Artur: Politikai elmélet – politikai gyakorlat.

[96] Tomka Miklós: Szabályszerűségek a válaszadásban. Módszertani vizsgálódás. 3. fejezet: A konformizmus társadalmi rangja. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982. Kézirat D/7391.

[97] Di Palma, G.–Mc Closky, H.: i. t. 1054. l.

Rezime

Problemi istraživanja konformizma

Tematika konformizma ima bogatu stručnu literaturu, u prvom redu na anglosaksonskim jezicima. Uprkos tome, još ni danas nemamo jednu opštu teoriju konformizma. Nadalje, nije usledila ni temeljna marksistička razrada i kritika građanskih stručnonaučnih istraživanja. Na kraju, istraživači marksističke orijentacije nisu se suočili s pitanjem odnosa između socijalizma i konformizma.

Iz svega toga proizlazi da istraživanje konformizma nailazi na velike teškoće i da se nalazi pred mnogobrojnim zadacima. Stoga ova studija ima dvojaki cilj.

S jedne strane smatra svojim zadatkom da letimičnim pregledom inostranih kretanja skrene pažnju na raznolike probleme istraživanja. S druge strane pak nastoji da učini jedan korak – radi izazivanja efekta orijentacije – u pracu fiksiranja dubljih korena ove pojave.

Treba razmišljati i o tome da u mnoštvu interdisciplinarnih pristupa i protivrečnih interpretacija samog pojma valja naći zadovoljavajuće načelo sređivanja. Bilo bi takođe važno da istraživanja konformizma uverljivo svedoče: kada i u kakvom društveno-istorijskom okruženju (uslovima) sam ovaj fenomen može da se preobrazi u *prosečnu činjenicu*.

Summary

On Some Problems of Conformity-Research

The subject of conformism has got an extensive literature, especially in English. Though, even today it lacks a concise general theory. Further more, there is no relevant marxist critical review of western research as yet. Finally, marxist researchers have not yet been confronted with problems concerning the relation of socialism and conformism. Consequently, it is obvious that conformity-research has to face various tasks and serious problems at present. When writing this paper two points were considered. On the one hand its aim is to call the attention to the various problems of research in this field in different countries. On the other hand its aim is to orientate and thus come to the very roots ot the phenomenon.

It is imperative that we should find a reassuring classifying principle among the different interdisciplinary approaches and the various and contradictory interpretations. Another similarly important task of conformity research would be to prove convincingly: when in which social, historical environment this phenomenon can turn into a common fact.

Original scientific paper

Rehák László

FORRADALMI VÁLTOZÁSOK A TUDOMÁNY ÉS TECHNOLÓGIA, A TÁRSADALMI SZERKEZETI TÉNYEZŐK ÉS A SZOCIALIZMUSKÉP LÁNCOLATÁBAN

1. *A tudományos-technológiai forradalom társadalmi vetülete*

Sokan hangzatos és hatásos, de tartalmatlan szállóigének tartják a tudományos-technikai forradalom szószerkezetet. Ennek bizonyára az is oka, hogy a „tudományos-technikai" dichotom fogalomkapcsolat sok vonatkozásban és eltérő értelmezésben, gyakran odavetett felületességgel, szabatosságra való törekvés nélkül kerül szóba. Egyesek „tudományos-műszaki", mások a szerbhorvát szóhasználat nyomán „tudományos-technológiai" megjelölést használnak, elvétve a „forradalom" helyett „fejlődést" iktatnak be, de a zavar semmiképpen sem szóhasználati eredetű.

A XX. század embere – még ha sokan csak késve vettek erről tudomást vagy nem is akartak róla tudni, esetleg nem is volt rá alkalmuk – az 50-es években vált a tudományos-műszaki forradalom részévé. Ezt a forradalmasító folyamatot az iparilag legfejlettebb országok indították el, s náluk jutott ez messzemenően a leginkább kifejezésre, tehát a földkerekség kisebbik felében, de ez a folyamat közvetve, de más módon is, mindenképpen egész világunkat, tehát a többséget alkotó fejlődő országok társadalmait is érinti.

Az utóbbi időben, jugoszláv vonatkozásban olyan megállapítások is jelentkeznek, amelyek szerint az ország politikai vezetőségének annak idején nem volt érzéke a kibontakozó tudományos-műszaki forradalomból következő intézkedések tervezésére és foganatosítására. Utólag mindenképpen könnyebb okosnak lenni, de nem kétséges az sem, hogy az akkori széles körű szakmai nyilvánosság körében, a 70-es években – vitatható, hogy mennyire elmélyülten – a téma közismert volt, természetesen nem csak a közgazdászok és a műszakiak körében. Emlékeztessünk csak Miroslav Pečujlić akkori két könyvére, különösen *A jövő, amely már elkezdődött* című̈re, továbbá a csehszlovák Radovan Richtának és kutatócsoportjának a könyvére és a francia André Gorznak (Gerhard Horst) még a forradalmi reformizmus szakaszában írott (első francia kiadása 1964) kötetére a munkásstratégiáról.[1] Ezeket a köteteket nálunk nemcsak a közkönyvtárakból, de a valamikor több példánnyal rendelkező szakkönyvtárakból is véglegesen „elkölcsönözték".

A JKSZ 1988. októberi plénumán hangzott el a gazdasági reformokkal kapcsolatban az a még meg nem cáfolt megállapítás, hogy országunk az 1970-es évek elején bekövetkezett kőolaj-árrobbanásra tévesen reagált. Nevezetesen elkezdődött a hazai energiahordozók felfejlesztése a fizetésképtelenségből eredő hiányok pótlására, megmaradva az addigi műszaki megoldásoknál; ahelyett, hogy a fejlett tőkés országokhoz hasonlóan áttértünk volna az új, korszerű, energiatakarékos technológiák bevezetésére.

Általános érvényű megállapításként elfogadható, hogy a szocialista társadalmak és a szocializmusért küzdő mozgalmak nem figyeltek fel idejekorán és kellőképpen a kibontakozó tudományos-műszaki forradalom átfogó jelentőségére, és jobbára látókörükön kívül estek a tudományos-műszaki forradalmat meghatározó fejlesztési tényezők, s az ezzel kapcsolatosan megsejthető változásokra sem készültek fel. A kérdéskör elmélyült magyarországi elemzőjének, Nyilas Józsefnek 1987-ben megjelent *A tudományos technikai forradalom második szakasza* című tanulmánya. Ennek bevezető részében emlékeztet a szerző az 1961-ben megvédett kandidátusi értekezése alapján írt és 1962 májusában megjelent könyvének[2] egyik előrejelzésére, s ahhoz a következő megjegyzést fűzi: „...Legfeljebb azt vethetik a szememre az olvasók, hogy az új, nagyszerű tudományos-technikai vívmányok elterjedési és továbbfejlesztési lehetőségeinek megítélésében túl pesszimista voltam a fejlett tőkés, s túl optimista a szocialista országok vonatkozásában. Ez a felfogásom azon a tényen alapult, hogy a szocialista országok társadalmi viszonyai elvileg kétségkívül sokkal kedvezőbb feltételeket tudnának biztosítani a tudományos-technikai forradalom magasan társadalmasított jellegű új termelőerői felhasználásának és továbbfejlesztésének, mint a tőkés viszonyok."[3]

Megjegyzendő, hogy a szocialista társadalmak kedvezőbb tudományos-technikai lehetőségeit hangoztatni természetesen csak elvben lehetséges; mint tudjuk, a valóságban ez többnyire másképpen alakul. A jövőre vonatkozóan is csak folyamatokról beszélhetünk, mégpedig műszakiakról és gazdaságiakról. A műszaki kérdések is részben gazdaságiak: a befektetések pénzügyi kerete, a forgóeszközök nagysága, a ráfordított összeg megtérülésének ideje, a jövedelmezőség a műszaki elévülés függvényében. Főleg ha a gazdasági folyamatokat vesszük figyelembe, itt nemigen érhetők el látványos fordulatok.

Eddig a tudományos-technikai forradalom döntően a fegyverkezési hajsza összetevőjeként bontakozott ki – amire még kitérünk Vladimir Štambuk meglátásai alapján – most viszont mind műszaki megoldásaiban, mind pedig gazdasági hatásában új, második szakaszába lép. Világviszonylatban egy új mozzanat, egy új lehetőség kínálkozik. Nevezetesen, várható egy kedvező építő jellegű nemzetközi viszonyrendszer kialakulása – amely a fegyverkezés megfékezését és a fokozatos lefegyverkezést is magában foglalja majd – így, lehetőség kínálkozik arra, hogy a tudományos-műszaki forradalom társadalmi-gazdasági szempontból is egy újabb szakaszába jusson.

Általában, ahogyan a kérdéskör elemzői leggyakrabban hangoztatják, a tudományos-technológiai forradalom első periódusában (a XX. század végén legalább két szakaszról beszélhetünk) a termelés szintjén (ami a legkézzelfoghatóbban jellemezhető) három alapvető nagy változás észlelhető. Először is a

korszerűen felszerelt üzemekben az automatizálás terjedésével a gyártási folyamat objektivizálódik és a szubjektív hozzáállás, az egyéni indíttatású szervezési megoldások szembetűnően háttérbe szorulnak a régebbi termelésszervezési megoldásokhoz képest. Másodszor, minőségileg új anyagokat hoznak létre, amelyek bevonulnak a tömeges termelésbe és külön az úgynevezett csúcstechnológiába. Ide sorolható még az új erőforrások, elsősorban az atomenergia felhasználása. Harmadszor, a Föld nehézségi erejének leküzdése, vagyis a világűr-technológia kialakulása, és ehhez csatlakozóan – részben ezt megelőzve és így alapot teremtve – felgyorsul a technikai fejlődés.

Ez a tudományos-műszaki forradalmi szakasz az 50-es és 60-as évekre tehető a világ iparilag legfejlettebb országaiban. Ezekben az országokban szembetűnően kezdett megvalósulni a tudomány közvetlen termelőerővé válása. A legfejlettebb iparágakban, de a többi gazdálkodási ágazatban is a legfejlettebb műszaki megoldások alkalmazásával mindinkább háttérbe szorul az alkotó gondolkodást kevésbé igénylő munka. Fokozatosan a múlté lesz a munkafolyamatban elidegenedett munkás, aki a kapott termelési utasításoknak puszta végrehajtója. A fizikai és szellemi munka elemeként fokozatosan kifejlődik az alkotói igény. Így, végső fokon a személyiség sokoldalú fejlődését serkenti a tudományos-technológiai forradalom, amely természetszerűleg a meglévő társadalmi viszonyokat továbbfejleszti, vagy ha elavultak, történelmileg túlhaladottak, akkor társadalmi-gazdasági kereteit feszíti és változtatásukat serkenti.

Nem kétséges, hogy a fejlett tőkés társadalomban a tudományos-műszaki forradalom az említett első két évtizedben egy sajátos tévhitet honosított meg, amelyet a marxisták indokoltan „technológiai optimizmussal" jelöltek. Ez a bíráló értékelés megalapozott volt. Az már nem, hogy a saját szocialista társadalmi fejlődésük szempontjából nem mérték fel idejében a tudományos-műszaki forradalom lényegét és ennek alapján azokat a várható kedvezőtlen külső körülményeket és belső társadalmi-gazdasági és egyéb változások szükségességét, amelyek megkésve, de már kényszerítő erővel napirendre kerültek a szocialista társadalmak túlnyomó többségében a 80-as években – természetesen, kedvezőtlenebb körülmények közepette.

Mégis meggyőző Vladimir Štambuk professzornak, a tudományos-műszaki forradalom elismert hazai kutatójának érvelése[4], aki azt bizonyítja, hogy noha a technológia sokak számára a társadalmi ellentmondások feloldása várva várt eszközének tűnt, de mégsem bizonyult annak, mert nem tölthette be a társadalmi változásokat kiváltó tényező szerepét.

Megjegyzendő, hogy magában a fejlett tőkés társadalomban a technológiai optimizmust a 70-es évek elejétől már mint realitását vesztett ábrándot kezelik. Ekkor már bekövetkezik az addigi világgazdasági rend elemeinek sorozatos csődje: az energiahordozók árrobbanása, a mezőgazdasági termelés világválsága, a pénzügyi világrendszer megingása, a nyersanyagok világpiaci árának bizonytalansága. A hetvenes években kijózanítólag hatott az a felismerés, mennyire támaszkodott az iparilag fejlett tőkés országokban a felgyorsuló fejlődés az olcsó energiára és mennyire pazarolta a nyersanyagot. A termelésben tapasztalható visszaesésből kilábalva azután kiviláglottak azok az állammonopolista kapitalizmusból eredő jelentős akadályok, amelyek a meglévő

katonai tömbökön túlmutató gazdasági, tudományos és műszaki kölcsönhatást gátolták.

Ez századunk nyolcvanas éveiben még nyilvánvalóbbá vált, mert a legfejlettebb műszaki újításokat felölelő és a további tudományos-műszaki fejlődést serkentő haditechnika és a fegyverkezési hajsza elérte azt a szintet, amikor a világpusztulás közvetlen veszélye nyilvánvalóvá vált a hétköznapi emberek számára is, így az is, hogy a világháború ma már nem lehet a politika fegyveres folytatása.

A tudományos-technológiai forradalom kibontakozását fémjelzi a kivételesen fejlett műszaki megoldások megjelenése. Ezeket különbözőképpen jelölik, úgy is mint csúcstechnológiát, mint informatikai technológiát, mint magas hatékonyságú technológiát, esetleg mint új vagy generikus technológiát.

A tudományos-technikai forradalom második szakaszát – amely alatt rendszerint a 70-es és a 80-as évek fejlődését értik – az információk megfelelő felhasználása, vagyis a már meglévő ismeretek alkotó módon való alkalmazása jellemzi, jelentős haladást képes eredményezni. Az említett két évized alatt a haditechnika fejlődése többszörösen veszélyezteti az emberiség létezését. Ezenkívül a tudományos-technikai forradalom első szakaszát főleg a fizikai tudományok és a szűkebb értelemben vett korszakalkotó műszaki előretörések jellemezték. Mindehhez csatlakozik a második szakaszban még inkább előretörő, a már említett haditechnika és informatika jelentőségének növekedése. De kimagasló szerep jut a már felmutatott vagy megsejtett eredmények alapján még három területnek. Minden túlzástól mentesen beszélhetünk egy világtörténelmi fordulatról az ember és a természet közötti kapcsolatban a biotechnológia legújabb fejlődésével. Hasonló jelentőségűvé válik a mikroelektronika, amely már sejteti az emberi tevékenység egyes szakaszában a teljes automatizáció lehetőségét. S végül ezt a második szakaszt jellemzi az energia- és nyersanyag-gazdálkodás újabb nagy jelentőségű átalakulásának kezdete.

A tudományos-technológiai forradalom kibontakozásának leginkább három modelljét emlegetik. Nevezetesen: az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió és Japán kibontakozásának modelljét.

Az Amerikai Egyesült Államokra jellemző új, nagy hatékonyságú technológiák kifejlesztése és integrálása több szövetséges országgal való együttműködés révén, mindenekelőtt a világűrkutatást és a haditechnikai fejlesztést szorgalmazza. Ez a fejlesztés elsődlegesen nem piacjellegű serkentés alapján fejlődik, de utólagosan, néha párhuzamosan az elért kutatási eredmények a közhasználatú árutermelés körébe kerülnek. Ez jelentősen serkenti a fogyasztási igényt és a kielégítését szolgáló tömegáru-termelést. Ez a fogyasztásra szánt termelés a maga részéről is további fejlesztési eredményeket hoz létre és a gazdálkodási eredményesség mellett visszacsatolásként hozzájárul az eredeti hadászati technológia fejlesztéséhez.

A második, a Szovjetunióra jellemző modellként emlegetett eljárás mechanizmusa megtartja a csúcstechnológiai eredményeket és alkalmazásukat az elsődleges rendeltetési körön belül. A hadászati és a világűr-technológiai fejlesztés szükségleteire az eszközöket gazdaságon kívüli módszerekkel gyűjtik egybe és az eredményeket nemigen értékesítik a tömegfogyasztási áruk terme-

lési körében. Ennek a körülménynek a lakosság életvitelére kedvezőtlen következményei is vannak.

A harmadik, a japán modellként emlegetett fejlesztési folyamat Vladimir Štambuk szerint tulajdonképpen az elsőnek, a kapitalista fejlesztésnek egy változata, amely a sajátos japán társadalom részben hűbéri csökevényeit a technológiai fejlesztés szolgálatába állítja – eredményesen. Az állami hatalom és a tőke sajátos kettősének hatása érezhető. Ez a modell is igen hatékonynak bizonyult, azzal, hogy a dolgozók magasfokú kizsákmányolását is maga után vonja, de egyben fokozatosan növeli a lakosság igényeit, amelyeket ki is elégít.

Ezeket a modelleket az elmúlt időszakban számos ország követte jelentősebb vagy szerényebb sikerrel.

A fejlődésben lévő országok számára bizonyosra vehető, hogy a három modell közül egyik sem alkalmas felhasználásra. Sajnos, az is igaz, hogy késik a nekik megfelelő modell körvonalazása, ez még közvetlen halaszthatatlan feladat egyelőre. A saját adottságainak megfelelő iparosodási stratégiához hasonlóan, amelyet két évtizeddel ezelőtt vázoltak fel, most is az egyeduralom elhárítása és a belső eredetű tényezők kiaknázása lehet számukra a két sarkalatos kiinduló támpont.

Ma már a katonai-politikai és a gazdasági eszközökkel megvalósított egyeduralom lassan háttérbe szorul, de a fejlődő országoknak szembe kell nézniük a technológiai egyeduralommal. Ez azért is lényeges, mert a belső fejlődésük tényleges eredményeit csakis a világpiac révén mérhetik fel. Ezért az el nem kötelezettek mozgalmának, amely a fejletlenek zömét képviseli, sürgős közvetlen feladta kifejleszteni a politikai, termelési és gazdasági tevékenységük korszerűsített stratégiáját, továbbra is ragaszkodva alapvető politikájukhoz, amely magában foglalja a világbéke biztosítását, az egyeduralmi törekvések visszaszorítását és az igazságosabb gazdasági világrend kialakítását.

Egy külön kérdéskör a tudományos-technikai forradalom és a szocialista társadalmi fejlődés kapcsolata. Erre a kapcsolatra vonatkozóan egy mondatban megállapítható, hogy a tőkés társadalmak életrevalóságuk biztosításában központi szerepet szánnak neki, eltérően a szocialista társadalomtól, amelyben a technológiai fejlődés is igen fontos tényező, mégis itt nem lecsupaszítva jelentkezik, hanem át- és átszőve a társadalmi viszonyok és a társadalmi szerkezeti tényezők együtthatásával.

2. *A szocialista reformtörekvések társadalmi hordozói*

A szocializmuskép mai körülményeknek megfelelő és egyben korszerű kialakulásához elengedhetetlenül szükséges volt többek között a megfelelő, kedvező társadalmi körülmény létezése. A jelenlegi helyzetben elsősorban a történelmi elhivatottságuk magaslatán lévő, valamint kellő szellemi szintű és megfelelő alkotóképességek birtokában lévő személyiségek és mozgalmak fogalmazzák meg a követendő célokat és az eléréséhez vezető utakat és módszereket. Ezek a körülmények mozgósítják és teszik lehetővé azt, hogy sokak tettrekészsége és alkotóereje társadalomalakító tényezővé váljék.

De a célok és elérésük módozatainak megfogalmazása, az mindig egy tudatos, erre alkalmas csoportmunka eredménye, még akkor is, ha az egy szembetűnően kifejezett tömegmozgalom tudatos és többé-kevésbé operacionált törekvéseiből fakad. Vagyis arról van szó, hogy az adott társadalom számbeli többségű populációja vagy legalábbis befolyásában legerőteljesebb részlege megleli-e a társadalom elvárásaival összhangban megfogalmazott és számára távlatokat feltáró programot.

Nyilvánvaló, önmagában programot megfogalmazni akármennyire ígéretes lenne is, tömegbázis nélkül édeskevés a boldoguláshoz. Ez a tömegbázis két vonatkozásban értendő. Egyrészt úgy, hogy megvan alapjában az óhaj a változásra és az akarat a cselekvésre. Másrészt, az érintett populáció hajlandó magáévá tenni az óhajával és elvárásaival összhangban artikulált és számukra érthetően megfogalmazott akarásait mint cselekvésük érzelmi indíttatású és racionalizált céljait. Ezért is fontos, milyen társadalmi erők sorakoznak vagy sorakoztathatók fel egy-egy társadalomalakító program mögé.

Századunk 60-as és 70-es éveiben a szocialista reformtörekvések indítási tapasztalatai arra mutatnak, hogy túlnyomóan a felépítményből szervezetten indultak ki és az adott társadalom alapvető sokasága felé irányuló, a szocializmust reformáló törekvésekről volt szó. Mégis, a sikeres társadalmi fejlődés megvalósítása érdekében szükséges az is, miután már a törekvéseket elfogadták, hogy a társadalom alapjaiból is megfelelő erőkifejtés nyilvánuljon meg a társadalomirányító szervek felé. Így nagyobb a valószínűsége, hogy a reformtörekvések nem fognak megrekedni, és visszafordíthatatlanok lesznek.

Nem kétséges, hogy a szocializmus mint társadalmi gyakorlat és mint társadalmi civilizációs távlat a politikai program századunk utolsó negyedében igen mozgalmas szakaszába jutott. Ez a dinamizmus korántsem a gyakorlat és az elmélet bíráló felülvizsgálására és az új távlatok feltárására korlátozódik. Ez az elsősorban szellemi alkotótevékenység csakis azáltal vált lehetségessé – mi több szükségessé –, mert létrejöttek olyan újabb társadalmi körülmények és tényezők, amelyek képessé váltak és igényelték is a szocializmus ügyének előrelendítését.

Erre vonatkozóan egyik jelentős hazai gondolkodónkra, Alekszandar Grlicskovra hivatkozunk. Ő kétségtelenül vezető társadalomtudósaink egyike, aki a nemzetközi társadalmi és eszmei folyamatok alapos ismerője. 1986 decemberében írja, hogy a szocializmus jelene és jövője iránt sohasem jelentkezett olyan érdeklődés és alkotókritikai vizsgálódási igény, mint napjainkban. Ez az aggodalom és vizsgálódás ilyenképpen nem vonatkozik csak a szocializmus jelenére és múltjára, hanem felöleli a szocializmus jövőjének fürkészését is a második évezred küszöbén.[5]

Ez a nyugtalan fürkészés és gondterhesség a világ minden szocialista erőjére serkentőleg hatott, elméleti-ideológiai irányzattól függetlenül. Vonatkozik ez a kommunistákra, a szocialistákra, a szociáldemokratákra és más szocialista erőkre, amelyek sajátos és az európaiak számára gyakran szokatlan eszmei-ideológiai megalapozottságúak, mint például az afrikai, az iszlám vagy a buddhista szocializmus hívei. A nyugtalanítottság és az aggódás átfogóan mozgósított minden jelentősebb szocialista alkotóerőt, pártot, társadalomelmélettel

foglalkozó tudóst és gondolkodót. Hozzáláttak az eddigi történelmi gondolkodás és politikai gyakorlat felülvizsgálásához azzal a szándékkal, hogy megfeleljenek azokra a kérdésekre, amelyeket az új történelmi helyzet kérlelhetetlenül felvetett, de egyben a történések is a szocializmus fejlődésében mind a szocialista országokban, mind a szocializmus világfolyamatában is – toldja meg szabad fogalmazásban A. Grlicskov 1986 decemberében papírra vetett megállapításait.

Ehhez a jelentős felismeréshez még egy fontos megállapítás fűződik, nevezetesen az, hogy „nagymértékben késik az eddigi gondolkodásmódnak és politikai gyakorlatnak idomulása a kialakult követelményekhez". Ez a körülmény jelentős mértékben bővítette a politikai, ideológiai és elméleti lehetőségeket a szocialistaellenes erők számára, hogy növeljék befolyásukat és a maguk részéről kétségbe vonják a szocializmusnak mint a civilizáció távlatos előrelépésének a megalapozottságát.

Mégis, a fejlett tőkés államokban a szocializmus irányába ható társadalmi tényezők ereje sem lebecsülendő; noha a dolgok természeténél fogva nem egyenesvonalúan fejlődve, de mégiscsak erősödnek. A tőkés társadalmak fejlődőképessége kétségtelen, de előrehaladásuknak egyik ellentmondásává válik, hogy saját rendszerén belül serkenti a tőkés viszonyokat elutasító erőket. Így a fejlett tőkés társadalmak azért, hogy megőrizzék életrevalóságukat, újabb keletű rugalmasságukban kénytelenek az igazságosabb és emberibb társadalmi követelményeknek helyt adni, és ilyen irányú elemeket beépíteni társadalmi rendszerünkbe.

Így, ma már nyilvánvaló, hogy a szocializmust igénylő társadalmi tényezők esetében, például a nyugat-európai fejlett tőkés országok esetében elégtelen számbavenni az illető országok társadalmi szerkezetét – még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy különböző módszertani megoldások kínálkoznak erre a számbavételre –, vagy figyelembe venni az általános választások alkalmával a szocialista irányzatú politikát képviselő pártokra és szervezetekre leadott szavazatok összességét. Ezek a szocialista kibontakozás felé ható erők számosabbak és sokoldalúbbak. Az is igaz, hogy ezek a tényezők nem minden időre és alkalomra tekinthetők szilárdaknak, jellegük sem mindig szocialista előjelű, hanem dinamikusak és változóak. Ezért befolyásuk hullámzó, első tekintetre gyakran szembetűnően fejlődnek, máskor meg egyértelműen visszakozóaknak tűnnek.

Vitathatatlan, hogy a tudományos-műszaki forradalom adottságaiban a korszerűen értelmezett munkásosztály részaránya erősödik az összlakosság szerkezetében. A munkásosztálynak mint társadalmi alakzatnak a „kitágulásával" egyben kifejezésre jut tagoltságának erőteljesebb felerősödése. Az ilyen rétegeződések alapján a részérdekek is nyilvánvalóan kifejezésre jutnak. Ehhez kapcsolódóan a szellemi tevékenység felgyorsultan és mindinkább mint közvetlen bérmunka jelentkezik.[6] Az is lényeges, hogy nagymértékben növekszik az oktatás, elsősorban a magasfokú képzés, mint a fellendülő korszerű gazdálkodási tevékenység követelménye. Ezenkívül felgyorsult a városiasodás folyamata, ami viszont előtérbe hozza a lakásviszonyok, a közlekedés, az egészségügy, a szállítás, az emberi környezet kérdéseit.

A fejlett tőkés társadalmakban a klasszikusnak mondható ellentmondásokon túlmenően mindig újak is jelentkeznek. Ez utóbbiak is a maguk módján a meglévő tőkés viszonyok szülte helyzet meghaladását serkentik. Ma a tőkés rendszer kétségbevonása nemcsak a munka és a tőke ellentmondásaként jelentkezik, hanem az újabb keletű ellentmondások sokkal átfogóbban vonják kétségbe a mai fejlett tőkés rendszer értékeinek létjogosultságát.

Ezenkívül a szocialista társadalmi fejlődést szorgalmazó erők számára napjainkban sokkal inkább, mint a múltban – mind a tőkés társadalmakban, mind a magántőkés rendszert túlhaladt társadalmakban – nagy nyílt kérdést jelent az ifjúság helyzetének kialakítása a családban, de nem kevésbé az egész társadalomban.

Századunk nyolcvanas éveiben, igaz, mint periferikus jelenség, néhány fejletlen társadalomban bebizonyosodott, hogy a meglevő társadalmi tényezők képtelenek a szocializmus építésének útjára vinni országuk társadalmát. Így – hogy csak Délkelet-Ázsiából merítsünk példát, tragikus kegyetlenségek után Kambodzsában megbukott a hírhedt Pol Pot-rendszer, megfeneklett Afganisztánban a szocializmus létrehozásának programja, de Burmában is zátonyra futott a katonaság diktatúrájával megkísérelt buddhista ihletésű szocializmus kialakítása.

Ennek ellenére, általában világszerte a magukat szocialista országoknak tekintő társadalmak többségükben mindinkább elmélyülő önvizsgálatuk alapján felmérik tényleg megvalósított eredményeiket, elvetik önmagukról és a külvilágról alkotott ideologizált képüket, s további fejlődésük meghatározásában jelentősen megreformált célokat keresnek és igyekeznek maguk elé kitűzni. Ehhez szorosan kapcsolódik az eszközök és módszerek jelentős megreformálása is.

Ahhoz, hogy bekövetkezhetett ez a fordulat – még ha meghatározott késéssel is –, nem volt elegendő, hogy megfelelő számú és képességű tudós, gondolkodó és élenjáró alkotó éleslátással számbavegye a felgyorsult idők megoldatlan problémáit, hanem elemzésük alapján félretolták az önhitegető csalóka dogmákat és a mai korszaknak megfelelő politikai, gazdasági kulturális, civilizációs és általános emberi vonatkozásban megvalósítható távlatok után kutattak.

Ezek a fordulatot sejtető reformok a szocialista társadalmakban és mozgalmakban felül, a társadalom és a mozgalom irányító posztjain vagy előretekintésre képes részében fogantak; szükség volt azonban sokkal nagyobb társadalmi tényező jelenlétére az adott országon belül, de az általános világfolyamatokban is ahhoz, hogy lehetséges legyen megfogalmazni ezeket a szocializmus számára sorsfordulót jelentő reformtörekvéseket.

Az ilyen tényezők közé tartozik az a társadalmi szerkezetváltás, amely mind nehezebben békél meg a kezdetleges és despotikus társadalmi irányítással és szervezettséggel. A lakosság képzettségi foka és jelentős részének műveltségi szintje is olyannyira növekedett, hogy mindinkább a civilizáltabb közéletet és a humanizmus jelentősebb mértékben való igenlését igényli. A tudományos-műszaki forradalom jelentős változásokat tesz szükségessé a munkaszerve-

zésben, a termelékenység megvalósításában és az egyének ésszerű együttműködésében, de egyben a munkavégzés alkotó hozzáállását is megköveteli. Az elmaradást, a meghaladt képletekhez való szolgai ragaszkodást a nemzetközi gazdasági élet halaszthatatlanul bünteti.

Ezenkívül – még ha a világ nagyobbik része a puszta fennmaradás biztosításának nagy küzdelmét is vívja – nyilvánvaló, hogy az életvitel és az életmód minőségében az utóbbi évtizedekben nagy előrelépés valósult meg számos országban, létrehozni a kínálkozó lehetőségeket, mindinkább sokak vágyát és igényét jelentik. Ezért a szocializmus vonatkozásában elméletben és gyakorlatban megvalósíthatók a megújhodást jelentő reformtörekvések, különösen abban az esetben, amennyiben a felülről megfogalmazódó új eszmélést alulról az előrelépni kész igénylők sokasága nem csak támogatja, de követeli is. Ebben az esetben nem kerülhet sor megtorpanásra, amire a múltban több példa is akadt.

Ezúttal csak azokat az alapvető társadalmi szerkezeti tényezőket vettük számba, amelyek az utóbbi fél évszázadban jelentkeztek, vagy legalábbis annyira kifejlődtek, hogy a szocializmus kialakításának társadalmi folyamatát új, reformált irányba képesek sodorni. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezek a tényezők a szocializmusképet is másképpen, a lassan begyöpesedett módtól eltérően alakították ki, vagy legalábbis mivel az eddigivel elégedetlenek voltak, mind többen egy új, korszerű, és a tényleges társadalmi haladást szolgáló szocializmus körvonalait mint célt és programot hajlandóak magukévá tenni, háttérbe szorítva a dogmatizált, egyoldalúan, primitíven ideologizált és lényegében bürokratizált távlattalan, történelmileg meghaladott szocializmusképet.

Nem vettük ez alkalommal számba azokat a visszahúzó erőket, amelyek minden társadalomban léteznek és a ha a meglévő helyzettel elégedetlenek is, mégis megfelelnek nekik a kezdetleges, a szegénységben megfeneklett, egyenlősdin alapuló társadalmi viszonyok. Ez nem csak a fejletlenség kérdése. Sokkal inkább a régi társadalmi struktúra elemei élnek tovább a termelési módban és életviteli adottságokban, a dolgozók nem is csekély rétegében. Ezzel kapcsolatban nem csak a rurális, patriarchális, kezdetleges, zárt nagycsaládi, hanem néha az erős törzsi – tehát még jócskán a prekapitalista időkből megmaradt – kapcsolatrendszerekről van szó.

A korai szocialista államok társadalmában, a fejlődő országokban ez még hatványozottabban van jelen. De ezekben a társadalmakban számos olyan iparág és társadalmi szolgáltatás működik, amelyek nagyon fontos szerepet töltenek be, de nem érintette még őket „belülről" a tudományos-technológiai forradalom. Ezek az ágazatok és tevékenységek a nagy változásokat mint rájuk nehezedő kényszerítő nyomást érzékelik, tudatukban fenyegetettséget jelentő erőkként jelennek meg, és az új helyzethez való idomulást, amennyiben szocialista társadalomról van szó, egyenesen a szocializmust veszélyeztető tényezőnek tartják, a szükséges reformintézkedéseket mint szocializmusellenes törekvéseket élik át. Az igazság az, hogy valójában a társadalmi létüknek pillanatnyilag megfelelő, de már túlhaladott szocializmusképről, lényegében a szocializmust tagadó törekvésekről van szó. E maradi felfogás nemcsak a munkater-

melékenységre hat ki, hanem a foglalkoztatottságra is, gyakran radikális változást, néha törést is okozva az életvitelben.

Ezért a társadalmak ilyen rétegei csak távlatban, közvetlen helyzetükön és érdekükön túltéve magukat fogadhatják el a korszerű, a megreformált szocializmusképet. Ez viszont nem is könnyű társadalmi felvilágosító tevékenységet és kitartó, sokoldalú demokratikus dialógust követel meg. Ehhez kapcsolódóan mindenképpen olyan gyakorlati intézkedések is nélkülözhetetlenek, amelyek az érintettek számára megkönnyítik az általános fejlődési irányvétel elfogadását és saját egyéni helyzetük megfelelő alakítását is.

Hogy az ilyen és hasonló helyzet nem feltételezett elméleti lehetőség, meggyőző hazai jugoszláv példa Vukašin Mičunović felszólalása a JKSZ XVII. ülésén, 1988. október 18-án, amikor is a Kommunista Szövetség szükséges reformjáról, az államhatalmi szervekről való leváltásáról fejtette ki nézetét és felhívta a figyelmet a mai súlyos gazdasági helyzetünkből adódó egyik körülményre, amely gátolhatja a Jugoszláv Kommunista Szövetség reformját.

Vukašin Mičunović figyelmeztetett a számára gondbaejtő körülményre, hogy a gazdasági válság következtében munkásosztályunk soraiban az elégedetlenség-áram legerősebb sodrásában jelentkezik egy olyan törekvés, amely azt szorgalmazza, hogy térjünk vissza a hatalmat gyakorló pártra, amelyik majd mindent elrendez. Az ilyen gondolkodásmód alapjai V. Mičunović szerint az általános helyzetünk súlyosságában keresendők. Azok, akik a tűrhetőség végső határáig jutottak már el, azok nem kérdezik, vajon milyen módon alakítsuk át a meglévő helyzetet. Ők mindenképpen változtatni akarnak a meglévőn és visszaemlékeznek olyan módszerekre is, amelyeket alkalmaztunk, hogy a valamikori állapoton túljussunk, de fel sem merül bennük az a kérdés, hogy azok a módszerek mennyire járultak hozzá a mostani helyzetünk kialakulásához.[7]

3. *Világunk és a szocializmus*

Nem nevezhető túlzásnak az a megállapítás, hogy az emberiség történetében egyetlen században sem következtek be olyan korszakalkotó változások, mint a XX. században. Ez nemcsak a természettudományos eredményekre és a műszaki-termelési folyamatokra vonatkozik, hanem a társadalmi viszonyokban elért történelmi változásokra is. Gondoljunk csak az első szocialista forradalom győzelmére és ezt követően egy egész sor társadalomban a szocialista viszonyok kialakításának megkezdésére. De korszakot jelölő fontosságú volt a gyarmatellenes forradalmak térhódítása és a valamikori gyarmattartó világrendszer összeomlása, ami a valamikori gyarmati kizsákmányoló hatalmak visszakozásához vezetett és uralmi rendszerük lényeges megváltoztatására kényszerítette őket.

De ezekkel a gyökeres tudományos-technikai és társadalmi változásokkal kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon századunkban alkalmazható-e és lehetséges-e a közelmúlt és általában a múlt történelmi tapasztalatainak tanulságaira alapozva körvonalazni a szocializmus fejlesztésére vonatkozó irányelveket?

Az ilyen új helyzettel kapcsolatban a társadalomtudósok és közéleti emberek kutatják – természetesen nem csak a szocializmus fejlődése szempontjából, hanem a fejlett tőkés társadalmakban és a nagyszámú fejletlen és közepesen fejlett országokban is – a felmerült számos új kérdésre a helyes választ.

A kínálkozó sok példa közül hármat ragadunk ki.

Elsőnek említjük meg Jürgen Habermas erőfeszítését, amelyet még 1976-ban megjelent könyvében fejtett ki. Ezt az átfogó kötetet, amelynek *Adalékok a történelmi materializmus rekonstrukciójához* címet adta[8] és amelyben igyekezett számos szempontból az új világhelyzet körülményeiből kiindulva tárgyalni ezt a történelmiséget magában foglaló lényeges szemléletet, a marxisták többsége annak idején fanyalogva fogadta. Számukra mintha fontosabb lett volna méricskélni miben tér el és miben marad meg a szokványos nézőpontokon. Kevésbé érdekelte őket, miben ért el Jürgen Habermas sikert vagy csak részeredményt, vagy legalábbis kísérletként behatolt azokba a civilizációs és társadalmi szférákba, amelyek vagy nem léteztek, vagy nem voltak lényegesek még egy emberöltővel ezelőtt. Ezért nem véletlen, hogy napjainkban J. Habermas erőfeszítéseit többre becsülik, mint esettanulmányának és hasonló tárgyú tanulmányainak megjelenése idején. Hiszen a már említett, 1976-ban megjelent esettanulmányában is a szerző igyekszik elvetni a történelmi materializmus életképes társadalmi szemléletére az idők során lerakódott meddő nézeteket és folklorisztikus hiedelmeket és felfokozni a történelmi társadalomszemlélet érzékenységét a világfolyamatok legújabb jelenségeire.

Másodikként hivatkoznék ismert hazai marxistánk, Alekszandar Grlicskov 1986-ban első tekintetre bizarrul megfogalmazott meglátására, amelyben kifejti: „Az új történelmi helyzethez – a szocializmus új történelmi irányelvei" szükségesek. Megjegyzendő, hogy ez az idézet nem egyszerű aforizma, hanem egy Cavtatban megtartott nemzetközi tanácskozás bevezető értekezésének a címe,[9] amelyet azután az értekezés szövege megindokol és részletez.

S végül utalok a szomszédos Magyarország jelentős marxista társadalomtudósának, Nyers Rezsőnek sokatmondó meglátására. 1988-ban megjelent tanulmánykötetének *Gondolatok az elmélet, az ideológia, a tudomány időszerű kérdéseiről 1985 elején* című tanulmányában többek között kifejti: „...Elméletünk korszerűségét annak szabad és elfogulatlan kritikájával, az elavult részek megújításával magunknak kell megteremtenünk... A ‚tévedhetetlen marxizmus' hamis elképzelését el kell tehát vetnünk, szembe kell vele szállnunk, és a ‚valóságot mindig újra megismerő marxizmus' képével kell felváltanunk a közgondolkodásban. Ha ezt megtesszük, kevesebb lesz az illúzióvesztéssel járó kiábrándultság és cinizmus, különösen az ifjabb nemzedékben."[10]

A magunk részéről az „ifjabb nemzedék" illúzióvesztésével kapcsolatos találó megjegyzést megtoldhatjuk a magukat valamikor nagy garral marxistáknak valló kevésbé ifjú társadalomtudósok illúzióvesztésének sajátos megnyilvánulásával. Akad egy sor olyan társadalomtudós, aki nem egy esetben valószínűleg nem is tette magáévá teljes egészében a marxizmust, legalábbis lényeges belső tartalmát, hanem inkább hithű hívő módjára magára erőszakolta azt, és mint külső mázt fogadta el, nem egy esetben sztálinista közvetítésben, s most,

amikor az általuk hirdetett tételek talmiaknak bizonyultak, kiábrándultságuk és cinizmusuk egy másik, szintén tudománytalan végletbe torkollik: antikommunisták és marxistaellenesek lettek.

Ma már általában elfogadott a marxista és a szocialista irányvételű társadalmi mozgalmak és szervezetek részéről, hogy mai valóságunk követelménye nem korlátozódhat csak arra, hogy értelmezzük jelenkorunk szocializmusát. Nem odázható el az igény, még ha késve is valósul meg, hogy a XX. században végbement nagy tudományos, termelési és társadalmi változásoknak megfelelően újabb értelmet is adjunk a szocializmusnak. Fel kell tárnunk a jelenkor lehetőségeinek és követelményeinek megfelelő szocializmus értelmét és legalább alapvonalaiban újabban kirajzolódó jellegzetességeit.

Nem kétséges, hogy az újabb helyzetben az egész világ – a civilizáció fennmaradása szempontjából – sorsfordulóhoz jutott. Gondoljunk csak a felgyorsult fegyverkezési hajszára és az egész világ atomhalálának lehetőségére, a környezetvédelem nyílt kérdéseire és a nyersanyag- és energiaforrásokkal való gondos gazdálkodás kényszerére. De ezen belül a szocializmus ügye, mint a világ civilizációs továbbfejlődésének egyik ígéretes irányvétele, maga is sorsdöntő szakaszához jutott. A szocialista országok többségében elindított reformfolyamat a valós társadalmi fejlődés kényszerítő szüksége. Az elindított vagy érlelődő reformok sikertelensége beláthatatlan, kedvezőtlen következményekkel járna. Végső vonatkozásában „a szocializmus ideológiájának, a szocializmus egész eszméjének válságát jelenthetné".[11]

A szocializmus eddig elért eredményeit, jelenlegi válságát és a jövőre vonatkozó kibontakozási útjait csak úgy láthatjuk meg a maguk valóságában, amennyiben önámító szépítgetések nélkül, ideologizáló ködösítésektől mentesen és az olcsó felületes optimizmus mellőzésével, alkotó módon, bíráló elemzés alapján alakítjuk ki a szocializmus fejlődésének a jelenkornak megfelelő alapvető irányelveit.

Erre a helyzetre és a teendőkre közérthető, tömör jellemzést nyújt – három alapvető mozzanatra összpontosítva elemzését – Alekszandar Grlicskov 1987 végén Bécsben, a Dr. Karl Renner Intézetben tartott előadásában, a szocialista országok reformmozgalmairól. Előadását a következő három kiinduló tézis alapján fejtette ki:

Elsőként előrebocsátotta, hogy a szocialista országok válságban vannak, fejlődésükben visszamaradnak, a felmerült időszerű kérdések megválaszolásával részben késnek és elmulasztották eddig az alkalmat, hogy elinduljanak azon az úton, amely a szocializmus fejlődésének egy új szakaszát jelenti majd.

Másodszor, a szocialista országoknak be kell bizonyítani, hangsúlyozza A. Grlicskov, hogy képesek gazdaságilag hatékonyabb és politikailag demokratikusabb társadalmakká alakulni. El kell érniük a gazdasági hatékonyság és a politikai szabadságok olyan fokát, amilyen a kapitalista országokban létezik, méghozzá azzal a céllal, hogy belátható időn belül azt túlhaladja.

Harmadszor, a szocialista országok jelenlegi reformmozgalma lényegesen különbözik a századunk hatvanas éveinek reformjaitól, amelyek hangsúlyozottan gazdasági jellegűek voltak és amelyekkel idővel lényegében felhagytak.

A mostani reformok kifejezik azt a követelményt, hogy létrejöjjön a szocializmusnak egy egészen új minősége.[12]

A szocialista országok reformtörekvéseinek kialakításában szó sincs csak gazdasági reformokról. Valójában egymásba fonódóan a gazdasági rendszer és a politikai rendszer reformjáról van szó. Megjegyezhetjük, hogy a reformmozgalom előhírnöke éppen Jugoszlávia volt a század derekán a sztálinista szocializmus-modellel szembeni ellenállásával és az önigazgatás programjának elindításával. De hozzáfűzhetjük egyúttal azt is, hogy ez az elsőbbség még önmagában nem jelent számunkra lényeges könnyítést válsághelyzetünk megoldásában, noha – ez kétségtelen –, hasznosíthatjuk eddigi fejlődésünk pozitívnak és negatívnak minősíthető tapasztalatait.

Világviszonylatban nyilvánvaló, hogy a szocializmus új minőségének megkerülhetetlen kulcskérdése – ami az emberiség civilizációs történetének is végső vonatkozásában az alapvető kérdése volt –, hogyan valósítható meg a nemzeti jövedelem leggyorsabb növekedése. Ennek viszont az a lényeges követelménye, hogy a rendelkezésre álló társadalmi vagyont a leghatékonyabban lehessen hasznosítani.

Ma már nem vitás, hogy a jelenkori kezdeti szocialista társadalmak fejlődésének egyik kulcskérdése az értéktörvény kifejezésre juttatása, ami más szóval az árutermelés és piacgazdálkodás megvalósulása a jelenlegi szocialista társadalomban. Ehhez kapcsolódik a különböző tulajdonformák létezése és kialakulása, ami egyben a társadalmi-termelési viszonyok létezését is jelenti. A mai valós helyzetből kiindulva, az alapvető feladat: hogyan megszüntetni az állami-politikai hatalom döntő befolyását a gazdálkodás szférájában és kialakítani a sokféle tulajdonformák létezésének lehetőségét. Ez korántsem jelenti majd a társadalmiasult termelőerők túlsúlyának felszámolását, de a társadalmi tulajdon alapján létező üzemekre is azonos módon vonatkozik, hogy a piacgazdálkodás mércéi alapján megmérettetik majd gazdasági hatékonyságuk és létjogosultságuk.

A szabadabb gazdálkodás és társadalmi szolgáltatás a politikai rendszer jelentős módosítását is megköveteli.

Tömören összefoglalva, mindez az érdekek és rendszerint ennek alapján a megoldásokra vonatkozó nézetek pluralizmusának szükségszerű szabadabb kifejezését és összehangolását, vagyis a demokratikusság új tartalmát is jelenti. Ennek viszont kulcskérdése, hogy a mai szocialista társadalmakban a kommunista pártszervezetek belső életének és társadalmi hatáskifejtésének átfogó reformja is bekövetkezzen.

Az, hogy ez megvalósulhasson a mai szocialista társadalmakban, de azokban a mozgalmakban is, amelyek harcolnak a társadalmi átalakulásnak szocialista kibontakozása érdekében, szükséges – ezt többen és ismételten hangoztatták –, az eddigi szocialista fejlődés tapasztalatait mélyrehatóan elemezni „amelynek szintje Marxnak a polgári társadalom bírálatának szintjén kell lennie".[13] Ez igen magas igény, de jelenkorunk követelménye.

4. *Változó szocializmuskép – a szocializmus új távlatai*

Ma a világ konzervatív erői és szószólói igen hangosan kinyilvánítják, és a közelmúltban még igen széles fronton igyekeztek bizonyítani, hogy a szocializmusnak mint eszmének és mint társadalomalakító gyakorlatnak nincs jövője. Szerintük a szocializmus mint eszme és mint gyakorlat olyan önmarcangoló válságba jutott, hogy végleg befellegzett neki. De így vélekednek a szocializmus valamikori vakon hitbuzgó hívei is, akik most hitehagyottan megtagadják, vagy egyenesen szégyellik valamikori hitvallásukat, noha a szocializmus elsősorban a racionális meggyőződés és az erre alapozott cselekvőkészség dolga.

A szocializmus iránti elkötelezettség sohasem jelent vakhitet – ezt számtalanszor kimondták, de ez még nem jelenti azt, hogy nem történhet másképp is – hanem az ésszerűség, a megindokolható és átgondolt elvek és célok ügye. Mindennek ellenére az elvek és a célok nemegyszer csak látszatra tűntek átgondoltaknak és megindokoltaknak. Ezért igaza van Alekszandar Grlicskovnak, amikor a következőképpen emlékeztet a keserű igazságra: „Emlékeztetek arra a történelmi tapasztalatra, amely azt bizonyítja, hogy a nagy haladó eszméket nem csak ellenségei veszélyeztették, hanem a szószólói is."[14]

A szocializmus jövőjéről festett sötét kép a realitás talaján álló tőkés világ képviselői számára sem elfogadható, annak ellenére, hogy az eddigi szocialista gyakorlat és a közelmúltban is még élő elképzelések a szocializmusról, ma már valóban egy megrekedt társadalmi gyakorlatot és egy történelmileg túlhaladott eszmei konstrukciót képviselnek. Így, ez a szocializmus, legalábbis mint távlat, mindinkább a múlté – elsősorban az elképzeléseken, de fokozatosan a gyakorlati tevékenység területén is –, és széles körben elfogadott az az igény és cselekvési készség, hogy a szocializmus megújhodási szakaszába lépjen.

A mai adottságoknak és követelményeknek megfelelően lehetséges, de egyben szükséges is, hogy mint „a szocializmus új történelmi előretörése" (Alekszandar Grlicskov megfogalmazásában)[15] egy másfajta világ felé való haladás irányelvei kialakuljanak. Ez a világ gazdagabb lesz emberi értékekben, a társadalom humánusabb, hatékonyabb és demokratikusabb szocializmust fog képviselni.

Hogy a szocializmus egy új történelmi szakaszába jusson, ezt a folyamatot a világ termelőerőinek átalakulása, nagy társadalmi változások feltételezik. De egyben a szocialista társadalmak építésének és a szocializmusért világszerte folytatott küzdelmeknek, a szocializmus távlatainak kirajzolódása számára jelentős támpontokat nyújt – még ha ez az elméletileg meghatározható jövőbetekintés csak részleges és még sok alapos elemzést is megkövetel. Elsősorban a szocialista társadalmak és a szocialista kibontakozásért küzdő politikai mozgalmak eddigi útját szükséges kellő tudományossággal elemezni. De nem kevésbé fontos a kapitalizmus kétségtelenül újabb keletű jelenségeit és működési mechanizmusait elmélyült és tárgyilagos tudományossággal felmérni és megérteni, valamint ennek a jelenkori kapitalizmusnak a jövőre vonatkozó alakulását meglátni.

Valójában két egymásba fonódó síkon, a gyakorlati és az elméleti tevékenység síkján kell a világfolyamatok részeként kijelölni a szocializmus jövőjét körülhatároló irányelveket.

Ami a jövőbe tekintés tisztánlátását illeti, A. Grlicskovtól 1986-ból eredő megfogalmazásában (Cavtat, Nemzetközi kerekasztal, 1986. október 28.), „kettős ideológiai buroktól" kell megszabadulnunk. Ezt a jövő szempontjából lényeges követelményt, azt, hogy megfelelő eredményességgel végezhessük el a múlt és a jelen bíráló felmérését, valamint képesek legyünk új értelmezésben megfogalmazni a szocializmus fejlődésének kívánatos és megvalósítható távlatait, Alekszandar Grlicskov a következőkben indokolja ennek a „kettős ideológiai buroknak" a mibenlétét:

A tisztánlátás biztosítására „...szükséges megszabadulni a kettős ideológiai buroktól: attól az ideológiától, amelyet az államosított és minden másfajta korlátozó gyakorlat alakított ki, valamint azoktól az ideológiai lerakódásoktól, amelyeket a kapitalizmus hoz létre és amelyeknek lényege abban van, hogy elpalástolja, elkülöníti, elzárja és kompromittálja a szocializmus valóságos lehetőségeit és ezáltal ingadozásokat vált ki azoknál az osztály- és társadalmi erőknél is, amelyek számára tulajdonképpen a szocializmus történelmileg az egyetlen igazi választási lehetőség."[16]

A szocializmus történelmi megújhodására és a kínálkozó újabb távlataira vonatkozó gondolatmenethez A. Grlicskov még ez alkalommal hangsúlyozza, hogy „ki kell iktatni azokat a tévedéseket és útvesztőket, amelyeket a dogmatikus tudat a múltban, de napjainkban is ráerőszakol arra vonatkozóan, hogy mi is a szocializmus." Valójában egy alapvető vulgarizációról van szó – az elmélet és a társadalmi gyakorlat síkján –, amely vulgarizáció a kezdeti társadalmi-politikai fordulatot azonosítja a szocializmus végső céljaival. Ez a dogmatikus vulgarizáció gondolati-alaki megjelenésében, nem különben közvetlenül szavakban meghirdetett téziseiben, igen radikális látszatot mutat, mert kimondottan mindenben megszakítja az új társadalmi törvényszerűségek folytonosságát az előbbi polgári társadalom törvényszerűségeivel. De ez csak látszat. Az ilyen vulgarizáció arra volt jó, hogy alaptalanul az önkényes és gyakran megalapozottság nélküli értelmetlen elhatározásokat ráerőszakolják a szocializmus kezdeti fejlődési szakaszára. Mindenesetre az ilyen látszatra radikális vulgarizáció szöges ellentétben van Marx felfogásával, amely szerint a szocializmus olyan átmeneti történelmi korszak, amelyben fokozatosan létrejönnek az anyagi és egyéb feltételek a munka felszabadulására, tehát olyan történelmi folyamat, amelyben az új küzd a réginek kereteiben.

Az ilyen dogmatikus vulgarizált szocializmusképtől való megszabadulás szükségét a már idézett magyarországi Nyers Rezső a következőképpen fogalmazza saját társadalmi környezetéből kiindulva, de természetesen megállapításainak érvénye nem szorítkozik szűken csak egy ország valóságára:

„...A polgári társadalom fejlődésképtelenségének hitében élve számunkra szükséges dolgokat is elvetettünk. Ilyenek például: az áru–pénz kategóriák használata, a piacelmélet, a közéletiség mellett a magánélet társadalmi szintű problémái, a személyi szabadságjogok kérdése, a társadalmi tolerancia a különbözőséggel kapcsolatban és így tovább. Az utóbbi időben kétségtelenül megkezdtük már ezt a munkát, de még aligha kielégítő az eredmény."[17]

Ez már Alekszandar Grlicskov kapcsán említett vulgarizált dogmatikus szocializmuskép magát forradalminak tüntette fel már csak azáltal, hogy kapitalista-

ellenes intézkedéseket vezetett be és a kapitalizmust jellemző minden gyakorlatot elvetett. Az igazság viszont az, hogy a szocialista társadalom kezdeti kialakítása nem kapitalistaellenes intézkedések halmaza, hanem elsősorban nem kapitalista fejlődési irányt képviselő társadalom kialakítását jelenti.

Mint ismeretes, hazai gazdasági rendszerünk gyökeres reformjának alapvető célja kettős: biztosítani a gazdálkodási hatékonyságot és serkenteni gazdaságunkat a tudományos technológiai forradalom eredményeinek maradéktalan befogadására. Ezeknek a gazdasági reformintézkedéseknek a gyakorlati megoldásait kutatva – különösen a munka kezdeti szakaszában –, jelentős akadályozó tényezőként jelentkezett az az ideológiai rémület, amely szerint a magántulajdon összeférhetetlen a szocializmussal. Ezt a mai adottságainkban jelentkező mesterkélt és történelmietlen dilemmát igen találóan minősítette Martin Buble professzor a spliti Közgazdasági Karról, amikor kifejtette: „Jómagam is vallom, hogy a szocializmus és a magántulajdon összeférhetetlen, de ez csak a szocialista társadalom egy sokkal magasabb fejlődési fokán nyilvánul majd meg, amelytől mi még jócskán, de igencsak jócskán távol vagyunk."[18]

A piacgazdálkodásra épülő szocialista gazdasági rendszer kialakítása nagy felvilágosító és politikai tevékenységet igényel, mert ez nemcsak egy olyan államgazdálkodási művelet, amely egy-egy termelési egységet megváltozott anyagi helyzetbe hoz. Egyesek jobb, mások kedvezőtlenebb pozícióba kerülnek. Viszont él, mint akadályokat gördítő körülmény, egy káros beidegződés, amely a szocializmus lényegétől mindenképpen idegen, de már kialakult és nagy kiterjedésűvé vált, és az igazat megvallva, ma is létezik a hazai önigazgatású szocialista gazdálkodást is beleértve. Egy a gazdaságot aláásó destruktív szimbiózisról van szó az elkényelmesedő dolgozók és az adott szocialista társadalmak igazgatási struktúrái között.

Erről az áldatlan helyzetről Martin Buble professzor a saját hazai helyzetünkből kiindulva (de ez nyilvánvalóan sokkal általánosabb helyzetkép), többek között kifejti: „...Szem előtt kell tartani, hogy a munkásokról mindig az állam gondoskodott és folyamatos volt a munkások és az állam közötti interakció. A munkások a hatalmon lévő struktúráknak lehetővé tették legitimitásukat, ezek a struktúrák viszont a munkások számára biztosítottak egy meghatározott életszínvonalat, megfelelő munkafeltételek és termelékenység alapján. Egy ilyen kölcsönös viszonyulásban mindannyian megszoktuk, hogy komótosabban éljünk, kielégítő létfenntartási körülményeket biztosítva, egy időben még kivételesen kedvezőeket is."[19]

Innen is ered a munkásság egy részében a gazdálkodás reformjával szembeni fenntartás, sőt ellenállás is. Ezért lehetséges a dolgozókat ijesztgetni a piacgazdálkodással és ezért egyesek számára az árutermelés kapcsán kifejezésre jutó piaci törvényszerűségek, a tulajdonformák egysíkúságának oldása tudatukban egyenlő a szocializmus felszámolásával. Ezt a helyzetet bonyolítja még az a körülmény, hogy a megindított reformok, noha nem valósíthatják meg az életszínvonal közvetlen javulását, ennek elérése sem várathat sokáig. „De az életszínvonalra és a politikai szabadságra való kedvező hatás elodázása – ahogyan erről A. Grlicskov világviszonylatban vélekedik – mind nehezebbé teszi a reformtörekvések számára céljaik megvalósítását."[20]

Ma már nem kétséges, hogy korunk körülményeiben a piacgazdálkodásnak egyik alapvető tényezője lehet a szocialista társadalmak hatékony gazdálkodásra való serkentése. Ez viszont az államilag ellenőrzött tulajdon monopóliumáról való lemondást jelenti, a társadalmasított gazdasági egységek (és más munkaközösségek) fokozott önállóságát és az ezzel járó felelősségét saját gazdasági döntéseire és gazdasági magatartására, de ezen felül a magántulajdon, külföldi tulajdon és ezeknek a tulajdonfajtáknak különféle kapcsoltsága is ki fog fejlődni mint hosszan tartó tulajdonviszonyból eredő állapot.

A piacgazdálkodás, ami jellemzi a szocialista gazdasági rendszerek tervezett reformját, nem csak egyszerűen gazdasági vonatkozású. Ezek az intézkedések a társadalmi-politikai viszonyok terén is újdonságot hoznak. A politikai rendszer reformja elsősorban az egyének és csoportok szabadabb tevékenységét és az állami apparátus kényszerítő szerepének háttérbe szorítását fogja maga után vonni. Egyszóval egy szabadabb társadalmi légkör megvalósításáról van szó, amely a jogállam (egyesek elnevezése szerint a civil társadalom) kialakulásának és megszilárdításának lehetőségét biztosítják. Az ilyen elnevezés alatt az adott társadalom politikai tényezőinek olyan irányítása (módszereinek és társadalmi helyzetének változtatása) értendő, ami lehetővé teszi, hogy az egyének és társadalmi csoportok konfliktusának rendezését átengedi a szigorúan törvényszabta állami szervek, végső vonatkozásában a független és felelős bíróságok ügyintézésének.

Mint igény és lehetőség a szocialista társadalmak fejlődésének irányvonalán világosan kirajzolódik az állampolgári szabadságjogok értéke és biztosításuknak a fontossága. Ez egyben a vélemények, érdekek és álláspontok politikai pluralizmusának elismerését is jelenti. Erre vonatkozóan még csak kialakulóban van a politikai elmélet és ezzel összefüggésben a politikai rendszer, a megfelelő intézmények tervezése, majd bevezetése és működtetése. Mindenesetre eddig a szocialista társadalmak megújhodási folyamataiban a gazdasági rendszer reformja rajzolódik ki a legteljesebben és a legátgondoltabban. Az elgondolások alapvonása az, hogy a szocialista társadalmaknak át kell térniük az államgazdálkodás rendszeréről a piacgazdálkodáséra. Ez a tétel, amint már említettük, közvetlenül behatárolja a politikai rendszert is, még ha ezen a téren a teendők elméleti és gyakorlati téren is igencsak sokrétűek. Eddig legteljesebben a Jugoszláv Kommunista Szövetség alakította ki a politikai pluralizmus saját modelljét, amely szerint a kommunista párt nem lenne „mindenható uralkodó tényező", ahogyan azt A. Grlicskov sarkosítva fogalmazta meg 1986 végén Bécsben tartott előadásában, s azonnal hozzáfűzte megjegyzését, hogy „a jugoszláv modell még nem működik".[21]

A szocializmus – mint társadalmi-civilizációs mozgalom és mint a kapitalizmust meghaladó társadalomalakító gyakorlat a történelmi fordulópontjának kezdetén áll. Ez a folyamat okkal várható és érvekkel alátámasztva előreláthető. Mindenképpen nem lesz ez konfliktusoktól, sőt válságoktól mentes folyamat. A XXI. század előreláthető társadalmi világhelyzetét számba véve, közte azt is, hogy a tudományos-technikai forradalom csak fokozatosan épül be a világ nagyobb és végül túlnyomóan nagyobb részébe, nem várható a XXI. században valamilyen látványos világfordulat, ami a társadalmi berendezést

illeti. De mindenképpen világraszóló történelmi jelentőségű lesz az új minőségi jegyekkel rendelkező szocializmus kialakulásának folyamata a harmadik évezredet indító első évszázadban.

Jegyzetek

[1] Dr Miroslav Pečujlić: Budućnost koja je počela; Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969. – Dr Miroslav Pečujlić: Horizonti revolucije; Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970. – Radovan Rihta i saradnici: Civilizacija na raskršću; Komunist, Beograd, 1972. – André Groz: Radnička strategija i neokapitalizam; Komunist, Beograd, 1970 (később lényegesen megmásítja a korszerű proletariátusra vonatkozó nézetét az 1980-ban franciául először megjelent könyvében, nálunk a zágrábbi Globus 1983-ban jelentette meg „Zbogom proletarijatu, S'one strane socijalizma" címen).

[2] Nyilas József: Mit várhatunk a tudományos-technikai forradalomtól? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.

[3] Nyilas József: A tudományos-technikai forradalom második szakasza; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

[4] A hivatkozás Vladimir Štambuk érvelésére és megállapításaira a még kiadás alatt lévő könyve alapján történik. Könyve 1988 végén vagy 1989 elején jelenik meg a nikšići Univerzitetska riječ kiadásában, amelyből a szerző előzetesként három részletet közöl a belgrádi Politika napilapban 1988. április 18., 19. és 20. számában.

[5] Alekszandar Grlicskov: Na putovima socijalizma (Előszó, keltezve Belgrádban 1986 decemberében); Školska knjiga, Zagreb, 1987, 5. oldal.

[6] Erről a kérdésről e sorok írójától lásd bővebben: Rehák László: A munkásosztály meghatározására vonatkozó társadalmilag elfogadott álláspontok Jugoszláviában; Létünk, 1980, 1. sz.; 11–22. oldal.

[7] Vukašin Mićunović: Ne kad, nego kakav kongres (részlet a JKSZ XVII. teljes ülésén elhangzott vitából); Borba, 1988. október 19., 5. oldal.

[8] Jürgen Habermas: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1976. – Hazai kiadása szerbhorvát nyelven: J. H.: Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma; Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.

[9] „Za novu istorijsku situaciju – novi istorijski orijentiri" című tanulmánya megjelent Dr Aleksandar Grličkov, Kriza i izlazi; Radnička štampa, Beograd, 1987; 178–185. oldal.

[10] Gondolatok az elmélet, az ideológia, a tudomány időszerű kérdéseiről 1985 elején című tanulmánya megjelent: Nyers Rezső, Útkeresés – reformok; Magvető Kiadó, Budapest, 1988; 321. oldal.

[11] A. Grlicskov fogalmazása az alább idézett 1987-ben Bécsben megtartott előadásában.

[12] Aleksandar Grličkov: Reformatori u procepu; Borba, 1987. december 31. és 1988. január 1., 2. és 3. (a napilap újévi számára átnézett előadás jegyzete).

[13] Aleksandar Grličkov: Na putevima socijalizma: Školska knjiga, Zagreb, 1987; 6. és 181. oldal.

[14] Dr Aleksandar Grličkov: Kriza i izlazi; Radnička štampa, Beograd, 1987; 180. oldal.

[15] Dr. A. Grlicskov; idézett kötet, 180–181. o.

[16] Dr. A. Grlicskov; idézett kötet, 181. oldal.

[17] Nyers Rezső: Útkeresés – reformok; Magvető Kiadó, Budapest, 1988, 322. oldal.
[18] Dr Martin Buble: Zablude socijalizma; Danas, 1988. szeptember 13., 22. oldal.
[19] M. Buble; Danas, 1988.
[20] A. Grlicskov, Előadás Bécsben; Borba, 1988, újévi szám.
[21] A. Grlicskov; Borba, 1988, újévi szám.

Rezime

Revolucionarne promene u sledu nauke i tehnologije, faktora društvene strukture i vizije socijalizma

Svoja razmatranja autor započinje ukazivanjem na značajne društvene aspekte naučno-tehnološke revolucije, za koju se u poslednjoj deceniji govori da ulazi u svoju drugu etapu. Ti aspekti su uočljivo prisutni i u drugoj polovini XX veka. Značajne promene koje zahvataju prvo privredno najrazvijenije kapitalističke zemlje, imaju neposredno ili posredno dejstvo na sve zemlje sveta. Sled događaja poslednjih decenija je pokazao da socijalističke zemlje, ali i pokreti koji se bore za socijalizam, sporo uključuju u svoju tekuću praksu i u svoje razvojne programe novine naučno-tehnološke revolucije.

Usled nepovoljnih ekonomskih tokova i najnovijih društvenih stremljenja širih slojeva društva, koji postaju sve svesniji u zahtevu za pružanjem mogućnosti za kvalitetniji način života, u većini socijalističkih zemalja su u toku ili na pomolu duboke reforme. One se ne odnose samo na sektor privređivanja, već zahvataju celokupni društveni život. Sa ovim nastojanjem je povezano i kritičko preispitivanje dosadašnje prakse i zamisli, odbacivanje ideologiziranih šema i traženje novih rešenja koja se nude i koja se mogu i ostvariti kao zahtev naraslih mogućnosti u oblasti privređivanja i regulisanja celokupnog života dostojnog čoveka.

Vizija buduće perspektive socijalizma zahteva stvaralaštvo mnogih, ona je tek u formiranju, ali se već nameće kao nezaobilazan zahtev opšteg razvoja u današnjem svetu kao celini. Osnovni odnosi u svetu, najnovije razvojne mogućnosti i započeti procesi, društvene snage koje stoje i traže određene promene, (već dosad) početno definirani ciljevi socijalističkog razvoja u budućnosti – bez obzira na to što po svim sagledivim elementima naredno stoleće neće doneti burne i temeljne društvene obrte – ostvaruju nove, obnovljene perspektive za socijalizam i kao stremljenje i kao društvenu praksu.

Summary

Revolutionary Changes in the Perception of Science and Technology, Factors of Social Structure and Visions of Socialism

The author starts this survey by pointing out some important social aspects of the scientific and technological revolution. They are evident in the second half of the XX. century, for which is stated in the last decade to enter in its second phase. Significant changes which spread first over the economic of the most developed capitalistic countries, have direct or indirect effects on the countries all over the world. The following order of events occuring in the last decade show that the socialist countries and the movements fighting for socialism include very slowly in their current practice and development programs the innovations of the scientific and technological revolution.

Owing to the negative economic trend and the new social aspirations of the wider social layers which became conscious and demand opportunities for a more qualitative way of life, in the majority of socialist countries deeper reforms are going on or in sight. They do not refer only to the sector of the economy but take hold of the whole social life. These efforts are in connection with the critical reexamination of the former practice and planning, rejecting of some ideological shemes and searching for new solutions which could be realized as the demand of increased possibilities in the field of the economy and regulation of the entire life with the aim to be worthwhile.

The vision of the futur perspective of the socialism requires creativity of many and it is just appearing but at the same time it is imposed as a direct demand of the general development in the entire present world. The basic relations in the world, newer possibilities for development, the processes which have started, the social powers which demand certain changes, the initialy defined aims of the futur social development regardless the forseen elements will not bring tumultuous and thorough social changes in the next decade but it will arise some new perspectives in favour of the socialism as an aspiration and social practice.

Original scientific paper

Bori Imre

ÖTEN A NATURALIZMUSRÓL

Péterfy Jenő

A kezdő kritikust a zene, a színház, a képzőművészet érdekelte, és csak később, amikor már majd fél évtizednyi kritikai gyakorlat állt mögötte, fordult Péterfy Jenő figyelme az irodalom felé – a magyar irodalomban Eötvös József, Kemény Zsigmond és Jókai Mór munkássága és az ekkor felmerülő esztétikai kérdések felé, majd nyomban világirodalmi kitekintése következett filozófiai érdeklődésének nyitányaként, amit Alexander Bernát Kant-könyvéről írott recenziója is példáz – s ezután Taine, majd pedig Zola művével foglalkozott. Így lett Péterfy Jenő általában a naturalizmus, majd pedig a magyar naturalisták első kritikusa időrendben és kritikusi rang szerint is. Azt is érzékelni lehet, hogy esztétikai kérdésfeltevése ösztönzi a naturalizmussal való foglalkozásra, és ő, hadd jegyezzük meg, vállalja is a naturalizmust bemutató bírálatot. Az 1881-es Jókai-tanulmányának első mondatában ugyanis a következőt szögezi le: „A regényíróra döntő körülmény, hogyan fogja föl az embert." Ám csupán látszólag hathat meglepőnek, hogy ezután a naturalizmus interpretációja következik. A francia irodalommal kapcsolatban arra a folyamatra mutat rá, amelyben a francia írói életszemlélet a „homo sublimus" képzetétől eljut Balzac és Flaubert művészetében a „homo animal" fogalmáig. A naturalizmus első pontos, mindmáig érvényes magyar irodalmi leírását kapjuk tehát Péterfy Jenő Jókai-tanulmányának bevezetőjében. S milyen költőien, pontosan interpretál! „Az embert a maga állata, paripája hordja hátán s ez a paripa: természete, egyéni meghatározottsága. A többi, amit a társadalom, a tanulás, az élet, a tapasztalás az emberen csiszol, farag, az csak máz, külsőség: az az ünneplő ruha, az a tisztes hazugság, mely az állatot takarja. Aki tehát az embert ismerni akarja, ne ruha szabását nézze, ne eltanult mozdulataira figyeljen, hanem vegye szeme ügyére annak titkos paripáját... Szóval az ember nem egyéb, mint természeti ösztönök mechanizmusa, melyek gépezete uralkodik a legfelsőbb rétegekben is, hol a szellem, az erkölcs, műveltség világa kezdődik. Aki ösmeri az ösztönök rugóit, s növekvő hatalmukat érteni tanulja, csak az ismeri valóban az embert. Ily fölfogás mellett lett a francia regényből az ösztönök pszicho-

lógiája. A *Comedie humaine*-nek az a komoly magja, s itt ama pont, hol Zola regénye a Manon Lescaut-val találkozik."

Felmerülhet a kérdés, mi indokolja, hogy Péterfy Jenő Jókai-tanulmánya bevezetőjében többek között a francia naturalizmusról is értekezik, és azt kívánatos színben tüntetni fel? Németh G. Béla szerint azért, mert Péterfy kutatta, „miképp kellett s lehetett a magyar társadalomnak realisztikus képét venni", Németh G. Béla is idézi Péterfy véleményét a naturalizmusról, amelyet valóság-központúsága miatt vonzónak látszik tartani a magyar regényirodalom szempontjából is. Talán ezzel a be nem teljesedett elvárásával magyarázhatjuk, hogy Péterfy a magyar naturalista irodalomnak első kritikusa lett, mint aki e születő irodalom bábája akar lenni. Az angol realizmus természetesen éppen úgy érdekli (és ezt még szereti is!), mint a francia naturalizmus. „Csakhogy ami az utóbbiban (ti. a Manon Lescaut-ban) – ha szabad mondani – naiv világnézet, Zolánál már körmönfont doktrína. Zola a fejlődés csúcsán áll; a ‚homo-animal'-ból nála csak az állat marad meg." Majd a következőképpen folytatja okfejtését az angol és a francia regényirodalom párhuzamba állításával:

„De az eltérő kiindulópont dacára, mind az angol, mind a francia egyképpen tisztelője a pragmatizmusnak, s a részletek rajzában, azok magyarázatában vigyázó, mint akár a bíró, midőn a specis factit állapítja meg. Így ha különböző szemüvegen tekintik is tárgyaikat, mindkettő élesen lát; ha különbözőleg ítélnek is, mindkettő éles megfigyelés után ítél. Az emberről különböző eszményt alkot magának mindegyik; de a kritika azért mind a két eszményt igazolhatja, mert mind a kettő a valóság gyökerén fakad. A francia naturalizmus bizonyos szempontból éppoly igaz, mint az angol realizmus."

Péterfy figyeli tehát a francia irodalmi történéseket, és Zolának *A kísérleti regényről* című könyvét már megjelenésének évében, 1892-ben, ismerteti a *Budapesti Szemlé*ben. Azzal indítja a *La roman experimental* című kritikáját, hogy közli, Zola csalódott Taine-ben, mert véleménye szerint a „naturalizmus jelentőségét megérteni nem bírja". A Taine-kérdésben Péterfy különben akkor már beavatottnak számított, például majdnem egyidőben ismertette Taine oly nevezetes angol irodalomtörténetét, és elutasította azt az elgondolást, hogy a „szigorú természettudományi módszert" alkalmazni kell a történetírásban. Éppen olyan képtelen gondolat ez, magyarázta, „mint a művészetben a mechanika törvényeit keresni". Taine nagy provokációja tehát az a felfogás, amellyel az „emberi szellem tényeit természettudós módjára magyarázta". „Nemcsak elméletileg állította e tételt; az emberi tények szükségességét az egyes irodalmi korszakokról alkotott színes képekben mintegy elevenné tette: az ember szinte tapinthatta." Különben az elkövetkező években is ír még Taine munkáiról, de figyeli azokat a megnyilatkozásokat is, amelyek a történelem és a természettudományok összefüggéseit érintik, így Emil Du Bois-Reymond könyvéről is hosszasan értekezik 1886-ban.

Nyilvánvalóan nem csodálkozik, amikor Zola bevallja, hogy csalódott Taine-ben, akinek a nézetei a naturalizmus alapjaiba épültek be, de a „naturalizmus mély jelentőségét megérteni nem bírja" – miként Zola közli. Ezért kell magának Zolának vállalnia a prófétaságot és elvégezni a naturalizmus eszmei alapvetését. A magyar kritikus okfejtése mindezzel kapcsolatban jellegzetesen

„péterfyes": első személyben ismerteti a naturalizmus zolai téziseit, és beleszövi kritikáját is ugyanazokba a tételekbe, hogy nyilvánvalóvá váljék: az ellenkezőjét vallja mindannak, amit közöl. S közli, hogy a szépség és az igazság között kérlelhetetlen az ellentét, a „szép nem igaz, az igaz nem szép", a „rút valóság a legszebb valóság": „A delirium tremens, az érzékiség elfajulásai, az emberi hitványság példái: íme, a költészet legszebb tárgyai." Ami az igazságnak megfelel, az az „élet rideg rajza", éppen ezért a naturalizmus múzsája a „meztelen igazság hidetője". Ám, hogy az író a meztelen igazsághoz férkőzhessék, segítségre van szüksége, és Zola Claude Bernardnak a kísérleti módszerről szóló orvostudományi könyvét kínálja fel. Ha – fejtegeti Péterfy Jenő – Bernard szerint az experimentális módszer segítségével az orvostan orvostudománnyá válhat, ugyanaz a módszer a regényírást is tudománnyá alakíthatja át: „Szigorú megfigyelésekből kell kiindulnia, s a kísérleten végződnie. Azután a regény igazságai is keserűek, mint az orvosság. A regény a betegésekkel foglalkozik, mint az orvostan. Szigorúan tudományos következtetés tehát, hogy a regényírás elvei = az orvostan elveivel." Péterfy azonban a hűvös irónia tónusát nem tudja mindvégig produkálni, hanem élesen kezdi támadni Zola naturalizmus-elméletét:

„Így azután könnyen bebizonyítja Zola, hogy a regényírás tudomány, hogy a költői képzeletnek a regényben nincs helye, hogy a regény igazsága a tudomány igazsága, hogy a regényíró is orvos, csakhogy egyes betegek helyett az egész társadalomnak ír receptet. Szóval hogy a regény = tudományos etude, az író elméje = scalpel, a költészet = semmi. Innen van, hogy Zola az embert beteg állatnak nézi, a világot boncteremnek, az életet rothadásnak, az emberiség fejlődését fiziológiai funkciók játékának. Ily felfogással indul útnak az ifjabb irodalmi ›reneszánsz‹."

Ezt a gondolatot Zola-kritikájának második, analitikus részében is megismétli: „Az igazság ezentúl csak a boncteremben s az emberi természet rútságaiban él, s csak egy papja van, a naturalisztikus regényíró." Ami Péterfynél még információ is, a későbbi idők folyamán az váddá válik, amit a naturalizmust elutasítók hangoztatnak etikai elvekre hivatkozva. Péterfy Jenő kritikájának ellenben még nincsenek erkölcsi szempontjai, s nem is lehetnek, mert ő majd Greguss Ágost széptanának etikai karakterét is bírálja. A naturalizmus úgynevezett elhajlásait és felfogásbeli túlkapásait Péterfy nem a kor szükségszerű parancsának tudja be, hanem Zola patologikus lelkiségében véli a gyökereket felfedezni. A naturalizmus igéit hirdető agresszív, hangos hang, a túlzásokba magával ragadó gondolkodás csak Zola sajátja, és ő az, aki „rendesen túllő a célon". És ilyen az a nagy ambíció is, amellyel a naturalizmus elvét mindenhatóvá akarja tenni akkor, amikor valójában a naturalizmus Zolánál a „szűk elmélet medrébe vész". Nézeteit úgy fejtegeti: „S olyan dolog még csakugyan nem történt, hogy valaki, mint Zola, az esztétikát a természettudományok puszta ágává tegye. A kémiától a fiziológiáig, azután a fiziológiától az antropológiáig és a szociológiáig fokozatos a fejlődés. Mindannyi ugyanazon egy úton fekszik. A csúcson van a ›roman expreimentál‹. Így esik meg azután, hogy Balzac majdnem az egész 19. század fejlődésével fölér, a regény pedig a tudományok koronája lesz."

Zola szerint, fejtegeti tovább Péterfy, a XIX. század írójának nincs szüksége a fantáziára. Az író ugyanis a valósággal szemben a figyelő tárgyilagosságával áll, hogy elemezhesse. A fantázia tehát a megfigyelést és elemzést foglalja el. Zola szerint teljes egészében, mert például azt állítja, hogy az „író megfigyelésmódja annak szubjektivitásától, eredeti fantáziájától független. Ha azonban a regényírás tudomány, nem maradhat pusztán a megfigyelés álláspontján; alkalmaznia kell a tudomány másik műszerét: a kísérletet is". Két példája van. Az egyik Balzac *Betty néni* című regényének Hulot bárója, a másik a *Nana,* Zola akkori friss regénye (1880-ban jelent meg). Ezeken mutatja be Zola gondolkodásának tartalmát, egyben kísérletező módszerét. Először van a megfigyelés: Nana a „császárság rossz szelleme; a féreg, amely a bíborral födött gerendát rágja". Amikor pedig Zola hősnőjét „különböző társadalmi körökkel hozza érintkezésbe", akkor kísérletet végez: megmutatja, hogyan pusztít az a kór, amelynek Nana a neve. „Az általános megfigyelés, melyen a regény alapszik, mintegy a tudományos tétel; a regény fejezetei pedig e tétel bizonyítékai – kísérlet útján. A regényíró tehát megfigyel és kísérleteket tesz, mint a természettudós, ami bebizonyítandó volt. A regény a kémiától – a formát nem tekintve – csak annyiban különbözik, hogy ez vegyi, az társadalmi elemekkel dolgozik."

Eddig az ismertetés, a kritikai tudósítás, amikor a maga „állásfoglalását beleolvasztotta az elbeszélésbe" (Németh G. Béla). Zola-bírálata folytatásában egészen konkrétan kezdi ellenvetéseit sorakoztatni. Nyomban leszögezi, hogy a Zola hirdette regénybeli experimentumok nem mondhatók tudományosaknak, hanem a „képzelet konstrukcióinak" minősíthetők csupán, s mi több, minden alapot nélkülözők is, hiszen Zola a „regényíró és a tudós eljárásait ott azonosítja, hol a kettőnek útja egymástól örökre elvált". Hamisnak nevezi azt az állítást, hogy az író képes passzívan szemlélni a világot, hiszen egyéniségének szerepét nélkülözni nem lehet, legfeljebb elméletileg lehet tagadni: jellemzi ugyanis, hogy a valóság milyen részleteit veszi észre, „milyen darabka világon akad meg a szeme". Ezért Zolára az jellemző, hogy „egyedül a romlást, az ellenállást" kedveli a képzelete: „Ha Zolánál a világ puszta, durva ösztönök szintere, ennek oka... nem a tudományos megfigyelés, hanem fantáziájának patológikus eleme. Ezt teremtette meg Zola elméletét is. Csak ilyen módon juthat eszünkbe az a száraz s egyben fantasztikus gondolat, hogy Claude Bernard fiziológiájában keressük az esztétikát, s támadhat az a meggyőződés, hogy azt benne szóról szóra meg is találjuk." Nem titkolja Péterfy azt a véleményét sem, hogy a naturalizmus Zola hirdette változata teljességgel egyéni érvényű, mert „Zola művein kívül alig van példája". Szembesítsük például ezzel a naturalizmussal Daudet művészetét, azt látjuk, hogy Daudet „csak olyan félkegyelmű realista". Azután pedig a regényíró eljárása a tudóséval homlokegyenest ellenkező – a tudós a világot elemzi, az író a világot teremti. Remek a párhuzama: „Ha az élet Penelopé ruhája, a tudós végzi rajta az éjjeli munkát, a regényíró a nappalit." Így kell ennek lennie, vallja Péterfy, mert a regényíró Zolának is az a legfőbb erénye, hogy az élet színét állítja olvasói szeme elé, tehát illúziót kelt. Ugyanakkor Zola az idealizáló regényírókkal szemben az emberi élet „mechanizmusát" egyszerűsíti le, és az „embert visszavezeti a fogakra, s a

falloszra, a pszichológiát fiziológiára". Újabb vádpont ez Zolával szemben: „Zola csak egyes állati ösztönök hatalmát ismeri el... Ennek az állatnak a boncolása, különösen fiziológiai élettüneteinek megfigyelése a naturalizmus feladata: így kerül a Hamlet ideálja a regényíró orvos kezébe." Hamis tehát Zola elméleti általánosítása, problematikus az a gyakorlati célja is, amikor „azt szeretné elhitetni, hogy a naturalisztikus regény maga az egész irodalom".

Péterfy Jenő ezt a Zola hirdette tételt sem fogadta el, nem volt eszménye a naturalista regény sem, hiszen miként Németh G. Béla megállapította, Péterfy „a lélektani analitikus fejlődésregényben látta ideálját". Naturalizmus-interpretációja azonban lényegét tekintve kritikus és korrekt, bár azt is megtépázta, ami Zola elméletében termékenyítő, lényeges volt. Bizonyos abban, hogy feltűnő Péterfy Jenő érdeklődése a naturalista iskola elméleti és gyakorlati megnyilatkozásai iránt, s mi több, őt is az első magyar *Nana*-olvasók közé kell sorolnunk. Magyarázni is próbálták, Beöthy Zsolt 1888-ban, amikor Péterfy Jenő egyetemi magántanárrá választásával kapcsolatban Gyulai Pállal együtt nyilatkozta: „Ami Taine-nek műbölcseleti felfogásához, aesthetikai elméletéhez való viszonyát illeti, e tekintetben mérséklettel és okosan nem megy túl ő sem azon a határon, melyet Taine hallgatag állított magának. Alapvető nézetéből és megnyilatkozásaiból nem húzza azt a következtetést, melyet megvonni a naturalizmus jogosítva hiszi magát, mint ama nézetnek és nyilatkozatnak természetes kifejtését. Ennek zavaros elmélete irányában, melyet a komoly vizsgálat és tisztesség érdekében az iskolából föltétlenül kizárandónak tartok, Zola theoretikus munkájának ismertetése alkalmával Péterfy határozottan elutasítólag nyilatkozott."

Bizonyos, hogy szellemi horizontján belül volt Zola iskolájának az elmélete is, s nyilván Ruskin, Ibsen, Böcklin, Taine, Tolsztoj, Nietzsche művei ismeretének kontextusában kell a naturalizmus iránti érdeklődését (deklarált véleményétől függetlenül) szemlélnünk.

Haraszti Gyula

Haraszti Gyula, a fiatal tudós, a naturalista irány első magyar irodalomtörténésze, tele van ellentmondással. Folkloristaként kezdte pályáját Becskereken az 1870-es évek derekán, és mint méltatója, Angyal Dávid írja, „közölt népmeséket, karácsonyi misztériumokat, románcokat s találós meséket", és „kiválóan érdekelték a néphagyományokban a magyar mitológiai nyomok", tehát értekezett a garabonciásról, a ludvércről és a tözes emberről. Az évtized végén terjedelmes tanulmányt jelentetett meg *Költészetünk új népies iránya* (1879), mint aki a népitől a népiesig tartó utat járja. Ízlése konzervatív volt: „nem szerette a nyelvújítást, nem látott abban természetes fejlődést, valamint nem bírta elhallgatni Kazinczy stílusában és vezéri eljárásában a természetes egyszerűség hiányait". Csokonaival és Madách Imre munkásságával is foglalkozott. Nem irodalmi műveltsége, hanem tanári-tudósi ambíciói sarkallták, hogy irányt váltson érdeklődése, de hogy a modern (elsősorban a francia) irodalmi iránnyal, a naturalizmussal foglalkozzék, ahhoz azonban az akadémiai

pályázat biztatásán túl az is kellett, hogy Becskerekről Kolozsvárra kerüljön, és a tanári szobák mellett a redakciókat is látogassa. A Kolozsvárra költözést szerencsés körülménynek tarthatjuk, az ottani szerkesztőségekben a lelkek mintegy készen álltak a naturalizmus eszméinek befogadására vagy tagadására. Kolozsvárott barátkozik Petelei Istvánnal, a naturalista irány nemsokára jelessé váló művelőjével. Vállalja tehát a feleletadást a „modern realizmus a szépirodalomban" kérdésére és munkához fog 1882-ben, az évek folyamán könyvvé formált munka előszavát pedig 1885-ben Nagyváradon keltezi. „Jelen munka – írta – a M. Tud. Akadémia pályázatára volt annak idején benyújtva; akkortájt a felölelt tárgy terjedelméhez s erőmhöz mérten nem rendelkezvén elegendő idővel, mint pályaművem előszavában megjegyzém, inkább csak az anyagot nyújthattam be ›feldolgozatlanul‹; tisztelt bírálóim jóindulatú buzdítása folytán most feldolgozva veszi azt itt az olvasóm."

Az „anyag" ugyanakkor, pusztán a ránézésből ítélve is, impozáns, a fiatal tudós pedig információit tekintve naprakész – a naturalizmusról szóló irodalommal ugyanis menet közben, 1882 után is ismerkedik, főképpen a naturalizmus kritikusainak munkái tekintetében, hiszen Brunetiere könyve a naturalista regényről (*Le roman naturaliste*) 1883-ban jelent meg. Ennek alapján állította Haraszti Gyula nekrológja 1921-ben, hogy a naturalista regényről szóló fiatalkori mű „még Brunetiere kritikája nyomán keletkezett". Haraszti Gyula tájékozottsága nyilvánvalóan sokoldalú, számon tartja például azt is, hogy Tainenek az a Stendhal-tanulmánya, amelyet Zola idéz, az új Taine-kiadásban már nincs benn. Biztosra vehető az is, hogy a Zola-ellenes álláspont a kéziratban való további munkálkodás során szilárdult meg, ami természetesen nem akadályozta abban, hogy éppen Zola tanulmányai legyenek munkájának fő támaszai. S mi több, hogy Zola és a naturalizmus tanainak, esztétikai tételeinek kifejtését, ismertetését is ne végezné el. Vonzódásának is jelét találjuk a műben, nem csupán az elutasításáét. Péterfy Jenő a *Budapesti Szemlé*ben a könyv megjelenése utáni esztendőben Haraszti Gyulának az opponálását teszi szóvá, a szerzőt szubjektivizmussal vádolja, mondván, hogy túlfeszítette a húrt, haragjában „pör- és vádiratot" írt, nem pedig „nyugodt jellemzést" adott, főképpen pedig azt nehezményezte, hogy Haraszti Gyula „nem becsüli eléggé a művészi produkciót, ha ez ízlésével nem egészen egyezik". Érthető, hiszen a naturalizmus az eszményítő realizmusnak a magyar irodalomban akkor még jól védett falait kezdte ki: haraszti Gyula könyvével egy esztendőben Bródy Sándor *Don Quijote kisasszony* című regénye jelenik meg, amelyben a szerző „à la Zola" rajzolja a magyar társadalmat. Bizonyos azonban, hogy helytálló Schreiber Erzsébetnek az a véleménye, amely szerint Haraszti Gyulának „ez a munkája mintegy bizonyítja, hogy milyen hamar talált visszhangra a magyar irodalomban Zola iránya, és hogy az olvasóközönség milyen érdeklődést mutat a naturalizmus iránt". Még akkor is így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy az Akadémiában (ez a könyv kiadója!) a konzervatív szemlélet új hulláma éreztette hatását az *idegen* jelenségek elutasítására ösztönözve.

Haraszti Gyula is elutasítja a naturalista tanokat, olyannyira, hogy Péterfy Jenő egyoldalúsággal is vádolhatja, tételeit azonban alapjában véve pontosan interpretálja, és teszi azt Zola nyomán, vezérfonalul használva *A naturalista re-*

gényírók című gyűjteményét, amelynek szövegei egy oroszországi folyóiratban jelentek meg 1875 és 1880 között *Párizsi levelek* címmel. „E könyvben – közli Haraszti Gyula – azon írókkal foglalkozunk, kiket Zola ›Naturalista regényírók‹ című könyvében tárgyal, természetesen gyarapítva ezt az írócsoportot a szerzővel, ki elég szerény nem tárgyalni külön önmagát könyvében; abban is némi eltérést találhat még, aki e munkát Zoláéval összehasonlítja, hogy mi Stendhalt Balzac előtt tárgyaljuk, aminthogy a chronológiai rend kívánja, bár aztán Meriméet is, kit oly igazságtalanul mellőz Zola, Balzac előtt fejtegetjük, mint még közvetlenebb tanítványát Stendhalnak." Természetesen kódexe volt a *Kísérleti regény* című Zola-könyv is, elsősorban azért, mert véleménye szerint Zola „meglehetős találóan bírálgatta meg regényírótársait". De korrigálja is – Prosper Merimée esetében Brunetiere és D'Haussinville cikkei segítségével, anélkül, hogy vakon követné Brunetiere-nek, a „naturalisták e szigorú bírálójának" minden tételét.

Valójában Taine szelleme lebeg Haraszti Gyula munkája felett: a könyv bevezetőjében azt vizsgálja, „mily viszonyban áll a realizmus a francia népfaj szelleméhez, mennyiben függ össze annak mai francia kiadása a korszellemmel, s mily történelmi előzményeknek szárzéka". Átveszi Taine-től a vérmérsékletről szóló tantételt, és abból következteti ki, hogy az angol az igazán realista, de már Brunetiere állítását hívja segítségül, amikor azt akarja kifejteni, hogy az „angol regényirodalomban látható az igazi naturalizmus tulajdonképpeni megtestesülése", és hivatkozik arra a felfogásra, amely szerint a „francia naturalizmus azért nem fogja soha utol érhetni az angolt, mert emez háromszázados protestáns nevelésben gyökerezik". *A naturalista regényről* ötven oldal terjedelmű bevezetője tehát a pozitivista szemlélet egyik jelentős magyar irodalmi manifesztációja is, egyben híradás nem csupán a naturalizmusról, hanem azokról az esztétikai jelenségekről és írói törekvésekről, amelyek a magyar irodalomban is hamarosan időszerűek lesznek, lévén szó a *dekadens* költészetről és sokszor Baudelaire-ról. Baudelaire-ellenes álláspontját is ebben a bevezetőben fogalmazza meg első ízben, hogy egy évtizeddel később majd továbbfejlessze. Itt a „hanyatláskorabeli", a „decadent" ízlés képviselőjeként beszél róla, az ő költészetét a naturalizmussal rokonítva, ám aki „tehetségre nézve egyébiránt felette áll Zolának".

Haraszti Gyula szerint Taine áll Zola és a naturalista tanok mögött, azok úttörőjeként és megfogalmazójaként: „Taine, a pozitivista esztétikusok képviselője már jóval Zola előtt kifejtette az általa is ugyancsak naturalistának nevezett regény elméletét, s több mint egy évtizeddel megelőzte őt (ti. Zolát) legmerészebb tantételeiben." Bourget-ra hivatkozik, aki szerint Taine filozófiájának alapjaira épült a naturalista tanok rendszere, a naturalista esztétika nem más, mint e filozófia feldolgozása. Taine nyomán vallják tehát a naturalisták, hogy nincs különbség az erkölcsi és a fizikai világ között, mert mind a kettő „mechanikai problémákból áll és azonos törvényű", az ember igazi lényege pedig a véralkattól, a képzelet fajától és fokától, a figyelem milyenségétől és gyorsaságától, valamint az elemi szenvedélyek nagyságától és irányától függ. A Zoláról szóló fejezet első bekezdéseiben éppen ezért idézi a híres Taine-állítást, mely szerint az „erény s a bűn termékek éppenúgy, mint a vitriol és a cukor".

Haraszti Gyula közli például teljes egészében „ama hitvallást, melyet Taine mintegy a későbbi naturalista írók számára készített" a Balzacról szóló tanulmányában. „A naturalista szemében az ember teljességgel nem független, felsőbb, önmagától egészséges ész, az igazságnak s erénynek puszta törekvés által elérhetésére képesítve, hanem egyszerű erő, egyenrangú a többivel, s a körülményektől nyeri fokát és irányát – kezdődik ez a hitvallás. A naturalista önmagáért szereti az erőt, ezért is minden fokozatán, különbözőféleképp alkalmazva szereti: beéri azzal, hogy működni lássa... „Előtte semmi szenny sem létezik. Ő erőket kezel, s megérti azokat; ebben van minden öröme és semmi másban; nem így kiált fel: ›Mily szép látvány!‹ Hanem: ›Mily szép tárgy!‹... Tisztasággal, bájjal a legkevésbé sem törődik; előtte a varangy felér a lepkével, ő jobban érdeklődik a denevér, mint a csalogány iránt. Aki kényes, ne nyissa fel az ő könyvét, mert ebben olyanoknak írják le a dolgokat, amilyenek, vagyis rútaknak és nyersen, minden kímélet és szépítés nélkül. Ha a naturalista szépít, ezt különös módon cselekszi; minthogy a természeti erőket szereti, s csakis ezeket szereti, ama nagyszerű idomtalanságokat, betegségeket és szörnyűségeket tárja elénk, melyeket ez erők növelésök esetén okoznak."

További fejtegetései során tömören összefoglalja a Taine felfogásából Zola nézeteiben továbbélő, a naturalista esztétikát jellemző, Haraszti Gyula szerint elítélendő tételeket: „A különleges rútságok hajhászása s egyáltalán a piszok kedvelése, Zola elméletének és költészetének legsarkalatosabb pontjai, mind bennfoglaltatnak e tanokban. A naturalizmus e főbb tételeire számos támogatást találhatni Taine-nál mindenütt, s nem egy pontban érdekes látnunk, mint ferdülnek el nála mesterének, Saint-Beuvenek tanai már határozottan naturalista tantételekké." Annál könnyebb volt ezt megállapítani, mert Zola sem tagadta, hanem bizonygatta, hogy mindketten a „szabatos környezet és a természetről másolt dokumentum" pontjáról indulnak ki, s hogy legfőbb kategóriájuk a *környezet* és a *körülmények*, nézeteik mélyén pedig ott a „pozitivista enquetere". Az egyik oldalon tehát csak a test, csak az állatiságunkban gyökerező szenvedélyeink és tulajdonságaink, csak a vér lüktetése, a másikon pedig a regényciklus időszerűsége, mert az „izolált dráma vagy regény, mely egy izolált történetet foglal magában, rosszul fejezi ki a természetet".

Csak jól kellett sáfárkodni ezekkel a Taine hangoztatta elvekkel, hogy a naturalista esztétika- és követelményrendszer kiépüljön. És Zola szenvedélyes építkezőként bátran élt a pozitivista filozófia és a XIX. század francia regényirodalmának tapasztalataival, a „naturalizmus elődjeinek" kamatoztatható nézeteivel. Így van ez a kísérleti regény problémájával is, amelyet Haraszti Gyula ugyancsak Taine örökségeként emleget, mondván, hogy azt Zola ad absurdum vitte, miközben nyílt polémiába bocsátkozik a naturalizmus egyik fő tételével, mert Haraszti nem érti, „miképp lehet az ember lelkén, szellemén kísérletezni". Előbb azonban szinte hibátlanul reprodukálja a naturalizmusnak a kísérleti regényről szóló tanítását Zola „kódexe", a *Kísérleti regény* című könyve segítségével. Idézi többek között Zolának azt az állítását is, mely szerint a naturalisták valójában „kísérletező moralisták", és azt figyelik, „mint viselkedik valamely szenvedély egy társadalmi környezetben", ezért a naturalista regény nem más, mint „gyakorlati társadalomtan": „A jó és rossz urának

lenni, szabályozni az életet, szabályozni a társadalmat, sorjában végig oldani a szocializmus kérdéseit s mindefelett szilárd alapokra fektetni az igazságszolgáltatást, kísérletezésekkel oldva meg a bűnügyi kérdéseket: nem annyi-e ez, mint a leghasznosabbat és legerkölcsösebbet végezni az emberiség munkájából?" Zola szerint ezért lehet a törvényszéki jelentés a kísérleti regény igazi tárgya, és Haraszti leírja a „police-report" és „proces verbal" kifejezéseket is, köztük az utóbbi az „élet aprólékosságának kicsinyes részletezését" jelenti, ahogyan Zola, mint Haraszti Gyula megjegyzi, Flaubert-től megtanulta. Ezzel kapcsolatban a magyar olvasót a riportregény fogalmával is megismerteti a szerző: „›Police-report‹: e szót olvassa rá Dickensre az angol bírálat jóval azelőtt, hogy Franciaországban egy Zola akadt volna, ki a ›proces-verbal‹ jelszót kimondja a legkitűnőbb regényanyagul azt magasztalja, ami törvényszéki tárgyalásnak, szenzációnális hírlapi újdonságnak szolgálhat hálás anyagul – s aki ezáltal a regénynek egy új faját, az úgynevezett reportage-regényt hívja életre." Zola tehát nem lép ki e felfogás köréből, amikor azt hirdeti, hogy a regényíró valójában csak jegyzője az eseményeknek, de nem bírálja, a regény pedig csak az élet hű mása lehet. Ám a naturalista író irányzatos író, amikor célul a „társadalmi rossz okainak kutatását" tűzi maga elé, és Zolát idézve Haraszti ismerteti a naturalistáknak azt a szándékát, hogy az „emberi nyomor és őrültség közepébe szálljanak alá", és közrebocsájtsák „ama dokumentumokat, amelyek szükségesek... a jó és rossz feletti" uralomhoz.

Haraszti Gyula rögzíti a naturalista irodalom főbb pontjait, érinti magyarázatai során, meg nem kerülve az érzékiségnek a naturalizmusban játszott oly jelentős szerepét sem. Véleménye szerint a naturalista regényeknek azért a leglényegesebb pontja az érzékiség, mert annak rajzában kínálkozik a „legbőségesebb alkalom a rútságok kiaknázhatására". Balzac regényeiből következtet a testi szerelem eluralkodásának a jelenségére, a *Goriot apó* egyes jeleneteiben incestus-képzetekre hivatkozik többek között, s az ilyenek, mint írja, „a Balzac-regények nem egy ismerőjét is újdonság gyanánt fogják meglepni". Kézenfekvő lesz tehát számára, hogy jogosan lássa Balzacban az „első Zola-féle értelemben vett naturalista regényírót". Balzac műveiből következteti ki a Zolánál is érzékelt pesszimista világszemléletet – hogy Zolánál azt a „képzelet túltengésével" magyarázza. Következményként pedig azt hangoztatja, hogy pesszimizmusuk miatt sem Balzac, sem Zola nem képes az élet hű visszaadására. Így tesz a naturalistáknak a munkához való viszonya kérdésében is: Balzacnál, mint ma Zolánál, a munka csak bibliabeli átok az embereken, mely emezeket igavonó barmokká butítja vagy legalábbis zsákmányért harcoló fenevadakká aljasítja." Zola – Haraszti szerint – szívesen rajzolja a mesterembereket, ők „igazi tárgyai a naturalistáknak", miként Taine is leszögezte, de ezek a mesteremberek „mindössze a mesterség által idomított állatok... milyeneket Balzac is rajzolt". Haraszti Gyula természetesen ha módja van, azt is közli, hogy a naturalisták kedves helye a hátsó udvar, hova a „mosogatólének zsíros szennye folyik", s ott van az „újonnan fölfedezett Párizs" látványa is – a naturalista írók új „honfoglalásának" térképét rajzolgatva. Így lesz végezetül, Haraszti Gyula jobb meggyőződése ellenére, a „Zola-féle absolut életigazságra törekvést negélyező elmélet" a naturalizmus.

Az elődök (Stendhal, Merimée, Balzac, Flaubert) után a „mai" naturalisták: a két Goncourt, Zola és Daudet alkotásait tárgyalja, valójában azonban Zola műve és nézetei foglalkoztatják, s mintegy elbűvölve utasítja el az ő naturalizmusát egy kismonográfia-terjedelmű tanulmányban. Pálcát tör nézetei felett, de interpretációja pártatlansági szándékát tükrözi, vitázik szinte minden szempontjával, miközben részletesen előadja a naturalizmus tanításait, „erős vádakat" hangoztat ellene, de vádirata ismertető írás is: a magyar olvasó hiteles információkat kaphatott 1886-ban a naturalizmusról Zola esztétikai felfogásának részletes kifejtése révén – ezeket magyar nyelven azóta sem adták elő ilyen figyelmesen és körültekintően, főként ha nem Haraszti Gyula végkövetkeztetéseit vesszük számba, hanem tanulmánya mikrovilágát. Zola esztétikai nézeteinek bemutatását ugyanis a következőképpen zárja: „...Fájdalom, mi Zolának, ennek a mindenáron újat mondani akaró aestheticusnak elméleti fejtegetéseit csak azzal a banális mondással jellemezhetjük szemlénk végén, hogy ami jó bennök, az régi, nagyon régi, s mindennapi – bár sokszor elcsavart, félreértett – közhely, – ami új bennök, az meg rossz, a képtelenségek netovábbja."

A Zolával kezdett polémiában kérdéseket tesz fel Haraszti. Mennyi a képzelet részesedése a Zola-művekben, mennyi tere van a tapasztalatnak és az észleletnek, milyen mértékben érvényesül a naturalista prózában az írói egyéniség, mennyiben „fényképező egyéniség" az író, ha naturalista, és a naturalizmusban érvényesek-e még az alkotás elemi szabályai? Megkísérli a feleletadást is. Tehát: a képzelet csupán „durva ráadás a valóra", minden a tapasztalat; az „emberi dokumentum" az, ami szükségeltetik, az író csak „jegyzője" az alkotásnak, amelynek elemei, szabályai természetesen továbbra is állnak. Ebben a szellemben nyilatkozik általában is: „A ›piszok rhetoricája‹. E kifejezést felpanaszolja Zola, pedig valóban ez a naturalizmusnak, ha tetszik, a kísérleti regényírásnak igazi lényege. Ebből folynak Zola többi tanai, melyek valamennyien ezen egy közös forráshoz, a rút cultusához kísérhetők vissza." Éppen ezért az erkölcsi szempont hiánya miatt megrója, ugyanakkor Zola környezetrajzait értékeli, és tudni véli, hogy a naturalizmus nagyhatású prófétáját a „környezet festése váteszi dühbe szokta hozni". Az „impasszibile nagymesterének" nevezi, de borzong, amikor Zolának azt a mondását idézi, amely szerint „egy jól alkotott mondat annyi, mint egy jótett". S amiként általában az angol regényirodalmat többnyire a francia naturalizmus ellenében veti össze, úgy próbálja Dickens és Eliot művészetét Zoláé ellenében felmutatni. Kétarcúságának nyomaira másutt is rábukkanunk. Megjegyzi például, hogy a *Therese Raquint* Turgenyev is kedvelte, de felháborodik, amikor azt látja, hogy Eötvös József *Karthauziját* állították párhuzamba Zolának *La confession de Claude* című ifjúkori regényével. „A külföld rokonszenve – írta – mindig jól eshetik nekünk magyaroknak, de annak mégsem örülhetünk nagyon, ha tán legidealistább regényünket oly regénnyel halljuk együtt említeni, melyben az van rajzolva, mily görcsrohamokban szenved és miképp ledérkedik még betegágyán is egy kiélt kéjhölgy." Közben Zola regényeit két csoportba sorolja: az első regények képezik az egyiket, a *Les Rougon-Maquart*-sorozat a másikat. Ez Haraszti Gyula szerint is „egy család természetrajzi és társadalmi története a második császár-

ság alatt", s ebben egy „egész nyavalyatörős, baromi nemzedéket visz be a regényirodalomba" Zola. Kétségtelenül Zola alakja és műve áll Haraszti Gyula figyelmének középpontjában, minden gondolatszál lényegében hozzá vezet, mintegy szemléletesen bizonyítva, hogy Magyarországon a naturalizmus „zolaizmusként" válik ismertté.

A francia naturalizmus „szentháromságának" másik két tagja, a Goncourt-testvérek és Alfonz Daudet naturalizmusa is foglalkoztatja Harasztit. A Goncourt-testvérpárnak a Keresztelő Szent János szerepét tulajdonítja: ők voltak, akik a „mai naturalizmus" első programjával fellépnek Balzac és Champfleury hatása alatt: „A naturalista program – írta Haraszti –, melyet a *Germinie Lacerteux* előszava tartalmaz... csakugyan Balzac elveiből indul ki, emezeknek tovább fejlesztése és rendszerbe állítása. Itt már törvénycikké van emelve, hogy a regényíró több mint költő, mert tudós, még pedig lehetőleg polyhistor, ki egyszerre szociológ, természettudós meg orvos; következőleg tudóshoz illő fesztelenséggel tárgyalhat bármit. Ami tant Champfleury Balzac műveiből levont, a demokratizmus negélyezése, a rút nyílt kultusza, mint újra felvéve a Goncourtok programjába s a fiziológiának ugyancsak Balzacnál feltalálható, de Campfleury által még mellőzött elvével bővítve ki." Haraszti Gyula azt is jelzi, hogy a Goncourt-testvérek nem naturalizmusnak nevezték képviselt irányukat, hanem a „modernité" névvel illették, és „művészi írmódot alkotva maguknak Gautier nyelvéből" azt is olvasóik tudomására hozták, hogy az „ecriture artiste" nem más mint az „impressionisme". Daudet ugyanakkor a dokumentumirodalom elvét valósítja meg regényeiben: itt a Zola emlegette „proces verbal" elve az elsődleges: „Mindennap lejegyzi a látottakat, mikor aztán egy egész halmaz van belőlük, mesén kezd gondolkozni, mit emlékezései szolgáltatnak, s mikor a mesét meglelte, előszedi a birtokában levő dokumentumokat, észleleteket, kiválasztja az egymás mellé széthangzás nélkül illeszthetőket; innen egy fejezetet vesz, onnan egy típust, amonnan egy jelenetet..." Amiért Haraszti Gyula dicséri Daudet művészetét, az az, hogy vele a „naturalista regény az angolhoz hajlik át", ő az, aki az erényt ábrázolja, és nem leplezi rokonszenvét iránta, ezért előadása is líraivá és érzelmessé válik.

A naturalizmus elődeinek számbavételekor sem jár el másképpen Haraszti Gyula. Miközben jelentős terjedelmű tanulmányt ír Stendhalról, Merimée-ről, Balzacról és Flaubert-ről, illetve Turgenyevről és társairól, így Gogolról, Szologubról, Csernisevszkijről, Uszpenszkiről és Dosztojevszkijről, akik egy másik, a francia realizmustól sok tekintetben különböző karakterű realizmus (és naturalizmus) képviselői, a naturalista iránnyal mégsem szűnik meg vitázni. Alapjában véve Zolától akarja visszaperelni azokat, akiket a naturalizmus elődeiként tart számon. „Oly viszonyba állítani Zola módjára Balzacot Stendhallal, minő a gyermek és apa közt létezik, bizonyára tévedés, túlzás. Ilyen viszony Merimée és Stendhal közt létezik..." – állítja például. Igaz, hogy Stendhal vitte be a „szív történetébe a tudományos eljárást", és tárgyalta az érzelmeket természettudós módjára, tehát a szerelemről valóságos képet adott, miként azt Zola állítja, de ezért ő még nem naturalista, alig is számíthatni „egyébért a mai naturalista írók elődjei közé": tehát nem annak az iránynak a nyomvonalát rajzolta meg, amelyen majd Zola fog járni. Ugyanakkor közli, hogy Zola

szerint Stendhal volt, aki felfigyelt a földrajzi és a társadalmi tényezők emberi sorsokra és jellemekre kiható szerepére, de még mindig romantikus író ő valójában. Stendhal mellett természetesen Balzac a másik olyan „elől" Zola szerint, aki „irányt adott a naturalizmus jelenlegi evolutiójának". Haraszti Gyula kérdésként veti fel, hogy Balzac valóban elődje-e a „mai naturalistáknak", érveket és ellenérveket sorakoztatva fel a feleletben. S nem hagy kétséget afelől, hogy Balzac valóban a naturalizmus irodalmi „ősoka": „Magok a naturalista regényírók tulajdonképpen Balzactól és nem Stendhaltól származtatják magukat. Zolának valóságos eszményképe Balzac, a támadások ellen Balzac sorsával vigasztalja magát, s egy új, természetesen az eredetinél jelentősebb kiadású Balzacnak kíván tekintetni, s hinni, hogy a jövőben érette is hasonlóan fognak rajongani. Zola Balzac regényeit állítja életigazság szempontjából a Stendhaléi ellenébe és fölébe." Balzac „vétke" többek között, hogy a nemi szerelem képeit rajzolta, hogy kedvét lelte a tudósi részletezésben, s hogy az orvosokkal versenyezve kérkedni kezdett szakismeretével... A „társadalmi regénynek" mind eszméjét, mind módszereit, mind pedig tárgykörét ő teremti meg és kanonizálja, ő az, aki, mint Haraszti Gyula közli, elsőként mondja ki a „naturalista regényíró" nevet is. Haraszti Gyula eredetinek Merimée megítélésében akar látszani. Perbe száll Zolával, aki a naturalista regényírókról szóló tanulmánysorozatában nem szentel figyelmet neki, nem is említi. Holott, érvel Haraszti, éppen Merimée előlegezi a zolai értelemben vett naturalizmusnak majdnem minden újítását, merészségét, de nem a Balzacnál tapasztalható szertelenséggel, hanem az „egyedül megengedhető módon és minőségben"; s mi több, nagyobb tehetség is, mint Stendhal volt! Rokonszenvvel beszél tehát róla, hiszen „nem őszinte realista" volt, éppen ezért nem is törekedett a „rendes élet hű visszaadására". Merimée mellett Flaubert az, akinek megítélésben Haraszti nem tudja Zola nézeteit osztani: ő nem törekedett az *abszolút életigazság* ábrázolására, mert még romantikus volt „minden ízében". Csak majd 1888-ban, Ohnet-tanulmányában közli Haraszti Gyula, hogy Flaubert leírásaival, az anyagi világ iránti érdeklődésével nagy hatást gyakorolt a francia regényirodalomra. Flaubert „decadent ízlésű" regényeket írt, nem pedig naturalista szelleműeket.

Méltányolható természetesen az is Haraszti Gyula művében, hogy vizsgálta az „orosz realizmus" történetét és annak rövid áttekintését adta. Turgenyev művével a figyelem középpontjában. Az orosz irodalom ugyanis az ő felfogásában a naturalizmus kérdésében szorosan tapadt a franciához. Gondoljunk csak arra, érvelt, hogy Balzac, Zola mintaképe, a „naturalizmus igazi apja"; külföldön Oroszországban hatott a leginkább, Dosztojevszkij rajongott érte, de az is tünetértékű, hogy Zola naturalizmust tárgyaló cikkei először orosz nyelven, Oroszországban jelentek meg. Haraszti Gyula ugyanakkor korrigálja is a Brumetiere hangoztatta francia epigonság jelenségét, s azt mondja, hogy nem csupán a franciák hatottak az orosz realistákra, hanem német gondolkodók (Feuerbach, Hegel) és angol írók (Dickens például) is. S mi több, végkövetkeztetésében az orosz írókat az angolokkal rokonítja, s ilyen módon mintegy velük keríti be a francia naturalizmust, az olvasó rokonszenvétől való elszigetelés szándékával. Hivatkozik De Vogüe nézetére, aki a morális ala-

pokban találja meg az angol és az orosz regényirodalom közös nevezőjét, ellentétben a francia amoralizmusával. Hadicselnek tartható még, hogy a magyar regényirodalmat, a „nagy idealista Jókaival" egyetemben ugyancsak az angollal hozza kapcsolatba, idézve az *Elátkozott család* utószavát, amelyben Jókai magát az angol regényírók hívének vallotta.

Nyilvánvaló, hogy Haraszti Gyulának *A naturalista regényről* című művében nem a Haraszti-vélemény az elsődlegesen érdekes, hanem a naturalizmusról oly bőségesen közölt információi voltak felettébb hasznosak: a magyar olvasóközönség a naturalizmus térhódításának még az első szakaszában csak itt található információban részesülhetett a naturalizmus fő követelményeiről, alapvető célkitűzéseiről, s ily módon alapot kapott a magyar irodalmi ízlés felülbírálatához is: ha a korszak magyar regényeiben még nem, Haraszti elméleti könyvében már szembenézhetett például az urbanizáció kérdéseivel, a vidék és a főváros életbeli és irodalombeli relációival, találkozhatott az életszemlélet „fővárosi" perspektívájával, azzal, hogy újdonság a szemlélet irányának megváltozása: az író ne vidékről nézze immár a nagyvárost, hanem a nagyvárosból, Pestről a vidéket. S ami még jelentősebb, hogy Haraszti Gyula, intim szándéka ellenére, elméleti támaszt adott a magyar naturalista irodalomnak, Bródy Sándorék törekvéseinek: pöreivel is érveket hozott fel nemcsak ellenük, hanem munkájuk mellett is. Akarata ellenére vetette fel a költői nyelv kérdését, előbb mint ahogyan a magyar irodalomban általában időszerűvé vált. A dekadens irodalomról szóló eszmefuttatásai során merülnek fel a költői nyelvnek és megújításának problémái. Akkor is, amikor Zolát idézi a jól alkotott mondattal kapcsolatban, s különösképpen akkor, amikor a Gouncort-ok festői stílusát mutatja be. Ők azok, akik Gauter és Flaubert nyelvéből „művészi írásmódot" teremtenek, hogy az érzéki benyomásnak főszerepet adhassanak a szövegformálásban. Az impresszionista stílusról ad hírt az ilyen mondatokban Haraszti Gyula. „Ecriture artiste" vagy más néven az „impreszionisme" az, ami itt jelentkezik, az a szándék, amely az író érzését, mint Zola hirdette, a „látvány első érintésével, rezzentésével adja vissza". Ennek eszközeit Brunetiere nyomán foglalja pontokba. Színfoltokról, az alakok magatartásáról esik szó tehát, ám: „e káprázat visszaadása a magyar nyelvben nem lehetséges a szerzők által igénybe vett eszközzel, tehát a mi nyelvünkben egy Goncourt- vagy Daudet-regény fordítása nélkülözni kényszerül e sajátságot". Beszél arról, hogy a francia írók az igéből szívesen alkotnak elvont főnevet, a birtok a személy elé kerül, ami által először magát a cselekvést látjuk elvonatkoztatva a cselekvő személytől... Majd megállapítja: „A jelzők éppoly segédeszközök a leírásnál, minők a festőnek a színfajok, sőt, ha szabad úgy szólanunk, ezért halmoznák egymásra, hogy az egy, mint valamely tömör mutató és fényképező készülék, egyazon képet minél több oldalról foghassa fel, távlati arányokban, minél domborúbban adja vissza. Az is megemlítést érdemel, ami a fordításnál szintén elesik, s ami már Flaubert-nél is érintve volt, a cselekmény tartamának meghosszabbítására, s így a kép fixírozására szolgáló imparfait gyakori használata, mely idő a francia igeidők közt valósággal a leírás, festés ideje." Az irodalmi nyelv kezdődő szubjektivizálódásának a jeleit rögzíti tehát Haraszti Gyula. Majd leszögezi, mintegy a jövő ígéreteként a következőt: „De

mind e pontok inkább csak a kézzelfogható mesterfogásokat tárgyalják; mert e művészi írásmód majdnem elemezhetetlen művészkedés, melyet lehetetlen szabályok alá foglalni, s melynek csak az író szeszélye szab határt."

Haraszti Gyula kritikusa, Péterfy Jenő, számos kifogást hoz fel a naturalizmusról szóló könyvvel kapcsolatban. Nehezményezi, hogy az író a modern realizmust a francia realizmussal, amelyet naturalizmusnak szoktak nevezni, egyenlíti ki, tehát hogy a „zolaizmus" áll figyelme előterében, s eltakar más jelenségeket szeme elől. Azután Péterfy fárasztónak tartja, hogy a mai regényírók „fiziológok", pedig ez a jelenség még a francia realizmus lényegét sem meríti ki. „Az olvasó" – írja Péterfy – „a francia naturalizmus kritikáját is megelégeli" – és joggal, tehetjük hozzá, hiszen még a könyv utószavában is a következő nyilatkozatot találjuk:

„A francia naturalizmus teljességgel nem érdemli meg nevét, mert meghamisítja a természetet, midőn eltagadja az embernek éppen nemesebbik felét; vannak oly költői művek, melyekben a szereplő személyek földiességéről, testi viszonyairól sehol egy szónyi említés sincs téve: a naturalista regények mintegy átmérőleges ellentétet képeznek e hyperideálista alkotásokkal, mert ezekben viszont vagy éppen nincs, vagy legföllebb mellékesen s elenyésző aránytalanul van egyébről szó, mint az állatiságról. A positivista bölcsészet hívének mindenesetre az ily regény az ő igazi regénye, de nekem, ki a lélek, szív alatt egyebet nem értek, mint az ideghálózat bizonyos működését, az ily regény nem kell."

Lázár Béla

Lázár Béla 1890-ben jelentette meg kis könyvét a naturalizmusról. A szöveg előbb az *Egyetemi Lapok* című ifjúsági hetilap három számában jelent meg, és a címlapján a Buckle-idézet a kételkedés reflexióit ígéri („Az emberiség haladásának egyes korszakait a kételkedés szelleme előzte meg."), az „írmodor" ellenben a csevegő előadó alakját rajzolja elébünk. Nem tudós értekezik itt, bár erre is képes, ha az ugyancsak 1890-ben megjelent *A Fortunatus-mese az irodalomban* című tanulmányára gondolunk; hanem a benyomást, a friss információt kedvelő, az ilyenek iránt éhes, bennük örömét lelő, mindent elolvasó értelmiségi fogja munkába ismereteit és csapongó képzeletét. Ilyen veretű kritikai tanulmányai alapján – nem véletlenül – Németh G. Béla a „nyugati impresszionista kritika korai betörésének" látja Lázár Béla tevékenységét. Mindez azonban nem ok arra, hogy megfeledkezzünk arról a naturalizmust tárgyaló munkáról, amely a naturalizmusról lelkesedéssel beszél, hiszen a szerző hívének vallja magát, a szövegben több ízben azonosulni látszik vele, és az olvasót is meggyőzni akarja. Nem csak azt veszi tudomásul, hogy a naturalizmus *van,* hanem azt is, hogy *szükségszerű volt* megszületése.

A tisztánlátás érdekében fog munkába, ezt bizonygatja rövidre fogott bevezetőjében, hiszen terminológiai zűrzavar uralkodik, nehéz tájékozódni a romantika, az idealizmus, a naturalizmus kérdésében, holott el kell dönteni, Ibsen például pesszimista, idealista, morálhős, romantikus vagy éppenséggel naturalista-e. Fő kérdése természetesen a naturalizmus, amelynek Magyaror-

szágon is vannak ellenségei, de akadnak hívei is. Pedig Magyarországon még csak „elvétve ütötte fel fejét... s főképpen Ibsen révén hódított". Nem kérészéletű irányról van azonban szó. Megváltozott korszellem uralkodik a világon, s ez szülte a naturalizmust, amely korának hű kifejezője, tehát léte szükségszerűen jogos is, s mi több: „egészséges irány", amely felett esetleges beteges kórtünetei miatt nem szabad pálcát törni. Lázár Béla a naturalizmusnak a híve, de nem föltétlenül Zola követője is egyúttal. Különben is Zola az irodalmi gyakorlat, nem pedig az irodalomelmélet embere. Mert mi Zola elmélete? „Tainetől kölcsönzött..." S alapját nélkülözi a „roman expreimental" elképzelés is. Ne Zola nézeteivel foglalkozzunk – sugallja –, mert a „naturalizmus, úgy, ahogy Zola elméletileg hirdeti, teljességében kivihetetlen, az csak Utópia". Lázár Béla ugyanis a naturalizmus dogmátlanított, „elfogadható alakját" keresi és találja meg Ibsen műveiben. Ibsen fejlesztette tovább a naturalizmust, de már ott vannak a „fiatal, nagy tehetségek is: Hauptmann, Sudermann, Schlaf, Holz... Előbb azonban még leszögezi:

„Európaszerte új szellő lebeg az irodalmi égen: a *naturalizmus*. Ez alatt azonban nem egy kritikai elv, de egy általános eszméket felölelő irány értendő. Naturalista író csak széles látókörű és mély megfigyelő lehet. *A megváltozott és változóban lévő társadalom igazi képét, bizonyos célok érdekében, hűen és igazán, művészien és részletezőn rajzolja:* ez a naturalista író! Zola ›Rougon-Marquart‹ (!) ciklus alá odaírta: ›histoire naturelle et sociale‹ mellyel jellemzően ki van mondva az a két hatalom, mely a villanyosság korát mozgatja: a *természettudomány* iránti vonzalom, mely világnézetünkre elhatározó befolyással volt, s ama vonzalom, mely bennünk a szenvedő *társadalom* bajainak megösmerése és gyógyítása iránt él! Ez az alap. A naturalista író elveti a dogmákat és csak törvényeket követ, maga is keres. Dogmának mondja, hogy a természet reprodukálása még nem művészet. Dogmának, azaz be nem bizonyított állításnak. A naturalizmusnak az egyik alaptörvénye, mint ahogy Taine elve (a milieu hatása ti.) a modern művészetphilosophiában törvénnyé lett."

Ezt az új, korrigált naturalizmust, amelyben a regényt a dráma váltja fel, a jelen érdekli. „A naturalista költészet a jelen költészete! Nem a fantázia beteges gyermekeit rajzolja többé, az analysis, a kritika alapján festi őszintén és tényekre támaszkodva! Hogy a naturalizmus a kor kifejezője akar lenni, azt Lázár Béla külön fejezetben bizonygatja. Jellemeznie kell a kort, és ebben az identitás válságára mutathat: „Korunk a belső ellentmondások kora – olyannyira, hogy ama ideges haladás – mely egyes téreken szemmel látható – lázas betegséggé, kórjelenséggé fajult. Korunkban a vallás atheizmussá, az őszinteség tartuffeskedéssé, a lelkesedés kételkedéssé válóban... A kutató emberi elme előtt feltárul a hazugság és fel az égő vágy ösmerni az igazságot, ideálja lesz a jót a jóért, az igazat az igazért szeretni. Keresi a jót, az igazat. S talál hazug morált, kétes igazságot! Az állam, a társadalom, a család hazugságok, poklok lesznek előtte s a nyugodt kutatóból hatalmas forradalmár válik..." Ilyen körülmények között a naturalista mit csinál? Lázár Béla a következőképpen rajzolja a naturalista író munkáját: „Az embert a társadalom központjában figyeli meg, még pedig – az általános szavatjog, demokrácia és liberalizmus századában az alsóbb osztályok emberét –, mint Goncourt kívánja. Bizonyos fokig pesszimizmussal, mert a kornak küzködő külalakját nem szereti, de sok idealizmus-

sal, mert hisz a kor jövőjében látja éppúgy mint a bölcsészek, a kor siralmas hazugságait (melyek tulajdonképpen a fejetlenség szülöttei), s ideges kapkodását, de azért nem esik kétségbe a kor jövője felett. Ime a naturalizmus világfelfogása."

Lázár Béla naturalizmus-képében ez a kétarcúságra mutatás talán a legfontosabb. Szerinte a szemléleti kettősség a kétfajta naturalista technikát is eredményezte. A pesszimista színezetű az életet olyannak rajzolja, amilyennek látja, éppen ezért pesszimista is, az idealista az időszerű társadalmi eszméket fogadja el, s válik irányzatossá. Nyilvánvalóan ezzel tudta volna Lázár Béla később indokolni, hogy miként állhatott a naturalizmus a progresszió szolgálatában. A pesszimista naturalizmus végső fokon az impresszionizmus, ami a „jellemzetes mozzanat megtalálása s hű visszaadás" – miként a festészetben és a szobrászatban kialakult. Lázár Béla ezért azt állítja, hogy Daudet, Zola, Turgenyev, Tolsztoj oly módon dolgozik, mint Monet. Előtérbe kerül tehát a leírás kérdése. Jelentősége azért növekedett meg a naturalistáknál, mert szándékuk a környezetnek az emberre gyakorolt hatását ábrázolni. A milieu-nek irodalmi érdekűsége válik nyilvánvalóvá mind az ember, mind a természet viszonylatában. Lázár Béla említi a leírások „szubjektív igazsága" mellett a hangulategység törvényét is. A képzelet szerepének kérdését felvetve Lázár Béla Zola ellen intéz támadást. Zola nem a képzeletre apellált, hanem a való iránti érzékre hivatkozott, a képzeletet azért lehet csupán említeni, mert az intuíció, a „látott dolgok rendszerezésében" kap szerepet. Lázár Béla szerint azonban a kísérlet fogalmát ki kell iktatni a naturalizmus fogalma szótárából. A regényben nem lehet kisérletezni, és Zola sem írt úgynevezett kísérleti regényt. A naturalizmusban megfigyelhető érzéki elemet pedig a fiziológia egyoldalú alkalmazása produkálta – Zola tévedése nyomán. A lélekrajz művészetét azonban nem tagadja a naturalizmus, főleg ha a „lélek történetének megfigyeléséről" van szó. A példa Jakobsen *Niels Lyhne* című regénye, amelyet Lázár Béla dicsér: „Jakobsen Niels Lyhne-jében egy ateista története van elmondva, egy betegesen érzékeny lélek rajza ez, melynek hű visszaadása a művészi feldolgozás mellett a lélek egy pár örökigaz s újabb dokumentumait tartalmazza."

A naturalizmus idealista alapjain a tendencia virágzott ki. Ezt látni Zolánál (Enberirtó), Ibsennél (Nóra) és Dosztojevszkijnél (Bűn és bűnhődés) is. Lázár Béla így jellemez e kérdéssel kapcsolatban:

„Zola La Litterature obscene című tanulmányában a naturalisták elveként kimondja: Nem egy osztály számára dolgoznak, századok számára akarnak írni!. Akiknek ez az elvük, azokban ég az ideál iránti tisztelet, az elérése utáni vágy. Valóban demagóg jellegével bír az irodalom. A kor legújabb elveiért küzdenek, beviszik a tendenciát költészetükbe, a kor eszméit és érzelmeit, vágyait és hangulatát, gondolatait, lelkét! A kor ideáljait és tévedéseit tükrözik vissza, harcait és küzdelmeit, munkálkodását és tiszteletét, isteneit, bálványait! Ezért idealista költészetök. Biznak, remélnek, hisznek. Morál és az érte járó küzdelem, elvek és eszmék: ott vannak a naturalisták költészetében."

Külön fejezetet kap Ibsen naturalizmusa. Lázár Béla, „aki valósággal a magyar Brandes szerepét tölti be Ibsen méltatásában" a magyar irodalomban (Rubinyi Mózes) itt, a kezdetek idején is lelkesedik Ibsenért, ám „hogy Ibsen na-

turalista, azt itt apróra részleteznie aligha szabad" – írja, mert „erről egész könyvet lehetne írni". Aki pedig írt, Schmitt Jenő Henrik, azt leszólja, mondván, hogy nem értette meg sem a naturalizmust, sem Ibsent. Mert a naturalizmus kívánalmai szerint a színpadon is embereknek kell látszaniok, „ösztöneikkel és betegségeikkel, szíveikkel és érzelmeikkel, szenvedélyeikkel és indulataikkal", figyelnie kell a környezet emberre gyakorolt hatására és a modern életelvekre, eszmékre. Ibsen érdeme a naturalista dráma megalapítása, pontosabban az „igazsághoz közelebb vitele". Színpadra vitte a lélekelmezést a *Nóra*ban, a *Rosmersholm*ban, *A tenger asszonyá*ban, és azt folytatta, amit Bourget kezdett, Jakobsen képviselt. Védi is Ibsent, amikor azokra a vádakra tér ki, amelyek szerint a norvég drámaíró a „fizikum romantikusa", amikor a patológiát és fiziológiát helyezi „megérdemelt módon előtérbe": „Hogyan állíthatni ezt róla – írja –, ki – Oswald betegségét a Kísértetekben, – orvostudományi alapon rajzolja egy egyén tönkremenését, (amelynek kifejlődhetését ő társadalmi bajnak tudja be!). Hugo Viktor alakjai a fizikum romantikus alakjai. Miért? Mert a fizikum igaz dokumentumait, a tetszés szerintiség elve alapján, túlzásba hajtotta. Állíthatni-e ezt Ibsen Oswaldjáról? Minden lépése – baja kifolyása. Minden szava – patológiailag hű megfigyelés. Ezt nem én, de berlini orvostanárok állítják. Jelen voltam ugyanis egy Berlinben megtartott disputáción, hol a doktorjelölt Oswald betegségét orvostudományi szempontból igazolta. A fantázia Ibsennél nem a dokumentumoknak túlzásba hajtásában, hanem azoknak – tendenciája érdekében való rendszerezésében nyilvánul meg. Minden adata – igaz megfigyelés." Egy bekezdésben pedig már Ibsen szimbolizmusáról is szót ejt, a drámák romantikus jellegét a szimbólumok és allegóriák jelenléte adja, ezért találni miszticizmusra valló mozzanatokat is. Utolsó fejezetében a tendencia jogosságát bizonygatta – a tendencia biztosítja a naturalistáknak, hogy „szoros kapcsolatba jőjjenek a modern élettel, annak ideáljaival, eszméivel, küzdelmeivel". A zárómondatok Lázár Béla művének polémikus jellegéről árulkodnak: mindvégig a naturalizmus bírálóival hadakozik:

„De szeretném, hogy a naturalizmusnak ama barátai, kik a materializmus, az undok felhajszolását egyre-egyre szemére lobbantják – ez ízléstelenség indokolatlan vádaskodásával elvégre is felhagynának. A naturalizmus világnézete mindenesetre tisztább és ideálisabb, mint az a szűk látókör, mely őket jellemzi!"

Alighogy Lázár Béla a naturalizmusról írott kis munkája megszületett, a szerzőt már a szimbolizmus ismerőjeként és propagátoraként látjuk viszont azoknak a tanulmányoknak a zömében, amelyek *A tegnap, a ma, a holnap* című gyűjteményében jelentek meg (1896). Ebben nagy tanulmányt olvashatunk Jacobsenről és Baudelaire-ről, a *Miszticizmus és modernség* című terjedelmes, több részes tanulmányában pedig a szimbolizmusról ad számot a filozófiában, a festészetben, a lírában, a regényben és a drámában. Lamenniás és Guyau, Ruskin és a preraffaelita-mozgalom, Mallarmé és Verlaine, Morice és Huysmanns, Ibsen és Materlinck műveit ágyazza a századvég új és friss művészetszemléletébe – a naturalizmus után a szimbolizmus propagátoraként.

Ambrus Zoltán

Ambrus Zoltán a naturalizmusról nem írt könyvet, de a naturalistákról szóló írásaiból könnyűszerrel lehetne akár egy koncepciózus naturalizmus-kötetet megkomponálni. Egészen korai krónikása ő a francia naturalizmusnak a magyar irodalomban. 1881-ben már cikke jelenik meg a *Fővárosi Lapok*ban és *Mouret abbé vétke* kapcsán, nagy tanulmányban mutatja be 1884-ben a *Hölgyek örömét*, majd az elkövetkező évek során is Zola krónikásaként jegyzi az „anya-naturalizmus pontifex maximusának" irodalmi jelenlétét, de már olyan fölénnyel, amely a naturalizmus elutasításából merítette merészségét. Pedig ahogyan *A vezető elmék* című 1913-as kötetének „irodalmi karcolatai" mutatják, a francia naturalizmus írói és szellemi köre intenzíven foglalkoztatták: nemcsak Zoláról írt például több tanulmányt, hanem a manapság dokumentumirodalomnak nevezett megnyilvánulásokról (önéletrajzok, levélkiadványok) is, mint amilyen Renan, Arsene Hussay, Keller Helen könyve is volt vagy Baskircsev Maria levél-gyűjteménye (ezt különben „fin de siecle irományoknak" nevezte), illetve Flaubert és Georges Sand levelezése, amelynek alapján Flaubert-ről mint kritikusról értekezett és párhuzamot vont a regényíró és kritikus között („Mert voltaképpen a regényíró és a kritikus a lényegben nem különböznek egymástól; céljuk homogén; módszerük, melylyel az igazság megismerésére törekednek, azonos; artisztikus eljárásuk, mellyel igazságaikat feltalálják, egy és ugyanaz.")

Különösen jelentős az 1880-as években mutatott tájékozódási szándéka. „Cikkeivel – írta Diószegi András –, amelyeket Renanról (Az újkori Demokritos, 1883), Flaubert-ről (Flaubert mint kritikus, 1884), Zoláról (Hölgyek öröme, 1884) ír, ennek a nyugatos polgári orientációnak egy-egy jelentős mérföldkövét hozza létre." Akkor a friss naturalizmusnak is örülni tud még és toleráns. Fokozatosan határolja el magát Zolától és irányától, hogy a XX. század elején messze is kerüljön tőlük. „Spektátorként" 1881-ben még így vélekedett: „Zola Emil a modern francia irodalom egyik legeredetibb, legsajátosabb alakja. Egyéniségét jellegzetesen és határozottan fejezi ki műveinek úgy koncepciója, mint megalkotása, s nem közönséges énjének bélyege rajta van minden során. Éleslátása, kritikai szelleme és erélye megszabadították a skolasztikus elvek nyűgétől s bizonyos hagyományos nézetektől, melyek a mai egyszabású nevelés következtében csaknem együtt járnak a műveltséggel: merészsége és rendíthetetlen önbizalma, sajátos természetének ez alapvonása pedig megadják neki az erőt, hogy egyszerre szakítson ami konvencionális."

A *Hölgyek öröme* kapcsán, amely 1884-ben már magyar nyelven is olvasható volt, írta legmegértőbb Zola-tanulmányát, amelyben a naturalizmust is jóakaróan szemlélte – messzebbre akkor nem is merészkedett magyar kritikus ezeknek az időszerű kérdéseknek az interpretálásában. Jellemző, hogy Ambrus is az ellenvéleményekből, azokból a kárhoztatott kijelentésekből indul ki, amelyek Zola egy-egy új művével kapcsolatban felhangzottak. A tagadás „alakot nyerni, jegecesedni a dokumentáló irodalom erősebben forradalmi hatása alatt kezdett", állította, sugallva, hogy a naturalizmus a maga agresszív törekvéseivel, Zola harciasságával mintegy provokálta és szaporította az ellenfele-

ket, akik a naturalizmus íróitól, „munkásaitól" elvitatták az „eszmei tartalom fontosságát", a „megalkotás nemességét" és az „alapvető, egyénítő írói sajátosság előkelőségét". Ez az ellenzék, valójában a francia uralkodó ízlés, nem becsülte Stendhalt és Balzacot, a „Bovaryné morálját észre sem akarta venni": „Ez a sors – írja – az útmutatók szellemi hagyatékával együtt átszállt az örökösökre: a Goncourt-okra. Germinie Lacerteux-t éppúgy kiseprűzték a jó házakból, mint később a szegény aranylegyet, Nanát. És Zola nagy sikerei idején se hallgatott el a régi dal régi gyűlölségről. Az a kifogás, hogy Zola megfigyelései értéktelenek, leírásai művészet nélkül valók s egyéniségének fajsúlya alacsony, az előbb említettek unokája volt."

A *Hölgyek öröménck* megjelenése jó alkalom szembenézni a vádakkal, és Ambrus Zoltán tanulmánya alapvetően nem a támadók kifogásait, hanem a megtámadott Zola művészeti eredményeit igazolja. Sorra felel a maga idézte vádpontokra, mint aki kitűnően tájékozott a kor esztétikai kérdéseiben. A „Bonheur des Dames" tehát arra a veszedelemre mutat rá, amely végzete szembeszállni a haladás eszméivel, a kor kívánalmaival, s az élet logikájával. Ez a felelete az első ellenvetésre, a másodikra a regény három „hősi" szereplőjének jellemzésével válaszol, akiknek jellemvonásai „nemcsak hogy nem mosódnak el és nem válnak színtelenekké a hasonlóság révén, hanem a legélesebb ellentétekben kerülnek egymással szembe és éppen különböző, bővebben jellemzetes helyzetekben képviselik a regény szenvedő elemét". Majd folytatja: „Még határozottabban jellemzők ezek az író modorára nézve. Zola még mindig szeret a kontraszt kopott eszközével hatni, másrészt pedig nagy szeretettel meríti ki a tárgyat, s jellemzi azt minden oldaláról. Goncourt csak Baudut alkotta volna meg; Zola bővebb beszédű. De nem kevésbé szigorú megfigyeléseiben és nem kevésbé hatalmas ezek érzékeltetésében. A vádnak tehát csak annyi lapja van, hogy egy magasabb cél mellett a jellemzésnek csak mellérendelt szerepet juttat." De hozzáteszi: „több joggal kritizálható ez a regény tisztán artisztikus tekintetből, noha Zola a *Bonheur*-ban hatalmasabb művésznek mutatkozik, mint majdnem mindegyik előbb írt regényében". Van egy pont, amikor már nem is védi, hanem dícséri, ha mást nem, de Zolának ezt az egyetlen regényét, mert benne a kor lelkét látja megírva, s epikusan előállítva: „Abban a korszakban, mikor a művészeteknek és az irodalomnak az alapvető jellegét a racionalizmus adja meg, egy könyvet, mely a kor világrendjeként szereplő kapitalizmust működésében, az embert pedig – környezetében, foglalkozásában lepi meg, még akkor se lehetne lekicsinyelni, ha a kort mozgató eszmék iránt kevesebb lelkesülésről és a meggyőződésnek kisebb erejéről tenne tanúságot, mint az *Au Bonheur des Dames.*" Zola elsőrangú írói tulajdonságokkal bíró alkotó tehát, s az ilyen művésznek látszik meg keze nyoma a *Hölgyek öröme* legtöbb lapján.

Ambrus Zoltán szemléletének próbája azonban a naturalista irodalom értésének a mértéke. Zola-tanulmányában magyar kifejezést talál mind a naturalista irodalomra, amelyet több ízben „oknyomozó irodalomnak" mond, a naturalista írót pedig „dokumentáló regényírónak" nevezi. Felismeri, hogy Zola a „külső érzékítés súlypontját a leírásra helyezi", és teszi ezt, mint mondja, „ismert művészeti elvei" alapján, és nem győzi dícsérni Zola leírásának

egyéni voltát és kolorizmusát, de megértést tanúsít a francia író szociológusi szerepvállalása iránt is, hiszen olyan korszakról van szó, amelyben a regényíró és a moralista között elmosódnak a határok, a fikció pedig elvesztette jelentőségét a regényben. Hogy a naturalista irodalom kialakulhasson, a fikció trónfosztásának kellett bekövetkeznie. A fikciót az oknyomozás váltja fel, az inventív elem pedig jelentéktelenné silányul. Korkövetelményről van szó Ambrus Zoltán szerint is már 1884-ben, akinek esztétikai tisztánlátását kell méltányolni, mint aki megelőzte korát a magyar irodalmi közgondolkodásban. Ezt írta:

„Mert lehetetlen figyelmen kívül hagyni azt, hogy ma a regény és a fikció többé nem azonos fogalmak. A modern és a régi meséltető regény közt épp oly nagy a különbség, mint a villamos fény és Aladin csodalámpája közt. Valójában a regény egész története nem egyéb, mint annak felsorlása, hogy a fikció miképp veszítette el apránkint annak az uradalomnak a legnagyobb részét, melyben azelőtt korlátlan hatalmasság volt."

A későbbi Zola-tanulmányok már kizárólagosak. Ő is azok közé áll, akik Zola regényeit leválasztani akarják a Zola képviselte naturalista felfogásról, a gyakorlati regényírót elkülöníteni igyekeznek az elméletírótól. Ami maradandó, az a műalkotás, ami semmis, az a naturalista elmélet, hiszen „alig hogy elhangzott, már ›meghaladott álláspont‹-tá lett, minthogy a lemeggyőzőbb cáfolatot éppen Zola produkálta. Összefoglaló Zolatanulmányában a következőképpen summázza ítéletét: „Hol van már a naturalizmus? Hol a tavalyi hó? A naturalizmus, miután megtette a maga hatását, miután egy keveset ártott és nagyon sokat használt, új irányoknak, új törekvéseknek adta át a vezető szerepet; és alapítója, bár az aggkort nem érhette meg, jóval túlélte magát az iskolát." De már a művekkel szemben is ironikusan kritikus. A *Germinal* olvasása után, mondja például az „embernek napokig rosszul esik csak ránézni is a szénre, mely annyi verejték árán kerül a kályhája elé", a *Három város* regényei már nem monográfiák, mert Zola ennek szánta őket, hanem „inkább nagystílű fantazmagóriák". Már XX. századi visszapillantásában nem Zola tanainak kifejtése kelt figyelmet Ambrus Zoltán tanulmányában, hanem az, amit érdemeként tart számon:

„Amint ennek a régibb iskolának, a naturalizmus néven ismeretes művészeti iránynak is megvolt a maga üdvös hatása. Több, lelkiismeretesebb, szabadosabb megfigyelésre sarkallta az írókat és a művészeket; bebizonyította a pontos részlet-munkának a művészeti értékét, üldözte és irtotta a művészeti lelkiismeretlenség és hanyagság minden kinövését... az utánzást, a banalitást, a ›másodkézből‹ való dolgozást... a szellemi lustaságot, a konvenciók piaci forgalmát stb.; közremunkált annak mindenféle megmagyarázásában, hogy a művész nem maradhat a tulajdon kora alatt és mögött... továbbá, hogy a tudományos szellem, a már elért szellemi eredmények minél tökéletesebb ismerete nem árthat a művészetnek... és mindezzel a naturalizmusnak csak egyik-másik érdemére lehetett rámutatnunk."

A századvég idején Ambrus felfogása, láttuk már, átalakul: a Gonceurt-ok műveiben nem a naturalizmust becsüli, hanem az érzések nőies gyöngédségét, a „gyöngéd érzések elemzésében megnyilvánuló, csupa érzékenységre és

csodálatosan fejlett idegrendszerre valló rendkívüli finomságot", s a *Germinie Lacerteux* „zsákutcája" helyett *A Zemganno-testvérek* „költői realizmusát" méltányolja, és Daudet-ról is a legtöbbet akkor mondja, ha előadásmódjának kedvességét és bájosságát dícséri, érzelmességében gyönyörködik. A naturalisták igazi ősét Balzacban látja, aki regényírás közben „tudós módjára jár el: elemez", természetesen Flaubert-ben, a pontos leírás mesterében, akinek hatása alól a „leghatalmasabb tehetségek sem vonhatták ki magukat", és mindenki, aki utána „realista" regényt írt, Flaubert-t tekintette mesterének. Balzac-tanulmányában, visszapillantva a naturalista regény történetére, a naturalisztikus irány jelentőségét felmérve megállapította, hogy a francia írókra, de a külföld íróira is páratlan hatást gyakorolt, akkorát, hogy vele más irány nem versenyezhetett.

Természetesen nem „karcolatok" ezek az Ambrus Zoltán-írások, hanem tanulmányok, amelyek kritikai szándékkal íródtak. Amikor a *Vezető elmék* megjelentek, Horváth János dícsérte: „Végre egy kötet kritika, amelynek szerzője okos: pedantéria nélkül, könnyed: felszínesség nélkül, európai magyarfitymálás nélkül, konzervatív: korlátoltság nélkül és modern: hányavetiség nélkül." A magyar kritika történetét író Komlós Aladárnak azonban már fenntartásai vannak: „Nem mély és eredeti, de okos és vonzó, világos főnek és bár kissé bőbeszédű, de eleven stilisztának" mutatják írásai. Korai irodalmi tanulmányai és kritikái pedig azt sugallják, hogy Ambrus Zoltán az 1880-as évek modern, tájékozott, a kor esztétikai gondolkodását jól ismerő kritikusa volt, aki beírta a nevét a magyar naturalizmus történetébe elméleti megnyilatkozásaival.

Zoltvány Irén

A naturalizmus magyarországi recepciójának krónikájában Zoltvány Irén három részes, nagyterjedelmű tanulmánya, *Zola naturalizmusa ls Lourdes c. regénye* 1895-ben a *Katolikus Szemlé*-ben, és ugyanabban az évben különnyomatban is az ellenhangot és a leghatározottabb ellenvéleményt szólaltatta meg, és benne a katolikus egyház Zola-ellenes kampánya tetőzött Magyarországon. Zoltvány Irén bencés irodalomtanár is messziről érkezik a modern irodalom tájaira. Pályáját a Nádor-kódex nyelvi sajátosságainak vizsgálatával kezdte, majd rendtársának, Guzmics Izidornak, Kazinczy és a nyelvújítás lelkes hívének az életrajzát írta meg, s az ugyancsak bencsés Czuczor Gergely munkáinak a kiadásával foglalkozott, de szembesítette a *Bánk bán*t is a tragikum elméletével, mielőtt epébe mártotta volna tollát, hogy Zola ellen megírja pamfletjét nyomban a *Lourdes* megjelenése után, ugyanakkor, amikor a regény magyar nyelvű fordítása is napvilágot lát. Egyszerre két célt akart elérni könyvnyi tanulmányában: a magyarországi egyházpolitikai harcok idején semlegesíteni a katolikus egyház iránti ellenszenv növekedését, hiszen a *Lourdes* a fanatizmust veszi célba; ugyanakkor rontani a magyar olvasóközönség szemében a naturalizmus és Zola hitelét, a magyar naturalistákéval egyetemben. Nem is leplezi ebbéli szándékát: „A naturalista írók hangzatos jel-

szavai után igen elterjedt ama felfogás, melyet Bródy Sándor regényeinek megjelenésekor egyes hírlapok nálunk is hangoztattak, s mely szerint a naturalisztikus irány a valónak, igaznak szépítgetés nélkül pontos és hű visszatükrözésében keresi a művész, a költő feladatát." Azt sem titkolja, hogy ellenszenvvel viseltetik a naturalizmust egészen korán tárgyaló Haraszti Gyulával szemben is – annak naturalizmus-bírálatát gyengének és nem lényegretörőnek tartotta, hiszen Haraszti többek között csupán azt állította Zoltvány Irén szerint, hogy a „naturalizmus lényege a piszok retorikája". Amikor pedig elismeri, hogy Haraszti volt, aki legbővebben és legbehatóbban szólt a naturalizmusról és Zola munkásságáról, ugyanakkor felsorolja hiányait is. Nem tárgyalta, mondja, a Spenser Herbert bölcseletének hatása alatt álló naturalistákat; a Schopenhauer és Nietzsche tanait hirdető német naturalistákat; a skandináv naturalizmus áramlatait, közöttük a Brandes György iskolájába tartozó és darwinista dán Jacobsont; a radikális norvég Garbergot; valamint Strindberget, aki „durvaságaiban Zolával versenyez"; valamint az olasz veristákat, így Vergát, Cossát és Carduccit.

Számba veszi a naturalizmus őseit, és az irány ősatyját Diderot-ban jelöli meg a Gouncort-ok nyomán, mondván, hogy a *Minden megy Jakab meg a gazdája* című Diderot-regény az, amelyet a „legdurvább materializmus hat át", amelyben az író a „természetesség örve alatt a valóságot meghamisítja, az ember lényének magasabb felét megtagadva, első példáját nyújtotta a naturalista regénynek". Azután Restife de la Bretonne neve bukkan fel, aki a „pocsolyák Rousseau-ja", majd Stendhalról történik említés, akit Taine dícsér, mert ő az első, aki úgy, olyan módszerekkel dolgozik, mint a természettudósok, végül Balzac következik, aki a naturalizmus kórjának a terjesztője.

Zoltvány Irén azonban, amikor a naturalizmus ellen támad, valójában a naturalizmus „filozófiáját", a *materializmust* akarja megsemmisíteni. A naturalizmus fő vétke Zoltvány szerint nem az, hogy naturalizmus, hanem hogy materialista. Erről előbb így beszél:

„Mondjuk ki... hogy a naturalizmus mint esztétikai műszó a művészeti materializmust jelenti, más szóval: a materializmus a szépirodalom körében azon irányt fejezi ki, melynek legfőbb műelvei és tételei mind a materialisztikus világnézetben gyökeredznek. Valóban a naturalizmusnak az anyagelvűség a legfőbb, leglényegesebb és legkifejezőbb ismertető jegye."

Majd egészen frappánsan és félreérthetetlenül kimondja:

„Zola naturalizmusa szépirodalmi tizenhárompróbás materializmus."

Zoltvány a maga hozzájárulását a naturalizmus jellemzéséhez és kritikájához az irány materialista fogantatásának hangsúlyozásában látta. Csodálkozik, hogy senki előtte a „naturalizmus problémájának ezen velejére" nem figyelt fel abban a mértékben, mint amennyire az megérdemelné, s lényegét is máshol, nem ebben a filozófiai irányban keresték. Nyomban gyorslistát is készít az előtte járók felfogásáról. Haraszti Gyula a rút kultuszát, az angol realizmus utánzását és a francia romantika fejleményeinek felhasználását említi, Bourget a pesszimizmusra mutat, mondja Zoltvány, W. Jerusalem a korszak realisztikus hajlamát, Liebknecht és Röhr a szocializmust, míg Pascal a nemi viszonyokat látja a naturalizmus elméletének középpontjában. A félremagyarázá-

sok okait kutatva a naturalizmus elleni támadásának a frontját szélesíti ki az *öncélú művészet* felfogásának a kritikájával:

„Hogy a modern esztétikusok a naturalizmus eredetét és lényegét nem az anyagelvű világnézetben találják és műelveit nem ennek alapján értelmezik, annak oka, azt hiszem, abban rejlik, mivel ez esetben a művészetet logikai következetességgel a morálnak némileg alárendelve vagy legalább is vele függőségi viszonyba kellene helyeznünk; márpedig ettől a mai esztétikusok legnagyobb része visszaborzad, mert a művészet öncélúságát, abszolút függetlenségét, a ›l'art pour l'art‹ elvét minden áron meg kell menteni!"

Más szóval, mondja, azért nem akarják elfogadni az anyagelvűség és a naturalizmus szoros összefüggését bizonyító nézetet, mert akkor el kellene fogadni azt is, hogy a modern esztétikai ideálok a keresztény világnézet szolgálatában állanak. Az öncélú művészet pedig, mint mondja, tagadja annak a gyakorlati követelménynek jogosságát, amely szerint feladata az „erkölcsök megnemesítése". Ugyancsak elutasítja azt a XIX. század második felében elfogadott állítást, amely azt hangoztatja, hogy ami szép, az nem lehet erkölcstelen. Ő megfordítja és mondja, hogy ami erkölcstelen, ami ellenkezik a jóval, az eleve nem lehet szép, főképpen azért, mert a művészet „egyenesen alá van rendelve a morálnak". Zoltvány egészen közel szeretné hozni egymáshoz a szépet az erkölcsi jóval, ami által a művészi öncél lehetetlenné válna. Megrovóan említi Gyulai Pál és Beöthy Zsolt nevét is, amiért e két esztéta a művészet öncélúságának felfogását összeegyeztethetőnek hiszi a „morál követelményeivel", minthogy a „szépnek az erkölcsi hallgatag feltétele".

Vállalja a realizmus védelmét is a tudós bencés, elsősorban a naturalizmussal szemben. Zola – mondja – a realizmus elvét „teljesen köznapivá" és „prózaivá" tette. Különben sem célja Zolának a természet hű festése vagy a valóság igazi rajzolása, hanem a rút festése, a „valóság tetszés szerinti elferdítése s a piszok és rútság kiválogatása". A naturalizmus az „emberből állatot alkot, s formai tekintetben is egészen anyagiasítja a művészetet". Egy Savonarola dörög egy-egy bekezdésben Zola és a naturalizmus ellen e kérdéssel kapcsolatban:

„Zola naturalizmusa a valódi művészi eszményítésnek éppen ellentéte s az ideális légkörből a legdurvább anyagiság körébe vezet, ahol szívnemesítő élvezet helyett lelkünket teljesen el akarja fásítani s kiölni belőle minden hitet, minden erkölcsi eszmét, minden nemes és magasztos érzést. Nincs itt helye a naturalizmusnak az emberi lélek, erkölcsi szabadság s a jellem megtagadását hirdető tanai ellen síkra szállnak; csak arra akarok még rámutatni, hogy a valódi művészi jellemzés és cselekvény, a regénynek ezen életető elemei Zolának és a naturalista íróknak anyagelvű felfogásával teljesen lehetetlenné válnak... A regény... az eposznak szélesebb keretű, egy egész nép szellemvilágát letükröző rajza helyett az egyént állítja elénk érdekes küzdelmeivel. Ámde az anyagelvű felfogás, tagadván az ember erkölcsi önállóságát, fatalisztikus világnézete szerint az egyénből a környezet idomította állatot alkot s csak vakon ide-oda rángatott báb-alakokat rajzol."

S tovább:

„Zola naturalizmusának anyagelvű felfogása, a ›l'art pour l'alrt‹ elvével kap-

csolatban szükségképpen a fizikai és erkölcsi rút teljes szabadsággal való rajzolására vezetett. Mert ha nem létezik erkölcsi világrend, s az ember lénye puszta érzékiség; másfelől ha a művészet minden érdektől független, s a moráltól sem engedheti magát korlátozni, akkor hát ›szabad a vásár‹! Zola naturalizmusa a szépirodalmat, mely eddigelé virágos kert volt, dudvával és gyommal benőtt, szemét és piszok számára való lerakodó hellyé akarja változtatni. A fennköltebb gondolkodásmódot, finomabb ízlést, tisztultabb érzelmeket terjesztő s ezek révén az erkölcsöket megnemesítő iskolát a naturalizmus pornográfiája sűrűen felaggatott, meztelenséget ábrázoló tableau-ival zugképtárrá alakítja. Ahová eddig tartózkodás nélkül mentünk üdülni, szórakozni, nemes gyönyörködést szerezni, ott a naturalizmus kétes hitelű házat emelt: hol a magunkhoz hasonló emberi alakoknak szívünket megkapó, érdekes küzdelmeiben gyönyörködhettünk, ott most barmokat látunk a piszokban és sárban fetrengeni: ahová eddig üde levegőért jártunk, ott most az atmoszféra visszalépésre kényszerít... Vissza kell utasítanunk Zola és követői mocskosságait, tiltakoznunk e hamis apostolok fügefalevél nélküli ›verite‹-je ellen; megvetjük a határtalan cinizmust, mely megszényegíti a századot, amelyben élnek s a nemzetet, amelynek Diogeneseivé szegődtek.!"

Elvitat minden jogcímet a naturalizmustól a szépirodalomban. Akkor lenne csak létjogosultsága Zoltvány szerint, ha helyeselni lehetne a művészet féktelen szabadságának proklamálását". A legkülönbözőbb oldaláról közeledve próbálja Zola jelentőségét csökkenteni. Néha egészen alantos szempontot is említ, így akkor is, amikor azt mondja, hogy gyanús az az író, aki írásaival meggazdagodik, mint ahogy meggazdagodott Zola. Tanulmánya egy másik helyén „műalkati szempontból" marasztalja el a francia írót: „Az ő regényei pusztán műalkati szempontból sem nevezhetők igazi regényeknek, mert a legtöbbször csak külsőleg összefüggő részletek és hosszú leírások roppant halmazából vannak összeállítva. Kerek, egységes és fokozatosan fejlődő cselekvényt s a szereplő személyek jelleméből folyó küzdelmet nem találni regényeiben. Művészi szerkezetről tehát nála egyáltalán szó sem lehet... Zolának regényei tehát pusztán alaki szempontból sem valódi regények, hanem inkább – azt mondhatnók – csak regényes részletekkel vegyített irányművek – mint ő mondja: ›tanulmányok‹, mégpedig szerinte ›a szabatos környezet és a természetből másolt dokumentumok alapján‹. Csakhogy aztán tanulmánynak meg nagyon furcsa tanulmány az, amely az emberi ›dokumentumok‹ tárházából célzatosan és egyoldalúan csupa aljas dolgokat válogat ki, és ezeket is képzeleti elemekkel tarkázva, teljesen önkényesen köti össze, kombinálja, s e mellett a fő dolgot pusztán egyéni fantáziából alkotja... Tanulmánynak nagyon furcsa, kísérleti módszernek nagyon különös s a valóság rajzának bizony éppen nem megfelelő az ilyen eljárás."

Természetesen azt sem leplezi, hogy elsősorban valláserkölcsi a szempontja, és csak másodsorban esztétikai. Az első alapján tartja kívánatosnak Zola *Lourdes* című regénye „behatóbb elemzését". A nagy apparatással dolgozó tanulmányíró száll szembe Zola regényének téziseivel, hogy bizonyítsa, Zola szerint nem létezik természetfeletti rend, s a regényének célja a lourdes-i csoda természetfeletti karakterének tagadása. S miközben türelmes és hig-

gadt ítéletet követel, nem képes maga sem indulatai fölé kerekedve írni. Zolának azzal a tézisével kapcsolatban, hogy „Betlehemből Szodoma lett, amióta egy ártatlan leánygyermek meglátta a Szüzet", így fakadt ki: „S ezt az a tisztátlan szellemű író merészeli mondani, ki minden regényében az erkölcstelenség szószólója; aki a legförtelmesebb bűnösöknek védelmére kél, akinek legnagyobb kedve abban rejlik, hogy a piszok, a szenny, az undokság képeit festi; aki minden tisztességérzetet megtagadva a legaljasabb bestialitás rajzaitól sem riad vissza, s az olvasóközönség legnemtelenebb hajlamainak hízeleg..."

Érthetően a *Lourdes* áll vizsgálódásának középpontjában, vele kapcsolatban időz legtöbbet, de bemutatja Zola főbb műveit is, „lehetőleg rövid vázlatban". A *Párizs gyomra* Zoltvány szerint „elrémítő példát nyújt az impresszionista stílusra": „a sajtszagok szimfóniát énekelnek", a hentes, a halárus bódéinak és zöldségpiacnak a bűzei pedig „trilláznak, hangicsálnak". Zolának a *Mouret abbé vétke* című regényében is az „ibolyák pézsmaszagú hangokat bocsátanak ki, a hajnalkák szemérmetlen trillákat zengenek". S a meztelen női alakok? „De mindezt fölulmúlja az, midőn a virágoakt megelevenítve meztelen nők alakjaival ruházza fel őket a legszemérmetlenebb érzékingerlő módon rajzolja ébredő nyiladozásukat." *Az emberirtó* a „legdurvább regénye" Zolának, a *Nana* „valósággal a kéjdüh szimbóluma", míg *A Föld* az „ember állatiasságának borzalmas rajzát" tartalmazza, és az *Összeomlás* sem vált ki jó benyomást, annak diszharmóniája riaszt. Zoltvány Irén elborzad a Zola rajzolta embervilág látványán, s kérdi, valóban ennyire kéjsóvárak és önzőek lennének a férfiak és ennyire zűllött a női nem hovatartozásuktól függetlenül. Igaz-e, hogy „oly sok és mély sebből vérzik az egész társadalom, mint ahogyan Zola rajzolja?" – kérdezi.

Rezime

Petoro o naturalizmu

Ova studija podeljena u pet poglavlja želi da vrednuje i prikaže pet poglavlja estetskih promišljanja o naturalizmu u mađarskoj književnosti. Reč je, zapravo, o kritičarima i teoretičarima mađarskog naturalizma: o samostalnim knjigama, kao u slučaju Đule Harastija, Bele Lazara i Irene Zoltvanji, kao i o zbirkama kritika Jenea Peterfija i Zoltana Ambruša. U svetlu ovih radova uočljivo je kako se estetska misao svestrano i živo zanimala za pojave francuskog i mađarskog naturalizma – čak i onda kada je većina estetičara smatrala da je naturalistička književnost neprihvatljiva, u prvom redu zbog moralnih promišljanja. Posredstvom ove studije pred čitaocima se našao velik deo tih napisa, čiju većinu istoriografija književnosti hoće da zaboravi, ili izgleda ne poznaje, premda su ideje tih tekstova (uprkos tome što imaju negativan predznak) sa aspekta vrednovanja mađarske naturalističke književnosti veoma važne i nezaobilazne.

Summary

Five of Them about Naturalism

The intention of the study divided into five chapters is to appraise and present five chapters of the aestetic thoughts about the Hungarian naturalism. It is about the works of the critics and theoreticians of the Hungarian naturalism: about original books, as in case of Gyula Haraszti, Béla Lázár and Irén Zoltványi, and about collections of critiques as in relation to Jenő Péterfy and Zoltán Ambrus. It becomes obvious in the mirror of these works, how comprehensive and keen was the interest of the aestetic thought toward the manifestations of the French and Hungarian naturalism – even the when the majority of the aestheticians holds the literature of the naturalism as unacceptable, first of all for moral considerations. Considerable part of the writings gets into the reader's hand in this study and it seems that the greatest part of them is forgotten i. e. unknown on behalf of the literary history, although their ideas (even in spite of their negative sign) are important and indispensable from the point of view of the estimation of the naturalistic Hungarian literature.

Gubás Jenő

A MAGYAR ORVOSI SZAKNYELV MAI PROBLÉMÁI

A tudományos ismeretek gyarapodása, az orvostudomány fejlődése, a szaknyelv szókincsét is állandóan növeli, ami igen örvendetes dolog. A gazdagodás azonban veszélyekkel is jár, mert ha e folyamatban a nyelv pallérozása elmarad vagy nem kielégítő, ez egyrészt a szakszövegek közérthetőségét veszélyezteti, másrészt a köznyelvet károsan befolyásolja. A kutatók általában az új fogalmak elnevezéseit nyelvileg helytelenül alkotják, tükörfordítással próbálják megoldani nyelvi nehézségeiket, gyakran használnak szabálytalan szóképzéssel alkotott kifejezéseket, amelyek később a nyelvünkben nyelvi szabálytalanságokat rögzítenek, és honosítanak meg, és ezek későbbi kigyomlálása szinte lehetetlen. Mivel holt nyelv a latin, tehát szókincse nem gyarapodik, ezért gyakran jelent nehézséget egy új, az antik világban még nem létező fogalom megnevezése. A görög-latin vagy a latin-görög szókapcsolatok sem tudják e problémát mindig megoldani, ezért mindinkább tapasztalható a világnyelvek szavainak megjelenése és meghonosodása azokban a nyelvekben, amelyek gazdasági, kulturális, politikai, de főleg kutatási téren másodrangú szerepet játszanak. Bár meg kell jegyezni azt is, hogy a világnyelvek sem mentesek egymás ráhatásától, így az angol szaknyelvben megtalálhatók a franciából, a németből stb. átvett kifejezések. Ezért az utóbbi időben mind több nyelven jelennek meg olyan írások, könyvek, nyelvművelő rovatok, amelyek a szaknyelv tisztaságát, helyességét hivatottak istápolni. Így például a Horvát Orvosi Szövetségnek a lapja, a Zágrábban megjelenő Ljećnički Vjesnik már évek óta állandó rovatban kardoskodik a szaknyelvi tisztaságért. Tevékenységét általában két irányban fejti ki: tollhegyre tűzi a latin szavak helytelen használatát vagy írásmódját, ugyanakkor küzd a horvát szakkifejezések használatáért. Nehéz megmondani, hogy melyik a fontosabb és sürgősebb feladat, de ha ismerjük a szakiskolák mai latintanításának a színvonalát és az egyetemisták, valamint az oklevéllel rendelkező fiatalok végtelenül hiányos latin nyelvtudását, elképzelhető, hogy ez a nyelvművelés, de bátran mondhatjuk nyelvtanításnak is, mennyire szükséges. Érdeklődésre tarthat számot a rovatnak az a törekvése is, hogy a már elfelejtett népi kifejezéseket ismerteti és vissza szeretné hozni a köz- vagy a szaknyelvbe.

A Szerb Orvosok Szövetségének a lapja, a belgrádi Српски Архив (Srpski

Arhiv) még 1980-ban úgyszintén próbálkozott egy nyelvművelő rovat beindításával, de a kezdeti lelkesedés nem járt sikerrel. Csak elvétve jelentek meg orvosi terminológiával kapcsolatos írások. 1983-ban még egyszer megpróbálkozott a szerkesztőség egy állandó rovat beindításával, munkatársakat próbált toborozni, de ez a kísérlet is sajnos kudarcba fulladt. Csak elvétve és mind ritkábban foglalkozik a lap nyelvműveléssel.

A magyar tudományos nyelv, köztük a magyar orvosi szaknyelv is hasonló bajokkal küszködik, és bár úgy tűnik, hogy az általános nyelvművelés ritkábban foglalkozik a természettudományok nyelvi gondjaival, ennek ellenére le kell szögezni, hogy valójában a Magyar Tudományos Akadémia irányításával ezen a területen is alapos munka folyik. Sőt, a munka néha annyira tűzbe hozza az érdekelteket, hogy a folyóiratokban szenvedélyes viták lobbannak föl. Sajnos a viták még ma is tartanak, időnként a kívántnál (már) élesebbé is válnak, aminek az a következménye, hogy e kérdésben több mint tíz év után sem sikerült közös nevezőre jutni.

Visszapillantás

Ez az írás nem teszi lehetővé, hogy a magyar orvosi szaknyelv kialakulásával, fejlődésével, nyelvújító problémáival foglalkozzunk, amely főleg a XIX. században vett erőteljes lendületet, ezért csak az utóbbi negyedszázadban, azaz a hatvanas évektől zajló, az orvosi szaknyelvet pallérozó nyelvművelő tevékenységet szeretném nagyvonalakban felvázolni. Nagyvonalakban csak azért, mert a szerkesztőségekhez írt számtalan levelet, vitacikket szinte lehetetlen teljességében ismertetni, de erre nincs is szükség, mert ezek pro vagy kontra hasonló elveket vallanak. Bevezetőül csak annyit, hogy Torday Ferenc doktornak az 1942-ben megjelent *Orvosi Műszótára* (Novák Rudolf és tr.) a háború utáni években elegendő útmutatást nyújtott a szaknyelv helyes használatához, annál is inkább, mert 1948-ban megjelent a második kiadás is. Az ötvenes évek végén azonban már jelentkeznek a problémák. Dr. Issekutz Béla prof. *Gyógyszertan és gyógyítás* c. könyvének a régebbi kiadása túlzott fonetikus elveket vallott, az újabban viszont már Issekutz professzor is visszatér a latinosabb írásmódhoz. A hatvanas évek elején dr. Bugyi István egyetemi magántanár, szentesi sebészfőorvos az Orvosi Hetilapban (a következőkben O. H.) felveti az egységes helyesírás szükségességét, amit többen is (Bíró Lajos dr. stb.) helyeselnek. 1963-ban az O. H. 37. számában Óvári Oss Józsefnek, a Medicina Könyvkiadó felelős szerkesztőjének *A magyar orvosi szaknyelv helyesírásának néhány kérdése* című cikke vált ki nagy visszhangot, amelyre ezután több észrevétel jelenik meg az O. H. 1963. XII. 22 számában (Lo4. évf. 51. sz. 2438–2447). A hozzászólók névsorát nehéz és célszerűtlen lenne közölni, esetleg csak annyit, hogy tizenegynéhányan tartották szükségesnek a véleményüket elmondani, köztük a mi vidékünkről is dr. Kopasz Pál zentai főorvos. Az ő levelét kivonatosan ismertetem nemcsak azért, mert értékes gondolatokat tartalmaz, hanem mivel tudomásom szerint ő volt szűkebb pátriánkban az első, aki a magyar orvosi szaknyelv problémájával törődött és a szívén viselte. „T. Szerkesztőség! Óváry Oss József cikke (O.H. 1963. 37. sz.) ránk külföldön élő magyar

orvosokra nézve különösen értékes. A szerző felsorolja mindazokat a forrásmunkákat, amik eddig megjelentek és ezzel a tárggyal foglalkoztak. Sajnálattal állapítom meg, hogy a szerző nem említette meg dr. Tiszamarthy Antal nagyszerű könyvét: Orvosi nyelvünk tiszta magyarsága. Ezt nem csak a teljesség kedvéért említem meg, hanem érdemben is rá kell mutatnom, hogy Tiszamarthy dr. már régen javaslatot tett az említett cikkben felsorolt helyesbítések bevezetésére." E szöveghez feltétlenül ide kívánkozik az a sajnálatos megállapítás, hogy ezen a tájon azóta senki sem foglalkozott a magyar orvosi szaknyelv problémájával, pedig a szaknyelv romlása, ami nálunk sokkal kifejezettebb, mint egy nagyobb nyelvközösségben, egy általános nyelvromlás összetevője.

Ugyanebben az évben azonban részben rendeződik a helyzet, mert megjelenik Bercsán János *Orvosi szótár*-a (Terra Bp.), amely az 1969-es átdolgozott kiadással együtt kilenc kiadást ért meg. Meg kell ugyan azt is jegyezni, hogy e szótár megjelenését megelőzte szintén Bercsán János *Idegen orvosi szavak magyarázata* című munkája (Medicina Bp. 1961). Az *Orvosi szótár* ezek után egyké két kiegészítő könyvvel egyetemben (mint pl. Lénárt Gy.: *Genetikai kéziszótár*-a, Korányi Sándor Társaság Bp., 1964, vagy Román J. I.: *Szójegyzék, Példák az orvosi szaknyelv összetett szavainak és szókapcsolatainak helyesírására.* Kézirat gyanát. Medicina Bp. 1965) évek hosszú során át útmutató volt a szaknyelv helyes használatában. Az új fogalmak gyarapodása, a nyelv állandó fejlődése és változása azonban új, tisztázatlan kérdéseket vetett fel, és az 1975-ben arra késztette a Magyar Tudományos Akadémia Orvostudományok Osztályát, hogy megalakítsa az Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságot, amelynek az volt és ma is az a célja, hogy a magyar orvosi szaknyelv fejlődését helyes irányba terelje, és hogy ezt a folyamatot nyelvészi szaktudással is segítse. A számtalan tudnivaló közül a bizottság elsőnek két fő témakört jelölt meg. Először is rendet teremteni az orvosi kifejezések, köztük is főleg az idegen eredetű műszavak helyesírásában. Másodszor, kigyomlálni azokat a fölöslegesen használt idegen szavakat és neveket, amelyek magyarral is kellőképpen helyettesíthetők.

A helyesírással kapcsolatban kétféle vélemény és ajánlat állt egymással szemben. Az egyik az eredeti, görög-latin írásmódot tartotta helyesnek, míg a másik engedékenyebb volt, és azt vallotta, hogy amennyire az orvostudomány sajátos szempontjai ezt lehetővé teszik, az orvosi nyelv helyesírását közelebb kell vinni a köznyelvhez. Ezért a magyaros, fonetikus írásmódot ajánlották. Számtalan vita, tanulmányozás és hozzászólás után az MTA Orvostudományok Osztályának Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottsága a O.H. 120. évf. 1979. évi 9. számában ajánlatot tett a magyar nyelvű szövegekben használt idegen eredetű műszavak helyesírására. Ez a következőket tartalmazza:

Javaslatok

1. Azok az idegen eredetű orvosi szavak, amelyek a köznyelvbe is átmentek, s ezért A magyar helyesírás szabályainak szótára is már magyaros alakjukat fogadta el, orvosi szövegben is így irandók (pl. injekció, reuma, terápia stb.).

2. Magyarosan írjuk az Akadémia helyesírási szabályzatában nem szereplő, de a köznyelvben már meghonosodott idegen eredetű orvosi szavakat is, pl. abortusz, neurózis, menstruáció stb.

3. Az orvosi szaknyelvben és más tudományágakban egyaránt elterjedt rendszerint már közhasználatúvá vált idegen eredetű szavakat szintén magyarosan írjuk, pl. mikroszkóp, redukció, radioaktiv, vegetáció. Amennyiben a szerző nem tudja eldönteni, hogy az általa használt idegen szó görög-latin, vagy magyaros alakban helyesebb-e, használhatja az egyik vagy a másik alakot, de a munkában következetesen kell alkalmazni vagy az egyik, vagy a másik írásmódot. Ha a magánhangzóval végződő idegen szó ragot vagy képzőt kap, utolsó magánhangzójukat ékezettel látjuk el (pl. anaemia – anaemiás). Az O.H.-nak ez a száma az ajánlott helyesírási szabályokhoz a leggyakoribb kifejezések szójegyzékét is mellékeli.

Az idegen szavak használatáról az Akadémia szaknyelvi bizottsága már nem tudott ilyen határozott, minden követelményt kielégítő szabályt alkotni. Az 1978. jún. 27-én megtartott ülésen csak egy előterjesztést készített, amit az O. H. 119. évf. 52. sz. közöl. Ennek legfontosabb mozzanata a következő:

1. Az idegen szavak használatának megítélésekor számba kell venni, miként fejlődik, alkalmazkodik a magyar nyelv a mai korszerű tudományos, gazdasági, technikai körülményekhez, igényekhez. A már meghonosodott idegen szavak esetében pedig azok helyes, pontos alkalmazására kell törekedni. Nem csak az idegen szavak használatát kell elemezni, hanem ki kell terjeszteni a vizsgálatot a magyar és idegen szavak, stiláris fordulatok, mondatszerkezetek, helytelen, idegenszerű használatára is.

2. Az idegen szavak használata, a tudományos szaknyelv alakítása terén valamennyi tudományágnak jelentős teendői vannak. A tudomány művelői tegyenek újabb erőfeszítéseket a terminológiai tisztaságért, a fogalmak világosabb meghatározásáért, ennek keretében vállalhatják fel a pótolható idegen szakkifejezéseket fogalmilag tisztázott és érthető magyar megfelelőkkel...

A probléma ezek után többé-kevesbé megoldottnak látszott, bár a viták továbbra is folytatódtak. A hozzászólók mindegyike egyetértett azzal, hogy óvni kell a nyelvet az idegen szavak áradatától, de a mit és mennyit átvenni és mit magyarosítani kérdésben nagyon megoszlottak a vélemények. A végleges megoldást számtalan más dolog is bonyolította. Elsőként az a tény, hogy az orvostudomány által ma használatos latin nyelv már régen nem a klasszikus. Főleg a latin eredetű nyelvekben (olasz, francia, spanyol stb.) kapott az a pár évszázadokkal korábban még egyedüli és egységes tudományos nyelv anyanyelvi sajátosságokat. De szakított a latin-görög szóhasználattal az angol, a német és az orosz nyelv is. Így a hagyományos, mindenki által érthető nemzetközi nyelvet a nehezen fordítható angol, német, stb. szavakkal teletűzdelt orvosi nyelv váltotta fel. A megtartott és alkalmazott latin szavak is a különböző nyelvekben az illető nyelv helyesírásához idomultak. Így például az angolban használt latin szavakból eltűnik az „ae" és az „ee", s az „e" váltja föl. A latin nevek anyanyelvű végződéseket, ragokat, képzőket kapnak, és ez a magyarra is jellemző.

A kongresszusok nagy többsége és a szakirodalom is az angol vagy a német nyelvet használja. Ezért az orvosi szaknyelvben mindinkább megjelenik az an-

gol jövevényszó. Már anekdotaként mesélik azt az esetet, amikor egy az angol tudását csillogtatni akaró szerző a vájt (kivájt) szondát „white szondának" írta. Az angol szavak beáramlásának veszélyére hívja fel a figyelmet Kontra Miklós bölcsészdoktori értekezése is, amely a budapesti Akadémia Kiadó Samu Miklós szerkesztésében megjelenő Nyelvtudományi Értekezések 109. számú köteteként jelent meg. A könyv címe: *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó" orvosi nyelvünkre* (Akadémia Kiadó, Bp.. 1981, 65. oldal). Az öt részre tagolódó könyv első fejezete a nyelvi kontaktusokat, változásokat és kölcsönzéseket tárgyalja, külön elemezve a nyelvi kölcsönzés fajait, föltételeit, művelődéstörténeti és társadalmi hátterét. Meglepő például az az adat, hogy az 1907-ben kiadott magyar orvosi szótár csak huszon-egynéhány angol eredetű szót regisztrál a szaknyelvben, ma viszont 51 orvosegyetemi könyvet átkutatva több mint 500-at talált a szerző. Ez is azt bizonyítja, hogy a világnyelvek, azok közül is főleg az angol, nagy hatással vannak a magyar, de nem csak a magyar szaknyelvre. A második rész az idegen szavak meghonosodását és helyesírását tanulmányozza, majd a következő az angol szavak hangtani változásaival, az alaktani jelenségekkel és végül néhány szókészleti kérdéssel foglalkozik. A problémákra megoldást sajnos Kontra Miklós sem talált, ami egyedüli hiányossága e tanulmánynak.

Az idegen szavak nyelvünkbe való beáramlását az is gyorsítja, hogy a fogalmak megalkotásakor nincs rögtön megfelelő magyar szavunk. Ezért a cikkíró vagy átveszi az idegen megnevezést, vagy rögtönzött fordítással próbál megfelelőt alkotni. Az első esetben gyorsan meggyökeresedik az idegen szó, és mire a nyelvművelő bizottságok közbeléphetnének, már közhasználatúvá válik.

Nagy gondot jelent a szakszövegek magyartalan stílusa és mondatszerkesztése is. A jogi nyelvhez hasonlóan az egészségügyi szaknyelvnek is megvannak a tudást fitogtató, sznobizmusból eredő szóvirágai és körmönfont mondatszerkesztése. Ennek példázására dr. Széll Kálmán nyelvművelő írásából idézek. „Az aegretus alkoholizmust negál." „Mater elmondja". Nyilvánvaló, hogy magyarosabban hangzana, ha ezt mondaná vagy írná az orvos: „A beteg úgy nyilatkozott, hogy szeszes italt nem fogyaszt." „Az édesanya (van-e ennél szebb magyar szó) elmondja..." Az elmondottak után mér érzékelni lehet, hogy e nyelvművelő munka milyen bonyolult, és mennyi akadályt, buktatót rejteget.

A felsorolt problémák ellenére a 80-as évek elején az orvosi közvélemény megnyugodni látszott. A szerzők igyekeztek az ajánlott utasításokat betartani, bár ez mind nehezebben volt megoldható, mert a szabályzat kimondta ugyan, hogy a köznyelvben már meghonosodott kifejezéseket fonetikusan, a magyar helyesírás szabályainak megfelelően kell írni, azt azonban nem határozta és nem is határozhatta meg, hogy melyek azok a szakkifejezések, amelyek, már beolvadtak nyelvünkbe és melyek számítanak még idegeneknek. A megoldatlan kérdések rendezése céljából az Akadémia Könyvkiadó 1983-ban megjelentette Brencsán János *Új orvosi szótár*-át, de ez nemhogy a megoldást segítette volna, sokkal inkább a leghevesebb viták áradatát indította el. A szerző a könyv előszavában ismerteti azokat az elveket, amelyek munkájában vezérelték, és ezzel igazolni óhajtja azokat a jelentős változásokat – több száz szó írásmódja módosult – amelyek az új szótárt jellemzik, és amelyek egyben

a viták kiváltói is voltak. Az indoklás a következő: (kivonat) „A szótár az akadémiai állásfoglalások irányvonalát követve általában a magyaros, fonetikus írásmódot ajánlja. Hogy a betegségnevek közül melyiket írjuk latinosan és melyiket már magyarosan, azt a szűk körű ajánló szójegyzékek, példatárak és a szótár lektorainak véleményét figyelembe véve, azokat egyezetetve kellett egyenként eldönteni. A döntésekkel a lektoraim, az orvostudomány és a nyelvészet élvonalbeli képviselői egyetértettek. De biztosan lesznek, akik a szótárnak nem minden állásfoglalását fogják helyeselni. Ez a dolog természetéből következik... Nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb a legtöbb szakszót magyarosan fogjuk írni. Mint ahogy így teszi ezt valamennyi más világ – és nem világnyelv is." Ez a fő irányelv a többi részben azonos a régiekkel, azonban az orvostársadalom nagy többségénél nem vált elfogadhatóvá. A helyzetet rendezni próbálta vagy még inkább bonyolította az a tudósítás, amely az O.H. 1985. 126. évf. 7. sz.-ban (405–407) jelent meg. A szerző Donáth Tibor dr., aki többek között az *Anatómiai nevek* c. közismert könyv szerzője is (Medecina Kiadó, Bp, 1974). Az írás, amelynek címe *Az anatómiai terminológia mai állása*, röviden vázolja az anatómiai terminológia kialakulását és fejlődését, ismerteti a Nemzetközi Nomenklatúra Bizottság (J.A.N.C.) által végzett nyelvi változtatásokat, ezzel meghatározza az anatómiai terminológia helyes használatát, természetesen az etimológia elvei alapján, szemben az Új orvosi szótárral, amely végsőkig a magyarosítás mellett kardoskodik. A problémát még inkább nehezítették azok a rendezetlen viszonyok, amelyek a szakfolyóiratok szerkesztősége, a Medicina Könyvkiadó és más egészségügyi kiadók szerkesztősége között e nyelvi kérdésben fennálltak. Ezek után jelent meg az O.H. 127. évf. (1986. év 51. számában az a szerkesztőségi közlemény, amely új fordulatot, hevességet adott a vitának. A közlemény először is tájékoztatni szeretné a lap olvasóit mindarról, ami a magyar orvosi szaknyelv ortográfiájának kérdésében az elmúlt évek során történt. 1984-ben a Medicina Könyvkiadó veszprémi szerkesztőségi tanácsülésén az O.H. szerkesztősége felhívta a figyelmet arra az ortografiai zűrzavarra, amely az *Új orvosi szótár* megjelenése nyomán kialakult. A MTA Helyesírási Bizottsága 1985-ben Felhívással fordult az illetékesekhez, köztük az O.H. szerkesztőségéhez is, hogy a régi tanácsadó szótárból hiányzó, az újban hasznosnak tetsző szavakat, szókapcsolatokat, tulajdonneveket – lehetőleg betűrendbe szedett jegyzékbe foglalva – bocsássa a szerkesztők rendelkezésére. A szerkesztőség azonban ezt megvalósíthatatlannak tartotta, ellenben ismertette azokat az elveket, amelyeket az orvosi szaknyelv ortográfiájában a szerzőktől megkövetelni óhajt. Ezenkívül javaslatot dolgoztak ki az orvosi szaknyelv helyesírásának rendezésére, és ezt az 1986. márc. 27-én megtartott tanácskozáson a résztvevőkkel ismertették. A leglényegesebb megállapítás az volt, hogy Brencsán dr. *Új orvosi szótár*a teljes egészében ellentmond a magyar helyesírás szabályainak, azaz a magyar helyesírás „törvénytárának". Megállapítja, hogy emiatt az orvosi szaknyelv ortográfiájában elvszerűtlenség és káotikus zűrzavar uralkodik. Szerintük a fonetikus helyesírás csak a köznyelvben és a meghonosodott idegen szavak esetében alkalmazható. A meghonosodást illetően felmerülő kétség esetén, a fogalmak hagyományos (etimológiai) írásmódja is megengedett. Ezt ezután hosszú indoklás követi, majd végezetül kijelenti, hogy az *Új orvosi szótár* a

jövőben csak magyarázó-értelmező szótár gyanánt használható, a szerkesztőség pedig csak a saját elvei alapján írt írásokat hajlandó elfogadni és közölni. Természetesen Brencsán dr. egy hosszabb írással reagál az ellene felhozott vádakra (O.H. 1987. év 8. sz., 128. évf. 423–426) és tanácskozásokra, bizottságokra, szakirodalomra stb. hivatkozva magyarázatot ad a szótárban alkalmazott elvekre, miközben visszautasítja az ellene, mármint a szótár ellen felhozott vádakat. A felborzolt kedélyek azonban tovább sodorták a vitát, amely mármár odáig fajult, hogy az orvosi szaknyelv helyesírásában a megosztottság veszélyét sejtette. Az O.H. is válaszcikkében „polgárháborús" hangulatot említ, ugyanis Brencsán dr. cikkét még ugyanebben a számban a lap szerkesztőségének hosszú kommentára kísérte. Pár hónapra rá (1987. év, 128. évf. 2174–2176) az olvasók leveleit közli az O.H., akik többé-kevésbé vagy az egyik, vagy a másik vitázó felet támogatják. Végezetül ismét szerkesztői kommentár következik, amely engedékenyebb hangú ugyan, de továbbra is kitart a lap, azaz a szerkesztőség véleménye mellett. Ugyanakkor közli az MTA Orvosi Osztálya orvosi szaknyelvi albizottságának következő javaslatát: „A helyesírás egészén belül az orvosi helyesírás mindig is az egyik legproblematikusabb területet jelentette. Szaknyelvünk több ezer görög, latin, újabban angol eredetű szót tartalmaz, nem említve más nyelveket, amelyek ugyancsak hozzájárultak ennek a szókincsnek a bővítéséhez, de kisebb mértékben. Az utóbbi néhány évben a fonetikus írásmód szabályozatlanul, robbanásszerűen tört be a magyar orvosi helyesírásba, polgárháborús helyzetet teremtve. A totálisan fonetikus írásmódot azonban nem fogadta el az orvostársadalom jelentős része. Annak a sürgető szükségnek a hatására, hogy a hosszan fennálló káotikus állapot egyre nehezebbé teszi a rendezést, az MTA Helyesírási Bizottságának elnöke, Keresztury Dezső akadémikus létrehozta az orvosi helyesírással foglalkozó albizottságot.

Az albizottság feladata a rendezés lehetőségének felmérése és javaslatok kidolgozása. Az albizottság tagjainak többsége egyformán elvetette a teljesen fonetikus magyar orvosi helyesírásra való törekvést és a „résmentes" latinos írásmódot is. Ha a fentieket, valamint azt belátjuk, hogy nyelvről lévén szó, az orvosi szaknyelv helyesírásában a rendezés teljes logikussága egyetlen alternatíva esetén sem valósítható meg, a kibontakozásnak csak egyetlen útja adódik: egy olyan kompromisszum elfogadása, amely bár egyetlen „párt" tetszését sem nyeri meg igazán, egy hosszabb periódusra irányadó gyakorlat lehet." A bizottság eddigi munkájának eredménye volt ezek után az a „Felhívás", amely majd minden orvosi szaklapban megjelent, így pl. a Fül-orr-gégegyógyászat 1988. augusztus 3. sz. (34. évf. 191. o.), és a következőket tartalmazza: „Az orvosi helyesírásban évtizedek óta mutatkozó bizonytalanságok miatt az MTA Orvosi Tudományok Osztályának Helyesírási Bizottsága és Anyanyelvi Bizottsága határozatot hozott egy orvosi helyesírási szótár elkészítésére. A szótár főszerkesztője Magasi Péter egyetemi tanár, az orvostudomány kandidátusa, Ferenczy Gyula egyetemi docens, a nyelvtudomány kandidátusa, Keszler Borbála egyetemi docens, a nyelvtudomány kandidátusa.

A szerkesztőség fel kívánja dolgozni az eddig megjelent szótárak, lexikonok és szakkönyvek anyagát. A legjobb szándék ellenére is bizonyos azonban,

hogy sok helyesírásilag problémás szó, szókapcsolat, műszer- és gyógyszernév stb. elkerüli a gyűjtők figyelmét. A bizottság ezért kéri az orvosi szaknyelv és helyesírás ügye iránt érdeklődő személyeket és közösségeket, hogy a régi szótárakból hiányzó, az újban hasznosnak látszó magyar és idegen szavakat, szókapcsolatokat – a szakma belső szóhasználatát sem rekesztve ki – lehetőleg betűrendi jegyzékbe szedve bocsássák a szerkesztők rendelkezésére. A bizottság azt szeretné, ha a korszerű anyaggal rendelkező orvosi helyesírási szótár már 1990-ben az orvostársadalom rendelkezésére állna. De ez csak akkor sikerülhet, ha az anyaggyűjtés 1988. december 31-ével befejeződik. A szóajánlások beküldését ezért eddig a határidőig kéri, és szíves közreműködését előre is köszöni."

Mindezek után nem marad más hátra, mint sok szerencsét kívánni a szótár szerkesztőinek és remélni, hogy 1990-ben ez a sok perlekedéssel, munkával, de segíteni akarással, az anyanyelv szeretetével, óvásával járó nyelvhelyességi vita végül is eredménnyel jár, és legalább egy kis időre – mert hát az élő nyelv a továbbiakban is változni fog – sikerül egy egységes állásfoglalást kidolgozni és elfogadtatni.

Rezime

Današnji prolblemi mađarskog zdravstvenonaučnog jezika

Autor u svom radu iznosi svu problematiku vezanu za pravopis i upotrebu strane terminologije u mađarskom naučnozdravstvenom jeziku. Naime, uporedo sa stalnim i sve bržim razvojem medicinskih nauka, sve češće se nastaju novi naučni pojmovi koji moraju imati i novu terminologiju. Već od davnina, tako i danas naučni jezik medicinskih nauka je latinski, odnosno latinsko-starogrčki jezik, stoga bi bilo logično da se i nova terminologija stvara po pravilima latinskog jezika. Međutim, mora reći, da je taj klasični jezik danas već dosta izmenjen, odnosno iskvaren u svim pa čak i u srodnim jezicima. Uz to se naučna literatura najviše služi engleskim, nemačkim itd. jezicima, te je sasvim logično što ta terminologija sve više prodire u naučni jezik manjih naroda kao što je i mađarski, stvarajući tako ogromnu zbrku u pravopisu, odnosno u razumevanju samih tekstova. S druge strane, treba istaći i to da se jedan „živ" jezik, pa makar i najveći, ne može apsolutno izolovati od infliltracije strane terminologije. Jedino je pitanje šta i u kojoj meri i u kojoj formi apsorbovati. Da li da se u pisanju koristi etimološko ili fonetsko pravilo pravopisa. Da li da se piše originalno, ili da se prilagodi propisima mađarskog jezika. Na žalost, još ni dan danas nije formiran zajednički stav, međutim opšte smernice u pogledu upotrebe i pisanja strane terminologije u mađaraskom naučnozdravstvenom jeziku moraju se i mogu se dati.

Summary

The current problems of the hungarian medical language

The author points out some problems in connection with the orthography and use of the foreign terminology in the Hungarian medical language. Namely, owing to the permanent and fast development of the medical sciences, more and more notions are created which request for new terminology. The scientific language of the medical sciences is Latin or old Greek from the ancient times and even today, so it would be logical to create new terminology according to the rules of the Latin language. However, it has to be add, that this classical language is changed very much today or spoiled even in all related languages. Besides, english and german is mostly used in the scientific literature, so it was logical that the terminology from those languages penetrated into the scientific languages of the minor nations, as for instante in the hungarian, at the same time making an enormous chaos both in orthography and understanding of the texts.

From the other side, it is pointed out that a „living language" even the greatest one, could not be isolated absolutelly from the infiltration of foreign terminology. The question is to what extent to absorb and in what form. Whether to use etymological or phonetical rules of orthography in the written form. Is it correct to write in original or to adapt to the regulations of the hungarian language. Unfortunately for the present a mutual attitude is not achieved although some general course regarding the use of foreign terminology in the Hungarian medical language has to be given and could be given.

Original scientific paper

Letsch Endre

A JOGTUDOMÁNY NYELVÉRŐL

Elfogultak lennénk és túloznánk, ha azt állítanánk, hogy a jog és a nyelv összefüggéséről, vagy egyszerűbben a jogi nyelvről szóló szakirodalomban szűkölködnénk.[1] Ismeretes azonban, hogy a jog és a nyelv viszonyát átfogóan ábrázoló nagymonográfiával a nyelv- és jogtudomány egyelőre egyaránt adósunk. Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a téma most sem esik egybe egy aprólékos, elmélyült, a jog és a nyelv összefüggését általánosságban is részletező feltárással. E bonyolult és érdekfeszítő kapcsolatot kénytelenek leszünk alapfokon tárgyalni.

Jog és nyelv

A nyelv, a legfontosabb kommunikációs eszköz nélkül nem létezhetnék jogi gondolat azaz maga a jog sem. A jogi gondolkodásból fogant jogi fogalom légüres térben lebegő, furcsa tünemény lenne, ha nem öltene nyelvi köntöst. A jogi fogalom a (természetes emberi) nyelvben testesül meg, csakis a kommunikáció alaptényezője útján, konkrét nyelvi alakban juthat kifejezésre, válhat közölhetővé, érheti el célját; csak így hathat a jogkövető társadalom tagjaira. A jogi gondolkodás, mi több, a jog lételeme, előföltétele a nyelv. A jogalkotás egyúttal nyelvalkotásként is fölfogható.

A jog és a nyelv természetesen úgy is viszonyul egymáshoz mint tartalom és forma. E kettő igen szorosan kapcsolódik, hiszen a jog(i nyelv) értelmező, magyarázó tudományág (hermeneutikus diszciplina), végcélja, a társadalmi hatályosulás következtében nem folyamodhatik olyan alakisághoz, képletekhez, szimbólumokhoz, mint az egyes természettudományok, a matematika, ahol a forma, a formula – ahogyan annak bizonyítását a szemiotika tudománya több-kevesebb sikerrel megkísérli – egy kicsit külön áll, elválik a tartalomtól, hogy végül mégis egyesülhessen vele.

A tartalom s a tárgynak, rendeltetésnek megfelelő kifejezésmód, a forma-(nyelv) együttesen tárják elő a jogi közlés egészét.

„A nyelv a jog élettere, közege, abban és általa létezik."[2]

A jogi nyelv mint szaknyelv

A jogi nyelv a szaknyelvek közé tartozik. Bár e megállapítás alkalmával előszeretettel hivatkoznak „nyelvészeti megközelítésre", elsősorban a jogászok[3] toldják meg e konstatációt azzal a társadalomtudományi tétellel, mely szerint a szaknyelvet a munkamegosztás hozta létre. Ezen túlmenően a szaknyelv (csak így általánosságban, egyes számban, összefoglaló fogalomként) a társadalmi munkamegosztás valamely területén és fokán a gazdasági, technikai, kulturális fejlődés során kialakult rendszerek, fogalmak kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök együttese.

E meghatározás felhasználásával a jogi nyelv, a jogi terminológia definíciója is könnyen levezethetőnek látszik.

A társadalom és a történelem egyik legfontosabb minőségi átalakulásának időpontjában, a hatalomátvétel szükség- és szabályszerűségeivel összhangban, az osztálytársadalmi munkamegosztás létrejöttekor, az erőszak-jelleget, az uralkodó osztály akaratát érvényesítendő jogászi szakmai szinten alakult ki a jogi nyelv, mint a jogrend kialakulásával kapcsolatos, az azt fenntartó fogalmak, intézmények, szerkezetek, rendszerek kifejezésére szolgálól nyelvi eszközök együttese.

A jogi terminológia az a nyelvi eszköz, amellyel az uralkodó osztály a hatalmat gyakorolja.

E meghatározásokban, különösképpen ez utóbbi, a vázlatosra egyszerűsített, tömörített és közismert Kovács Ferenc-féle jogi-terminológiai fölfogásban[4] mintha kevesebb nyoma volna az eredendően csoportnyelvi ismérvnek, ti. hogy *azonos* foglalkozásúak (...) sajátos kommunikáció-közössége hozza meg e nyelvi réteg szaknyelviségét.

Természetszerű: a jogtudományi műnyelvből sem hiányozhat e jellegzetesség. Ám ez a jogi nyelvnek csupán egyik oldala. A másikat a nem szakmabeliekhez, a társadalom minden tagjához szóló közlés mibenléte, a közérthetőség problémája jelenti, miként válhat az átlagpolgár számára teljességében felfoghatóvá a jogi rendeltetés.

Ami pedig a jogi nyelv értelmezését illeti, megközelítésünkben elsősorban a szűken értelmezett jogtudomány, a jogalkotás és joggyakorlat, a jogszabályok és jogalkalmazás valamint a jogi oktatás nyelvét kell alatta érteni.

Társadalmi valóságunkat figyelembe véve az önigazgatás mindinkább teret hódító nyelvezetének elemeivel bővítjük ki jogi terminológiai búvárkodásunkat, de elhatároljuk magunkat azoktól az értelmezésektől, melyek jogi nyelv címen (a jelentékeny tárgyköri egybeesés és összekapcsolódás ellenére is) a jogi nyelvtől elválni akaró hivatalos nyelvet illetve elsősorban annak nyelvművelő beállítottságú bírálatát veszik alapterületül.

A jogi nyelv mint nem terminológia-központú, objektív alapú szaknyelv

Noha a jogtudomány nyelvezetével foglalkozó munkák jó része a jellegzetes jogi kifejezéseket, a szakszókincs törzsanyagát mutatják be és elemzik, nem árt néhány szóban fölhívni a figyelmet a jogi nyelv néhány jellemvonására.

A jog (a társadalomtudományok általában) leíró, fejtegető, magyarázó, tolmácsoló, értelmező, indokoló nyelvi-logikai eljárást vezet, miközben alanyaihoz fordul. E módszerekben a jogi tartalmat, fogalmat jelölő terminusok környezetét, „összekötő szövegét", a komplex kontextus csupán az egyetemes nyelv, az általános nyelvhasználat szolgáltathatja.

A jogi nyelv szakmai mibenlétét, a köznyelvtől és a többi szaknyelvtől való megkülönböztető jegyeit, jogosultságát ugyan tagadhatatlanul terminológiája eredményezi, de a jogi nyelv *nem terminológia-központú* szaknyelv, mert szókincse túlnyomóan *köznyelvi.*

A jogi nyelv, mint általában a nyelvtudomány által elismert, „polgárjogot" nyert szaknyelvek mindegyike *objektív alapú*, hisz a társadalmi valóság egy ágához, ismerettárához, mesterséghez, szakmához, *tudományhoz* kötődik, belőlük ered.

Ellenpólusa (negatív, romlott mása) a szubjektív alapú csoportnyelv, a jogásznyelv lenne, melynek terpeszkedő, rokokós, elidegenült megnyilatkozásaitól elhatároljuk magunkat.

Jogi nyelv és köznyelv – jogi nyelv és közérthetőség

A köznyelvhez való közelítés, az azzal való azonosulás tendenciáját egyetlen csoportnyelv sem követi oly hangsúlyozottan s állhatatos következetességgel, mint az általunk taglalt szaknyelvi ág – a jogi nyelv.

Habár ezek a sorok nem jogi nyelv – népnyelv cím alatt íródnak, szilárd meggyőződésem, hogy teljes mértékben ideillik a nagy Crna-Gora-i jogtudornak, Valtazar Bogišićnak, az egy évszázaddal ezelőtt orosz nyelven Moszkvában elmondott jogi terminológiai tárgykörű előadásából[5] általam kiragadott mondata, mely szerint a törvényeknek a *nép nyelvén* kell íródniuk. Ez a mondás bizonyítására is alkalmas, hogy a teljesen természetes nemzeti-történelmi eltérések, az államhoz kötődő jegyek, sajátosságok ellenére *a jogi nyelvnek* tulajdonképpen *társadalmi rendektől, történelmi korszakoktól, országhatároktól és nemzeti nyelvektől függetlenül ugyanazon kívánalmakat kell eleget tennie.*

Az elvárások legfőbbike pedig a jogi nyelvnek (terminológiának) az egyetemes, egységes nyelvhasználathoz azaz a köznyelvhez való nagy mértékű hozzáidomulása.

Az állítás helytállóságát mintha némiképp megkérdőjelezné a XIX. század gyakorlata. A jogtudományi műnyelv ismerete az idő tájt „úri huncutságnak" számított, s e szaknyelv idegen eredetű kifejezésekből állt, a köz- és (még inkább) népnyelvtől igyekezett magát távoltartani. Ennek magyarázata: a jogi

cél csakis az elnyomott osztály engedelmességre bírásával valósult meg a feudalizmusban (is). Hogyan valósulhatott ez meg, ha a nép nem értette a jogszabályok nyelvezetét? Tolmács, fordító, a parancsot egyszerűen megfogalmazó közvetítő útján.

Az egyetemes jogi nyelv alaptételeinek megtárgyalásához visszakanyarodva: a jogi közlés közérthetősége a jog társadalmi hatályosulásának nélkülözhetetlen eszköze. A jogi érdek esetünkben a legnagyobb fokú társadalmi közérthetőség. A jogszabályokat népszerűen kell fogalmazni.

Az eszményi állapot a jogi nyelv teljes közérthetősége lenne. Ebben az esetben azonban kiegyenlítenénk a jogi nyelvet a köznyelvvel. A maradéktalan közérthetőség természetszerűleg nem valósítható meg. A jogi nyelv sohasem azonosulhat a köznyelvvel. A jogalkalmazó által használt, a köznyelvtől eltérő szókincsből merített pontos (különös tartalmat hordozó) szakkifejezésekre igenis szükség van, s ezek szabatos szakmai vonatkozását mindenki, minden jogkövető nem ismerheti, nem is ismeri.

Amikor azonban azt állítjuk, hogy a jogi műveltség jórészt az *alapműveltség részévé* válik, azonnal előtérbe kerül az imént elhangzottakkal ellenkező előjelű, így az ellentét egységét létrehozó megállapítás is: a jog nyelve mindig élénken *befolyásolja* az egyetemes *nyelvhasználatot*, eszerint a jogi terminológia fölmérhetetlen jelentőségű az adott nép szókincsében. Talán a francia az a nyelv, melyben a legszembeötlőbb ez a jelenség. A Code civile (a francia polgári jogi törvénykönyv, népszerű nevén a Code Napoleon) olyan jogi szöveg, melynek nyelvezete a kívánatos fogalmazásmód, helyes beszéd, tetszetős stílus mintaképe. Az anekdota szerint Stendhal – reggeli agytornaként a francia polgári jog kódexéből olvasott részleteket.

Nyelv, kommunikáció- és jogközösség

Fejtegetésünk nem lesz egyoldalú, ha a jogi nyelv gyakorlati alkalmazása során keletkező kommunikáció-közösségeket taglalva, nem foglalkozunk bővebben a kisebb, behatároltabb, közlési-befogadási egységekkel, melyekben vagy csak szakemberek vesznek részt, vagy ha tágabb is a közösség, alig haladja meg a zárt szakjelleget.

A társadalmi érdek érvényesítése, az a követelmény, hogy a jogszabályok mindenkihez szóljanak, maga után vonja a nyelvközösség és a jogi kommunikáció-közösség *egybeesését*.

Ezt a megállapítást noha helytálló és igaz, új körülmények közepette tovább kell fejleszteni:

e kategória csupán nemzeti, egynyelvű vagy legalábbis viszonylag homogén nyelvű állam határain belül födheti egymást.

A problémát jugoszláv viszonyokba áthelyezve tudjuk, hogy nálunk a jogi kommunikáció-közösségnek nem egy, hanem több nyelvi közösség is megfelelhet. E tétel fölállításakor figyelmen kívül hagyjuk a köztársaságok és tartományok szabályozási önállóságából, szabadságából eredő különbségeket, és teljesen egységes jogot vélelmezünk. Ha azonban az egyes társadalmi-politikai közösségeket külön-külön jogközösségként fogjuk föl, a következő állapot áll elő:

A szövetségi államunkban meglevő jogi szabályozási autonómiákból és a soknemzetű-nemzetiségű állam nyelvhasználatából következő nyelvi sokrétűség eredményeképpen hazánkban a jogi kommunikáció-közösségek *nem esnek egybe* a nyelviekkel.

Ilyen összetett jogi-nyelvi helyzetben kell szót ejtenünk a jugoszláviai magyar ajkú jogalkotók és jogalanyok kommunikáció-közösségi státusáról.

Az egyenrangú nyelv- és íráshasználat magyar nyelvű, (magyarul teremtett és befogadott) de jugoszláv (Szerb SZK-beli, Vajdaság SZAT-beli, Szlovén SZK-beli és horvátországi) jogot feltételez és jelent. Ám csak *egy* magyar nyelv és nyelvfejlődés van, Major Nándor helyesen fejtette ki,[6] hogy autochton vajdasági magyar nyelvfejlődést a fejünkben forgatni helytelen gondolat volna, mert az nyelvi megrekedéshez vezetne. Viszont ha csak egy magyar nyelv van, akkor egyetemesen csak egy magyar jogi nyelv létezik.

Egy magyar jogi nyelv van, amely azonban nem egyenlíthető ki a Magyarországon használt jogtudományi szaknyelvvel. A magyar jogi nyelv magába foglalja a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai nyelvi fejleményeket is. Jugoszláviai magyar jogi viszonyok közepette pedig e szaknyelvet a magyar jogi szókincs (köznyelvi és szakszókészleti) alapállománya képezi, melyből el kell vonni a csak a magyarországi jogban ismert, a jugoszláviai jogrendtől, szabályozástól eltérő fogalmak és intézmények elnevezéseit, ugyanakkor ki kell bővíteni a különleges önigazgatási viszonyokból születő nem egyetemes, hanem mégiscsak *öntörvényű* jugoszláviai magyar jogi szókészleti elemekkel.

Jugoszlávia és Magyarország szerbhorvát illetve magyar jogi szaknyelvhasználati összevetéséből, beleértve a jugoszláviai magyar és a magyarországi szerbhorvát (horvátszerb) nyelvalkalmazás lehetőségeit/eseteit is – leszűrhető, hogy a nyelv- és jogközösség szükségszerűen nem fedik egymást, s megfigyelhetők az egyes nyelvi jelek jelentős jelentéstani és pragmatikai kilengései. Ugyanazon (jogi) nyelven belül lényeges terminológiai eltérések ütköznek ki.

A jog és a jogi nyelv fejlődése a társadalmi haladás tükrében

Ha az emberiség fejlődési irányzatainak és összlehetőségeinek a számunkra e munkában érdekfeszítő, háromrétű tagolását végezzük el, kiviláglik:

A legütemesebben fejlődő kategória a gazdasági alakulással azonosítható.

A következő fejlődési alakulat a jog, melynek változása már lassúbb a gazdasági fejlődésnél, de amely a mindig flexibilis, összehangoló politikai hatásnak betudva lépést tart az előbbi haladási osztállyal, mintegy követve, összefoglalva, szintetizálva és szisztematizálva azt; a jog (és a politika fejlődési célokhoz kecsesen idomuló válfaja) szentesíti, az uralkodó osztály szolgálatába állítja, rögzíti, azaz e mederben tartja, de egyszersmind a haladás irányában tereli tovább a gazdaságot.

A leglassabban fejlődő, ám az előző két tényező determináló hatására még mindig rendeltetésének megfelelő kategória a nyelv, a jogi nyelv, mely úgy tud lépést tartani a robbanékony fejlődéssel, hogy egyrészt villámgyors kreatív és normatív (nyelvalkotó, s az új nyelv illetve szóhasználatot szabályozó) tevé-

kenységgel teremt kinyilatkoztatási lehetőséget az *új* tartalmak számára. Ha erre a nyelvi jelrendszer rugalmasságának hiánya, merevsége miatt nem kerülhet sor, a betokosodás úgy mellőzhető, hogy a meglévő jeleket, szavakat újszerű fejlődőképes, a fejlődés szolgálatába állított jelentésmezőre tereljük.

Ha tehát figyelmen kívül hagyjuk ezúttal a jogi idegennyelvűséget, a nemzeti jogi nyelvre gyakorolt idegen, latin, gyermán, (szláv) hatások alapos ecsetelését, kibogozható, hogy míg az egyszerűbb élet- és termelési viszonyok, a népi jogok hatálya, az agrártársadalom és a feudalizmus rendszere ízes, hangulatos jogi „népnyelvet", pl. jogi szólásokat és közmondásokat hozhatott létre, az újabb korok és gazdasági viszonyok előretörése és differenciálódása, a polgári-tőkés fejlődés elveszejtette a régi nyelvi pompát, s egy, a korszerű ipari termelést szabályozó, túlfűtött tempójú, a túlszabályozottság és az áttekinthetetlenség veszedelmének kitett „jogász-jogot" és ennek következményeképpen egy ridegebb, személytelenebb, elidegenedettebb jogi szaknyelvet szült.

A szocialista társadalmi-gazdasági rendszerek jogait az olyan gazdasági, termelési, kereskedelmi stb. területek részletes szabályozása jellemzi, melyeket eladdig csupán keretrendelkezések tartottak kordában. Másrészt viszont a vágtató fejlődés új tudomány- és műszaki ágak, újkeletű fogalmak aprólékos rendezését, jogi és nyelvi kezelését tette szükségessé.

Ez a fejlődés eddig soha nem tapasztalt megpróbáltatások elé állította a jogi műnyelvet is. Már az imént említett alaposabb szabályozás is szocialista jogi nyelvi alkalmazkodást feltételez – új szavakkal, vagy új, forradalmi jelentéstartalommal átértelmezett régi szakkifejezésekkel. A különféle tudományos és technikai területek vívmányai, termelési ágak szabályozási igénye olyan szakszókincsek betolakodását eredményezték a jogszabályszövegekbe, melyek nyelvezete szakmai ugyan, de alapjában véve nem jogi. Ezzel a csupán formájában jogi, tartalmát, anyagát tekintve kvázi-jogi nyelvvel nem foglalkozunk.

Annál inkább lehet vizsgálatunk tárgya a világon egyedülálló, a szocializmus dolgozója, munkásosztálya hatalmát érvényre juttató önigazgatással, a küldöttrendszerrel, a társadalmi tulajdonnal és hasonló fogalmakkal kapcsolatos igen lendületes jogi- és nyelvteremtő tevékenység, melyet röviden így jellemezhetnénk: a *minőségileg újszerű* jogi lényegnek vadonatúj nyelvi öltözetben való megjelenítése.

A jogi nyelv összetevői és rétegeződése

A jogi nyelv összetevői (Móra Mihály[7] szóhasználatával *kialakítói*) a következők:

1. A jogalkotás nyelve, Móra megfogalmazásában a jogszabályok szerkesztése (jugoszláv viszonyok közepette kiegészítve az önigazgatási aktusírás, szabályozás nyelvével).

2. A joggyakorlat, a jogalkalmazás nyelve, a bírói és államigazgatási gyakorlat (kibővítve az önigazgatás életesítésének eljárásával).

3. A jogtudomány (a jogirodalom) nyelve.
4. A jogi oktatás nyelvezete.

Lássuk ezek után, vajon az összetevők azonosíthatók-e a jogi nyelv rétegeivel, s milyen a rétegek és összetevők viszonya, egymásrahatása?

Már a kérdésfölvetés módja is azt sugallja: a problematika sokkal összetettebb, mintsem hogy ki lehetne egyenlíteni a kialakítókat és a rétegeket. Ha történetesen el is tekintenénk a további rétegek föltűntetésétől, s a fölsorolt kialakítókat jogi nyelvi rétegekként kezelnénk, az egyes osztályozott alakulatok fontossági rendjének módosulása óhatatlanul bekövetkezik. Amíg a kialakítók csoportjában – a társadalmi cél elérésében játszott döntő szerepe miatt – a jog(szabály) alkotás a rangelső, addig a rétegek között, a (jogi) műveltség, a nyelvhasználat csiszoltsága, igényessége következtében a jogtudományt, a jogirodalmat illeti az elsőbbség, s bár csak korlátozott terjedelemben – főként a legmagasabb felsőoktatási és legigényesebb nyelvi szinten művelve – de ebbe az első, felső rétegbe tartozik úgyszintén a jogi oktatás nyelvezete.

A nyelvhasználat kiműveltsége és köre tekintetében soron következő rétegben az első két jogi nyelvkialakító csoport, a magasszintű jogalkotás (a legjelentősebb jogszabályok) és a legmagasabb szintű joggyakorlat, jogalkalmazás nyelvezetei kapnak helyet.

Bár különböző terminushasználati arányszámmal, jellegbeli különbségekkel, ugyanide vagy egy kikonstruált alcsoportba helyezném a jogi ismeretterjesztés valamint a jogi oktatás igénytelenebb részének nyelvezetét.

Az egyértelmű azonosítás lehetetlenné válása mellett a határozott elválasztás meghiúsulását, az át-át- és egymásbaszüremlést bizonyítandó, a jogalkotás és joggyakorlat nyelve – valamivel alacsonyabb fontossági szinten – már egy alsóbb rétegbe, a harmadikba, a középsőbe szorul.

Föntebb előrejeleztem a kialakítók, összetevők között meg nem említett alakzatok besorolási lehetőségét. Negyedik helyen tárgyalom azoknak a többé-kevésbé azonos foglalkozásúaknak a szaknyelvhasználati szintjét, kik a jogi-igazgatási-önigazgatási, hivatali-vállalati, társultmunka-szervezeti munkájuk végzése közben kommunikálnak. Ez a kategória, mint láthattuk, nem ritkán süllyed a közös-kívánatos-követendő jogi nyelv alatti réteg szférájába, s ilyenkor a szaknyelv szakmai zsargonná válik.

Fölosztásomban az utolsó, már nem is ténylegesen jogi nyelvi réteg a félig köznyelvi, félig jogi fogalmakkal hevenyészetten, homályosan, s sőt olykorolykor tévesen bánó, főként sajtónyelvhasználati szint: a hamis „jogi" nyelv, a „jogargó".

A jogi nyelvi rétegek milyenségét, mibenlétét, követelményeit összegezve szinte önmagától kínálkozik a következtetés, melynek értelmében a magasabb szinteket a föltétlen nomenklaturai-terminológiai szabatosság, ugyanakkor stílusbeli nagyigényűség jellemzi. „A rétegekben felülről lefelé haladva válik a szakszó jelentés-behatároltsága lazábbá, a közlésmód pedig kötetlenebbé."[8]

A jogi nyelv nyelvtani sajátosságai

A jogi nyelv negatív sablonja közismert. Önálló renszer nélküli, a szakszavak, teminus technicusok előfordulása és használata tekintetében azért a köznyelvtől némileg eltérő nyelvi alakulat, amely jobb híján a terpeszkedő, dagályos, terjengős, fontoskodó, hivataloskodó, a jogot fetisizáló szó-, kifejezés- és szerkezethasználattal, stílussal igyekszik magának valamiféle önállóságot kivívni.

Mi egy valószerűbb, pozitív hozzállású kiindulótételt rajzolunk föl, hogy tárgyilagosan, nyelvi önmegbecsüléssel fogalmazhassuk meg aztán a morfológiai, lexikológiai-terminológiai, szintaktikai vonásokat sorjában, olyan eszközökként szemléltetve őket, melyek a jogi nyelv „közjelleggel" szembeni „szaktényezőit" domborítják ki.

A szaknyelv jogi ága akkor felel meg leginkább széleskörű történeti-társadalmi-politikai, nyelvi-kommunikációs rendeltetésének, ha egyrészt a lehető legkevesebb megrázkódtatást okozza az egységes nemzeti nyelvben; ha szó- és kifejezéshasználatában, mondatszerkesztésében és kifejezésmódjában a legmesszemenőbben lecsökkenti a köznyelvtől különböző jegyek számát. Másrészt tényelgesen sem a mennyiségi, sem a minőségi jogi szókincsi sajátosságok, de még a köz- és a jogi nyelv közötti mondattani különbségek sem közelíthetnek a nullához, mert ilyen esetben nyelvi alakulatunk vajmi kevés sikerrel tölthetné be a jogi-tudományos-szakmai közlés funkcióját.

A két említett hatás, tényező eszményi aránya, egyensúlya eredményezhet csak igazán célszerű jogi nyelvet.

A jogi szakszavak morfológiai vonásai

1. *A szóösszetételek;* a nyelvhasználati gazdaságosságot hivatottak szolgálni. A nyelvet tömörebbé varázsolják, egyszerűbbé, könnyebbé teszik anélkül, hogy a világosság, szabatosság csorbát szenvedne. A magyar nyelv örvendetes tulajdonsága a két-, sőt többtagú összetett szavak alkotási készsége. Így nem meglepetésszerű az a fölismerés sem, hogy jogi nyelvünk is hajlamos (ez dícséret) az ilyenfajta szóalkotásra: követelés-átruházás, munkaidőrend-átcsoportosítás, magánokirat-hamisítás, pótmagánvádló stb. A szerbhorvát nyelvben, bár kevésbé elterjedt ez a szóalkotási módszer, szintén fontosak a főként kéttagú összetételek, pl. delokrug, naučnoistraživački, samoupravljanje... S még egy megjegyzés: az összetett szó jelentését rendszerint tagjaitól „örökli", azok értelmét szintetizálja. A gyakorlatban ritkább a merőben újszerű jelentéstartalom (pl. holtmunka).

2. Az egyes *igekötők* gyakori előfordulásával (pl. meg-, el- stb.) alkotott szavakat a jogi nyelv a precizitás, az egyértelműség szolgálatába állította. Az így létrejött, pontosított igék utalnak a cselekvés kezdetére, befejezésére és egyéb lényegi jegyekre. Az összetett szavakhoz hasonlóan ez az igehasználat megfelel a gazdaságosság, a tömörítés céljainak is. A szerbhorvát nyelv prefixumai is hasonló szerepet töltenek be: od-, iz, za-, ob-.

3. Fantasztikus tömörítő erővel bír továbbá az elsősorban (csak) a magyar (jogi szak)nyelvre jellemző *képzett szavak* erdeje. A *hat* igének pl. majd ötven képzett változata van, a szerbhorvát nyelvben viszont nemigen lelhetjük föl ezt a képzésmódot. Ha a magyar származékokat összevetjük a szerbhorvát megfelelőkkel, ez utóbbaik legnagyobb hányada nem is mutat rokonságot a deluje, utiče igékkel. Pl.: hatalom, hatóság – vlast; hatály – važnost; határ – granica; határoz – odlučiti, stb.

Lexikai-terminológiai sajátosságok, a jogi szavak fajai

A jogi terminológiáról elmélkedve a jugoszláv szerzők[9] kifejtik, hogy az nem jelentheti holmiféle új kifejezések (neologizmusok) bevezetését, hanem csupán a meglévőket kell újszerű, másmilyen, a jogrend, a társadalmi politika igényeihez igazított jelentéstartalmakkal felruházni. A szó megszületését a nyelv szelleme szabályozza, a szakkifejezés jelentését viszont elsősorban a jog. Ez az álláspont kissé egyoldalú, hiányos. A jogi terminológia – mint láttuk és latni fogjuk – egyéb irányokból is fejlődhet, melyek jelentősége legalább egyenértékű a Vuković által egyetlenként felhozott terminológia-kialakító tényezővel. Az említett szerző elméletének lényege felosztásom első csoportjában található:

1. A változatlan köznyelvi szóalakot a jogi nyelvhasználat új (megváltozott, behatárolt, leszűkült) jelentéstartalommal ruházza föl (pl. dolog, gyümölcs, haszon stb. főnevek áttesz, előad, elővezet stb. igék, vagy a szerbhorvát nyelv még érzékletesebb példája az ostava, mely a könyelvben éléskamrát, a jogiban pedig letétet jelent).

1)a. Vannak olyan jogi szavak is, melyek jelentésükben nem csak a köznyelviektől különböznek, hanem különböző jogterületeken is eltérő lehet a jelentésük. E ponton is találkozni látszik még főként általános, egynyelvű vagy méginkább nyelvfölötti fejtegetésem a leendő kontrasztív szempontú elemzéssel, melynek fontos ismérve lesz a mono- illetve poliekvivalencia kérdése.[10] Pl. a kereset magyar jogi szakszót, ha szerbhorvátra értelmezzük, poliekvivalens, hiszen jelentése tužba és zarada egyaránt lehet.

2. A jogi szakszavak újabb csoportjában azok a terminusok kapnak helyet, melyek köznyelvi hangzásuk ellenére sem érthetők a nem jogászok számára, fogalmi értelmük számukra nem (teljesen) világos (jogi személy, elbirtoklás, végszükség, vélelem stb.).

3. A következő csoportba azok az elsődlegesen jogi jelentésű szavak tartoznak – íme a Vuković-féle nézet kibővítése – melyek jogi mibenlétük ellenére közismertek, így kommunikációs zavart nem okozhatnak (végrendelet, kártérítés stb.).

3)a. Itt kapnak helyet a legősibb jogtudományi műszavak is (törvény, per, eskü, jog, bíróság stb.).

4. Végezetül: egyes fölosztásokban külön szakszócsoportba kerülnek az idegen szavak. Jóllehet én sem tagadom, hogy nem az idegen szavak domborítják ki (sem a szerbhorvát, sem a magyar) jogi nyelv szaknyelvi jellegét, kissé szub-

jektív indítékoktól vezérelve külön szócsoportot alkottam belőlük, hiszen a polgári jogi terminológia szerbhorvát–magyar összetevésének majdhogynem központi elemzési alapját pont az idegen szavak fogják szolgáltatni.

A mondattani, stilisztikai sajátosságok a következők:

1. Gazdagon feltöltött, betoldásokkal, utalásokkal teletüzdelt *egyszerű* mondatok előnyben részesítése és a hosszú, bonyodalmas, szövevényes-tekervényes összetett mondatok kerülése. A jogszabály mondatszerkesztésében törekedjék *rövidségre*. Ha azt az 1949-ben[11] megfogalmazott kívánalmat, mely szerint kizárólag tőmondatokban kell beszélni, mint kivitelezhetetlent vissza is utasítjuk, bátran követelhetjük, hogy a jogi, elsősorban jogszabályszövegek írói kerüljék a körmondatokat, a mellékmondatok többszörös alárendelését, az óriásmondatokat.

2. Az általános és határozatlan alanyú mondatok gyakori alkalmazása (pl. a törvényeket senki sem szegheti meg büntetlenül). Ez a jellegzetesség abból ered, hogy a modern jogszabály „a tárgyszerűség hűvös nyelvén" szól, s „erőteljes absztraktságánál fogva csak általános és személytelen lehet".

3. A köznyelvben kevéssé használatos *szenvedő* szerkezetek és *visszaható* igék, a többes szám harmadik személy sűrű előfordulása szintúgy a cselekvés általánosságának kifejezését hivatott szolgálni (pl. közhírré tétetik; a jogtalanul levont összeget térítsék vissza).

4. Jogi szaknyelvünkre jellemző továbbá, hogy:

a) a hosszú birtokláncokat jelzős szerkezetekkel oldja föl;

b) a melléknévi igeneves szerkezeteket előnyben részesíti a mellékmondatokkal szemben (a közgyűlés, mely megalakul: alakuló közgyűlés, az ítélet melyet meg kell hozni: meghozandó ítélet);

c) a főnévi igeneves szerkezeteket viszont mellékmondatokká változtatja.

Az eddig felsorolt sajátosságok egytől egyig funkcionálisaknak ítélhetők meg, szemben a következő ismérvekkel, jegyekkel:

5. A *terpeszkedő* kifejezések gyakori előfordulása, amikor jelentésszegény igék kapcsolják össze a névszóval kifejezett tartalmat, holott sokszor nem mondanak többet, mint maga a névszói elemből képzett ige (pl. intézkedik, intézkedést foganatosít, biztosít, biztosítást eszközöl). Ez a jelenség *névszósítás*ként is emlegethető. Hadd keljek rögvest jogi nyelvünk védelmére: nem mindig, nem föltétlen hiba az itt tárgyalt szaknyelvi jegy, ellenkezőleg, nem ritka az olyan eset, amikor a névszósított, látszólag bonyolított szerkezet egészen más tartalmú az egyszerűbbnek, tömörebbnek, szépnek, jónak vélt puszta igei kifejezésnél. Ha pl. az ügyész felszólal, így megfogalmazva még nem jelöltünk eljárási eszközt, ha azonban felszólalással él, már jogi jelentőségű aktus forog szóban.

*

A föntebb osztályozott (szakszófajokra bontott) jogi terminológiával szemben támasztott legfőbb követelmények közül főleg a közérthetőség kívánalmát egészen aprólékosan, de a rövidség, tömörség gazdaságosság igényét is kellő

alapossággal igyekeztünk tárgyalni. Tagoltuk továbbá a Szathmári[12] fölosztásában közhelyszerűnek és túlságosan általánosnak tetsző „nyelvi, stilisztikai és nyelvi rétegbeli helyesség" igényét.

Külön, a közérthetőséggel rokon követelményként tanulmányozhatjuk viszont pl. a szakszó *motiváltságát*, melyet akár az idegen szavak motiváltsága elnevezésű kérdéskörré is változtathatnánk (ne használjunk kooperációt együttműködés helyett, de mondjunk kollíziót jogszabály-összeütközés helyett).

Rokonítható, s egy csoportba tehető az egyéb fölosztásokban[13] is jelen levő alábbi követelmény-halmaz:

– egyértelműség (minden terminus technicus alapkövetelménye);

– az egy alakban való jelentkezés, azaz egyöntetűség (ha egy terminus technicus több alakban jelentkezik, föltétlenül az összetévesztés veszélyét rejti magában), s

– a lehetséges állandóság, ami szerintem elsősorban azt jelenti, hogy egy adott terminus ne adja át helyét szinonímájának.

Jegyzetek

[1] A gazdag hazai és külföldi szakirodalomról pl. Nikola Visković: Jezik u pravu (szemináriumi előadás), valamint Karcsay Sándor: Jog és nyelv (Jogtudományi Közlöny, (JK), 1981/4.) c. dolgozatai szólnak.

[2] Karcsay i. m.

[3] Nagy jogtudósok és tanítványaik: Világhy Miklós és Ránki Vera. V. M.: Állami-jogi nyelvi kérdéséhez, TIT Jogi Tájékoztató, Budapest, 1960/3–4.
R. V.: A jogi nyelv, Dolgozatok az állam- és jogelmélet köréből, II.

[4] „A magyar jogi terminológia mindazon szók, kifejezések, szerkezetek összessége, olyan nyelvi eszköz, amelynek segítségével a magyar uralkodó osztály minden fontosabb államhatalmi aktusban, a törvényhozásban, az igazságszolgáltatásban, az igazgatásban megvalósítandó akaratát kifejezi."
Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 5. l.

[5] V. Bogošić: Tehnički termini u zakonodavstvu, Beograd, 1987.

[6] Szarvas Gábor és a nyelvművelés ma; Híd, 1983. január, 68. l.

[7] Móra Mihály: a jogi nyelvművelés feladatairól, Magyar Nyelvőr (Nyr.), 60/275.

[8] Karcsay, i. m. Informator Zgb. 1969.

[9] Vuković Mihajlo: Izrada pravnih propisa, 67. l.; Lukić, Radomir D.: Metodologija prava. 216. l., SANU, Beograd, 1977.

[10] Mikics Melánia: A nyelvi ekvivalencia szociolingvisztikai szempontjai, Szarvas G. Nyelvművelő napok, Ada, 1974.

[11] Kádár Miklós: A jogszabályok népszerű fogalmazása, és Pataki Ernő válasza. IK 49/3, 116. l. és IK 49/4, 247. l.

[12] Szathmári István: Szakszavak használata a csehszlovákiai magyar sajtóban, Nyr. 78/1/36. l.

[13] Pusztai István: A közgazdaság szakmai terminológiája és a nyelvművelés, Pénzügyi Szemle, IV/62.

Rezime

O jeziku pravne nauke

U svome radu autor se bavi opštom problematikom pravne terminologije i jezičkog izražavanja prava. Daje definiciju pravnog jezika i pravne terminologije. Konstatuje, da je karakter jezika prava: stručni jezik sa objektivnom osnovom, neterminološki usredsređen.

Baveći se pitanjem odnosa jezika prava i opšterazumljivosti pisac studije se bavi odnosom jezika prava i opšteg govornog jezika, te jezika prava i narodnog jezika.

Zakonski tekstovi, pravni propisi se imaju formulisati na razumljivom jeziku, po mogućnosti na narodnom jeziku, no izvesno je: pravni tekst, a pogotovo naučni rad ne može biti lišen izvesne količine uskostručnih terminoloških odnosno nomenklaturnih sastojaka.

U daljem tekstu svoga rada autor se bavi problematikom jezičke i pravno-komunikacione zajednice unutar jedne zemlje odnosno više država, pri zajedničkom životu više nacija i (ili) nacionalnosti.

Nekoliko pasusa svoje studije autor posvećuje analizi problematike razvoja jezika prava u ogledalu društvenog napretka. Određuje i sastojke (izgraditelje) i raslojavanje jezika prava.

Summary

About the Language of the Juridic Science

In this work the author deals with the general problems of the juridic terminology as well as the linguistic expression of law. A definition of the juridic language and terminology is given together with a statement about the character of the juridic language as a professional language with an objective base non terminologicaly concentrated. Dealing with the question of the relation between the language of the law and the general comprehension the author is occupied with the interaction between the juridic language, general colloquial language and the vernacular.

The juridical texts, regulations have to be define in articulate language if possible in colloquial language, however it is for certain that texts of law expecially scientific studies could not be deprived of an amount of terminological or nomenclature elements.

Further in the study the author is dealing with the problems of linguistic and juridic–communicative community within a country or more countries, in the case when more nations and nationalities live together.

In a few passages the author gives an analysis of the problems related to the development of the juridic language in the mirror of the social progress. The components are determined as well as the disintegration of the language of the juridic science.

Hódi Sándor

HALÁL ÉS SZERELEM

ESETTANULMÁNY

A szerelem csak azoknak tragédia, akik elbuktak benne. Akik túlélték, azoknak valóság és beteljesülés. (Jack London)

Ha valaki meghal szerelme miatt, sírjára a részvét mosolyát ültetik.

(Bollinger)

Memento mori

Ez év augusztusában napilapunk egyik vasárnapi számában a gyászhírek között megjelent egy megemlékezés:

„Ma van 9 éve annak a megrendítő napnak, amikor egyetlen fiunk tragikus körülmények között, legszebb éveiben, 26 évesen, örökre itt hagyott bennünket. Halála mérhetetlen fájdalmat okozott, amelyet a szomorúságban eltelt kilenc esztendő sem enyhített számunkra.

Köszönet mindazoknak, akik nem feledték el, és sírjára virágot helyeznek.

A gyászoló [...] család."

A gyászkeretben látható volt az elhunyt fényképe is, nyilvánvalóan azért, hogy az újság gyászrovatát forgató ismerősök könnyebben felidézhessék magukban az elhunytat. Fiatal, boldog, vidám arc a képen, erőtől, élettől sugárzó, árnyéka sincs rajta betegségnek, halálnak, a számadásra készülő emberek riadt szomorúságának.

Vajon hogy történhetett? Mit rejtenek előlünk a „tragikus körülmények"? Miféle formában ragadta magával a halál az életerős fiatalembert? Baleset áldozata lett? Öngyilkosságot követett el? Tűnődhettek magukban, akik nem ismerték őt és szomorú történetét.

A gyászhír a történtekről nem sokat árul el. A megemlékezés a szülők ragaszkodását kívánja demonstrálni, akik valami végett 9 év után is szükségét érzik, hogy közöljék a világgal: az elhunytat, amíg élt, szerették és megbecsülték, emlékét lám sok-sok évvel halála után is kegyelettel őrzik.

De a megemlékezés tisztelgésre szólítja azokat is, akik a fiatalembert valami-

kor ismerték, kedvelték, akik utolsó útjára elkísérték vagy akikre az elhunyt emléke valami módon szomorú terheket ró még.

Memento mori! Gondolj a halálra! Mások halálára. Az elmúlásra. Hogy az idővel, amivel rendelkezel, okosabban gazdálkodjál.

Nos, emlékezzünk hát...

Kilenc évvel ezelőtt, az emlékezetes napon, mély részvéttel helyezték örök nyugalomra. Sz. Tamás 26 éves fiatalembert, aki „szerelmi bánatában" öngyilkosságot követett el. A fiatalember halála, a rejtélyes szerelem, s más tisztázatlan körülmény miatt nagy megdöbbenést váltott ki városszerte és évek múltán is izgalomban tartotta az embereket. Különböző találgatások keltek szárnyra, amelyek a pusztító szenvedély fellobbanását és elhamvadását, a tragikusan megszakadó fiatal élet néhány sűrített pillanatát okulásunkra legendákba ágyazták, példázva a szülői gonoszságot, a női hűtlenséget, a szerelmi boldogtalanságot... De hogy mi történt valójában, miért végződött a szép karrier előtt álló, házasodásra készülő, nagy terveket szövögető, tehetséges és ambiciózus mérnök élete 26 éves korában a horogfán, hogy milyen szenvedély ragadta magával, milyen szerepet játszott korai halálában a szerelmi csalódás, senki sem tudja igazán.

Induljunk a titok nyomába. Keressük elő azt a dossziét, amelybe az öngyilkosságot követő katamnesztikus vizsgálat eredményei kerültek annak idején.

Kilenc év nagy idő. Öt évig őrzik a hallgatag, zárt szekrények az orvosi-pszichológiai feljegyzéseket, aztán a dossziék lekerülnek a nyirkos pincék mélyére, s a bennük őrzött titkokra örökre fátylat borít az enyészet. Ma már aligha követünk el kegyeletsértést, ha lefújjuk a port e régi dissziéról. Kár lenne, ha csak a legendák őriznék ennek a boldogtalan szerelemnek az emlékét. Hiszen a legendákban csak hősök és bűnösök szerepelnek, a jó és a rossz csap össze egymással, a szeretet és a gonoszság vívja történelmi párharcát. Holott, s ezt nemcsak a pszichológia állítja, de maga az élet is példák sorával tanúsítja, az ember jobbára önnön lelkében hordozza sorsát, benne a magyarázat: a siker és a kudarc, a felemelkedés és a bukás, a remény és a csalódás mind bele van szőve életébe, vágyaiba, felfogásába, lelki alkatába.

Az alábbiakban nem a szerencsétlen sorsú fiatalember életét szándékozunk megírni, nem is tragikus öngyilkossága áll vizsgálódásunk középpontjában, hanem a halállal végződő szerelmi történetet kívántuk bemutatni kínálkozó tanulságaival. A név természetesen kitalált, a történet stilizált, de az eset megtörtént – valós, hiteles.

A „love story"

Eljött az ősz, Sz. Tamásnak már csak néhány vizsgája maradt hátra az egyetemről. Lélekben már búcsúzott az egyetemi várostól, ahol sohasem érezte igazán jól magát. Hűvösnek, tartózkodónak találta az embereket, idegen maradt közöttük négy év után is. Gyakran gondolt haza, a Tisza partján fekvő kisvárosra, ott töltött szép diákéveire, meg mind többet arra, hogy otthon „jó állás" várja vezető beosztásban levő apja mellett, aki türelmetlenül sürgeti diplomálását.

Egy hideg, nyirkos, őszi estén – ilyen időben szakad rá a boldogtalanság az emberekre – Sz. Tamás nyugtalanul járkált szűk albérleti szobájában. Lehangoló, szomorú gondolatok kerítették hatalmába lelkét: olyasmire gondolt, hogy hiábavaló minden a világon, mert az élet halálba torkollik, mi értelme az egésznek... Nem lelte helyét, félt szembekerülni ismét a hiábavalóság mindent elárasztó érzésével, amitől csendes albérleti szobájában annyit szenvedett. És ez a félelem, ahogyan máskor is, hosszú gyaloglásba, nyugtalan csavargásba kergette. A Duna-partra érve arcába vágott a hideg szél. A nagy szürke víztömeg még jobban elcsüggesztette. Éppen vissza akart fordulni, amikor nagy lármával feltűnt néhány diák. Ismerősei voltak, akik valamilyen egyetemi rendezvényre igyekeztek, s Tamást kérlelhetetlenül magukkal cipelték. Tamás nem szerette az összejöveteleket, ünnepségeket, feszélyezve érezte magát sok ember között, de most, bár egy kicsit kérette magát, ellenkezett, a lelke mélyén örült, mert titkon azt remélte, hogy a zaj, a füst, a zene talán elűzik majd sötét, értelmetlen gondolatait.

És akkor, azon az estén, Sz. Tamás szeme megakadt egy magas, vékony, szép barna lányon, aki egy társaságban állt és beszélgetett. A lány szerénynek és egyszerűnek látszott, csinos ruhát viselt, arca bájos volt. Sz. Tamásnak úgy tűnt, mintha a lány átsuhanó tekintete egy pillanatra megállapodott volna rajta, s szép vágású *szemeiből* valamilyen meleg fény ragyogott volna rá. Az est folyamán többször is megpróbálta még elkapni a lány tekintetét, de az a világért sem nézett volna többé rá.

Aznap éjjel Tamás álmatlanul forgolódott az ágyán. Már nem volt szomorú és boldogtalan: a hajlékony, vékony testű lányra gondolt, s minduntalan azt a pillanatot szerette volna felidézni, amikor a lány tekintete megállapodott rajta. Milyen fájdalmasan, nyugtalanítóan szép volt ez az arc, milyen símogató, meleg, bátorító volt szemének ragyogása, s milyen közömbössé, hűvössé, fagyossá vált később az egész est során. Tamás sokszor nagyot és mélyeket sóhajtott, sok mindent át kellett gondolnia ezen az éjszakán. A hajnal ébren találta.

Tulajdonképpen ismerte a lányt, hiszen egy városból valók voltak. Akár oda is mehetett volna hozzá, az azonban suta, ostoba dolog lett volna eddigi kimért, távolságtartó ismeretségük után. Tamás tudta a lányról, hogy harmadéves bölcsész, s noha ő a műszaki egyetemre járt, néha összefutottak. Ilyenkor mindig üdvözölték egymást, de csak ritkán elegyedtek szóba. A lány hűvös, tiszteletet parancsoló viselkedése, tartása valahogyan feszélyezte Tamást, jóllehet ő maga is merev és távolságtartó volt kontaktusaikban.

Most azonban felkavarta, nyugtalanná tette ez a találkozás. Valahogyan másmilyennek látta a lányt: szépnek és vonzónak találta. Szeretett volna közelebb kerülni hozzá, s úgy érezte, hogy lelke mélyén talán mindig is erre vágyott. Azon ette magát, hogy – bár távol álltak egymástól és tekintetük csak egy pillanatra találkozott – mért nem viszonozta egy mosollyal, egy fejbólintással legalább a lány érdeklődő pillantását. Hátha az ezt várta, s most megbántódott...

Napokig rágódott ezen magában miközben a bölcsészkar sötét folyosóit járta és az órabeosztásokat tanulmányozta. Aztán egy napon – mintegy véletlenül – összefutottak az egyetem bejáratánál.

A lány várakozóteljesen nézett rá, a kis csapat megtorpant.

– Szeretnék mondani valamit, azaz kérdezni inkább – mondta a fiú zavartan. A lány egy tétova mozdulatot tett a csoport irányába, s kilépett az áradatból, azok viszont cinkos mosollyal az ajkukon, elviharzottak.

– Engem vártál? – kérdezte a lány, amikor magukra maradtak a járda szélén.

– Téged... Van egy színházjegyem számodra. Pontosabban egy hangversenyre.

A lány csodálkozva meresztette rá a szemét: – Számomra?

– Igen – válaszolta Tamás halkan – Szeretném, ha eljönnél.

– Dehát... hogy-hogy?

– Majd megmagyarázom... Most ráérsz?

– Igen, tulajdonképpen...

Őszi napfényben fürdött a város, sosem volt talán még ilyen káprázatosan szép. A levegő langyossá vált, azt sem tudták merre járnak, csak rótták az utcákat, szárnyakat kaptak, rég nem érezték már a lábukat.

Amilyen nehezen találtak szavakat az első lépéseknél, olyan gyorsan váltak bizalmassá. Kölcsönösen szokatlanul erős hatással voltak egymásra. Mindketten érezték, hogy valami csodálatos dolog történik velük: akik eddig tele voltak tartózkodással, s védőpáncéljaik mögül figyelték egymást, most valamilyen különös, megmagyarázhatatlan oknál fogva megnyílnak egymás irányába, s nemcsak megnyílnak, de egyszerre szeretnének mindent elmondani, mindent felkínálni magukból a másiknak.

Tamás szíve erősen dobogott valahányszor később visszagondolt erre a napra. Boldog volt, ha arra gondolt, hogy ujjaikat összekulcsolva járták az utcákat. A lány teljesen betöltötte a lelkét: érthetetlen és megmagyarázhatatlan volt ez számára. Másnak is udvarolt már, de ez most más volt. Titokzatos szorongással töltötte el ez a fellobbanó szerelem, ami egy mély, félelmetes éjszakából szökkent szárba.

Eljött a randevú napja. Elbűvölő volt az előadás, jó karmesterek vezényeltek, híres énekesek énekeltek.. csak ennyi maradt meg később Tamás emlékezetében. Egész idő alatt a mellette ülő lányban gyönyörködött: barna hajában, amint finoman, szelíden körülveszi homlokát, bársonyos bőrében, enyhén kipirult, titokzatos, merengő arcában. És valahányszor a lány ráemelte tekintetét, szépsége még jobban megigézte: szép vágású *szemei* végtelen szelídségről árulkodtak, mosolya, ajkai, elővillanó fogai szemérmet és bájt sugároztak. Tamás káprázatosan szépnek találta a lányt. Lelke remegett a gyönyörűségtől, hogy itt tudhatja maga mellett, ugyanakkor megrémült attól az érzéstől, amit ez a tiszta, ártatlan, áttetsző nőiesség kiváltott benne. Kimondhatatlanul boldognak érezte magát, céltalan vágyakozásból és nyugtalan szorongásból álló élete most értelmet nyert, széppé és otthonossá vált a világ. Egy pillanatra rá azonban már feloldhatatlan kétségbeesés fogta el: mi lesz, ha ezt a kapcsolatot nem tudja megtartani, ha a lány elhagyja, ha ez az igézet szertefoszlik. Erre a gondolatra legyűrhetetlenül átjárta lelkét máris a pusztulássá fajuló veszteségérzés, a világ teljes értelemvesztésének a rettenetes réme. És bár a lány újabb mosolya megnyugtatta és boldoggá tette ismét, a félelem, mint valamilyen rontás, nyomasztó felhőként ettől fogva mindig ott lebegett e szerelem fölött.

A gyengéd, szomorú áriák a szerelemre jellemző vágyódást felébresztették és elmélyítették a lány lelkében is. Edit valójában szelíd és józan teremtés volt. Szívesen fogadta Tamás közeledését, kicsit megszédítette ez a személyének szóló nagyfokú érdeklődés, látta maga előtt otthon barátnői irigykedő tekintetét, de lelke mélyén a jövőt illetően ennél tovább nem merészkedett. Ismerte a fiú családját, az igényes szülőket, a magas mércéket, amit fiukkal – az eljövendő „zsenivel" – szemben támasztottak. Ismerte Tamást is, aki megszállottan tanult, s a legkiválóbbaknak kijáró tiszteletet és figyelmet követelte meg magának. Barátnőitől olyasmit is hallott évekkel ezelőtt, hogy Tamás a nőkről lekezelően nyilatkozott, s hogy a fiúkat is zavarta fölényeskedése, tudálékossága... De ez a fiú itt most mellette más volt: kedves, szelíd, rajongó...

Aggályai azonban mégsem voltak teljesen alaptalanok. A kapcsolat csak rövid ideig volt felhőtlenül boldog. Az elmélyülő szerelem, ahelyett hogy szebbé, otthonosabbá tette volna a világot számukra, feszültséget, nyugtalanságot ho-

Tamás a „szerelem jogán" kötekedővé vált, zsarnokoskodni kezdett a lány fölött. Előbb csak Edit ismerőseit, csoporttársait nem szívelte, aztán senkit sem, akihez a lány bármilyen formában is kötődött valamelyest. Amikor ezeket a kapcsolatokat – Edit nagy fájdalmára – leépítette, visszaszorította, megkívánta, hogy a lány más téren is, mindenben az ő elvárása és akarata szerint cselekedjék. Az engedelmesség volt számára a lány szerelmének a „bizonyítéka". Sokszor, ha Edit lelkesen közös programot kezdeményezett, bár neki is kedve lett volna hozzá, valamilyen átlátszó ürüggyel keresztül húzta az egészet, máskor meg kedve ellenére rábeszélte a lányt valamire. Még az öltözködésben sem engedte, hogy a lány a saját ízlését kövesse, hogy saját belátása szerint öltözzön. A helyzet végül odáig fajult, hogy csupa nemszeretem dolgokra kényszerítette a lányt csakhogy szerelméről „megbizonyosodjon".

Edit önérzetét sértette Tamás viselkedése, zsarnokoskodása gyakran sírásra gerjesztette. Tiszta, szép érzései megbénultak a fiú örökös elégedetlenségétől, s miután meggyőződött arról, hogy nem képes sem kérleléssel, sem szembeszegüléssel más belátásra bírni, elégedetlensége miatt lassan távolodni kezdett tőle.

Sértettségükben néha hallgatagon és hidegen töltötték egymás mellett az estéket, máskor azzal büntették egymást, hogy napokig kerülték a találkozást. Civakodtak, összevesztek, kibékültek...

Tamás maga is sejtette, hogy valamiként ő a forrása szerelmi balsorsuknak. Tulajdonképpen nemcsak a lány félt tőle, ő maga is félt önmagától. Úgy érezte, hogy a napok előrehaladtával ő maga fog egyre jobban elrontani mindent, s végül talán a szakítást is kiprovokálni, hogy ezzel jóvátehetetlenül elrontsa egész életét. De képtelen volt kavargó érzésein úrrá lenni, nem tudott magán eligazodni, nem tudta kétségeit, féltékenységét, elégedetlenkedését legyőzni. Nem értette miért kell boldogtalanul ragaszkodnia ahhoz, amivel ezt a szerelmet végül is tönkre teszi.

Edithez fűződő viszonya akkor kezdett igazán drámai fordulatot venni, amikor az egyetem befejeztével hazakerült és munkába állt. Ritkábban találkozhattak, általában csak hét végén látták egymást, ami kevés örömet tartogatott számukra. Tamás féltékeny volt, tudni akart a lány minden lépéséről és gondo-

latáról. Legszívesebben egész héten ott lopakodott volna a lány körül, hogy meglesse: merre jár, kivel találkozik, mit csinál...

Edit vigasztalhatatlanul szomorúvá vált, mind kevésbé várta a találkozást. Tamás látta és érezte ezt. Tehetetlen düh fojtogatta az elkerülhetetlennek látszó kudarc miatt. Önmegvetést érzett összeférhetetlen magatartása, kapcsolatra való alkalmatlansága miatt. Szüntelenül azon járt az esze, hogyan szerezhetné vissza becsületét a lány előtt, hogyan bizonyíthatná be, hogy „zsarnoksága" ellenére szerelméért a legnagyobb lemondásra és áldozatra is képes. Hogyan kerülhetné el a bukást, a megszégyenülést?

Egy kiadós veszekedést követő hétvégén a lány nem jött haza. Nem jelentkezett. Tamás rosszat sejtett. Néhány napig örlődött magában aztán váratlanul betoppant a lányhoz. Edit kedvetlenül fogadta: – Nem kellett volna eljönnöd, nincs már semmi közünk egymáshoz – mondta halkan. Nem volt kedve az újrakezdéshez, az újabb civakodásokhoz, nem volt kedve az együttléthez sem, semmihez sem.

Hosszú csend állt be. Tamás szorítást érzett a szíve táján. „A szerelem csak egy villanás, felvillan és ellobban, akár az élet – gondolta magában.. A halálra gondolt, a nagy ellenségre, amely rettegésben tartotta sok-sok éven át, a magány sűrű éjszakáira, az ismeretlen árnyakra. És lám, most nem ellenségként, inkább jó barátként érzi szorítását, amint gyengéd erőszakkal vinné magával a semmibe, a nemlét birodalmába, ami valami ismeretlent kínál.

Fölállt, várta, hogy a lány majd ellágyul, marasztalja, kibékülnek megint. De ő ezúttal olyan volt, mint egy száraz fa, minden elhalt benne: teljesen érzéketlen lett, nem érzett sem megrendülést, sem szomorúságot, nem érzett semmit...

Tamás szomorúan nézett rá. A kedves arcról eltűnt a mosoly: az ajkak szorosan összezárva elvékonyodtak, vértelenné váltak, a szemöldök íve feljebb csúszott, az egész arc kérlelhetetlennek, megközelíthetetlennek látszott. Mielőtt még kilépett volna az ajtón a hideg, metsző tekintet megenyhült valamelyest, mintha megjelent volna egy halvány mosoly még a száj szögletében. A részvét és szánalom mosolya volt ez, ami Tamást a búcsúszavaknál is jobban szíven ütötte.

Amikor hazaért, ruhástul végig vetette magát az ágyon. Sokáig feküdt így. Néha megtapogatta csuklóján a verőeret: mindannyiszor úgy érezte, hogy gyorsul a szívverése és lázas. Álmos is volt, a feje zúgott, izmai fájtak, hatalmas fáradtság szakadt rá. „Egyszerű meghülés lesz" – gondolta magában. Előhalászott az ágyfejnél álló szekrény fiókjából egy doboz aszpirint, kiszedte a markába az egészet, aztán lenyelte mind sorjában, egyiket a másik után.

Fojtó éles szagok vágtak az orrába, éter és jódfelhő úszott a levegőben, fehérköpenyes siető emberekre lett figyelmes, ajtók csapódtak, távolabbról csörömpölés hallatszott, egy gumikerekű ágyat toltak el előtte. A zajba beszédfoszlányok keveredtek, a szavak összefolytak, megpróbálta szétválasztani őket, de nem tudott kiszűrni belőlük semmit...

Aztán ismerős arc hajolt föléje. Az anyja állt az ágya mellett. Tamás döbbenten nézte az arcot: mintha ráncosabb, öregebb lenne, mint amilyenre emlékezett. „Milyen alattomos az élet – gondolta magában – ilyen ráncos, görnyedt,

őszhajú, kisírt szemű öregasszonnyá válik a legszebb nő is a világon." Ijedten kapta föl a fejét és nézett körül a kórházteremben.

– Csak én jöttem fiam – mondta fojtott sírós hangon az anyja.

Amikor a kórházból hazakerült, apja csak ennyit lökött oda neki foghegyről: – Miért nem akasztottad föl magad, ha meguntad az életed? Mit szerencsétlenkedsz itt, te nyomorult.

Az apa és fiú között mindig is feszült volt a viszony, de az utóbb hónapokban annyira kiéleződött, hogy csaknem elviselhetetlenné váltak egymás számára. Tamás apját, aki kemény, energikus ember volt, hallatlanul idegesítette a fiú szétszórtsága. Férfiatlannak tartotta, hogy folyton sóhajtozik egy lány miatt, a munkájával nem törődik, zenét hallgat, szeremles könyveket olvas, álmatagon hever naphosszat az ágyon... Tamás nem válaszolt semmit az apjának, aki később megbánta ugyan kemény szavait, de örömmel tapasztalta, hogy fia viselkedése a rákövetkező napokban megváltozott. Mintha kicserélték volna, érdeklődéssel fordult munkatársai felé, szóba állt mindenkivel, terveiről beszélt..! Rendet rakott a szobájában, majdhogynem feltűnő rendet. Elrámolt, elcsomagolt, böröndökbe rakott csaknem mindent – ruháit, könyveit, lemezeit – mint aki hosszú útra készül.

Eljött a hétvége. Vasárnap estig elkészült mindennel. Sötét ünnepi öltönyét egy fehér inggel és nyakkendővel elöl hagyta a szekrényben. A karcsú kis könyvet, amit állandóan magánál hordott, az éjjeliszekrény tetejére helyezte egy lezárt borítékkal együtt.

Aznap éjjel fölakasztotta magát.

A történtek után

Tamás apja így számolt be később a történtekről.

– Aznap a gyerek nyugodtnak látszott, jobb kedvűnek, mint azelőtt. Máskor hallgatagon ette végig a vacsorát, most beszélgetett, még nevetgélt is valamin. Vacsora után azt mondta, hogy sétál még egyet mielőtt lefekszik. Talán tizenegy lehetett, amikor hazajött. Félálomból hallottam a járkálást, az ajtócsukódást, aztán elnyomott az álom. Furcsa zajra ébredtem, azaz inkább fölriadtam: mintha valamilyen súlyos tárgy zuhanását hallottam volna. Fölkapcsoltam a villanyt, de nem tapasztaltam a szobában semmi szokatlant. Benyitottam az ő szobájába is, és láttam, hogy nincs az ágyban. Rossz sejtéseim támadtak, fölnéztem a padlásra. A kamra mellett van a följáró. A följáróban égett a villany, ami a sötét padlásteret is valamennyire megvilágította. Alig karnyújtásnyira a följáró nyílásától, ott lógott a horogfán. A rossz sámli, amit a kamrából vitt föl magával, ott hevert fölburulva a padlás ajtajánál. A lábánál átölelve fölemeltem és a feleségemnek kiáltottam. Sajnos, altatót szed, túl mélyen aludt ezen az éjszakán is. Úgy kellett fölráznom, jöjjön segíteni, amíg valahogy a kötélről levágom. Lehoztuk a szobájába, ráfektettük az ágyra és orvosnak telefonáltunk. De már nem volt élet benne. Viszont még meleg volt, s amikor az orvos elment, felöltöztettük az általa előkészített sötét ünneplő ruhájába.

Az apa arca sápadt volt míg ezt előadta, vonásai megkeményedtek, a bőr

szinte ráfeszült az arcára, higgadtan, átgondoltan beszélt, egyszer sem csuklott el a hangja. Alig pár órája játszódott le az, amiről számot adott, a halottkémmel jártam ott mindjárt a kora reggeli órákban. Arra a kérdésre, hogy mit gondol, miért tette ezt a fiuk, tanácstalanul fölvonta a vállát:

– Magam sem tudom, talán kiforgatta a szerelem magából.

Tamás anyja összetörten sírdogált, visszhangként ismételgette, ami a férje szájából elhangzott: – Kiforgatta a szerelem magából. Összetörte a lelkét az a lány.

– Dehát mért gondolják, hogy a szerelem miatt? – kérdeztem.

– Mert nemrég szakítottak. És Tamás a búcsúlevelében is megírta – mondta fájdalmas, panaszos hangon az asszony.

A levél így szólt:

Drága Szerelmem! (ne haragudj, hogy még így szólítalak) Amitől féltem, most bekövetkezett. Amióta megszerettelek, csak a Te szívedben éltem, s most, hogy elhegytál, kihűlt, meghalt bennem minden. Dermedt világ vesz körül, jégbefagyott a lelkem. Látom szád szögletében a fájó szelíd mosolyt, amivel elbúcsúztál és zsibbadt szívem megdidergett.

Isten veled! Ne tégy magadnak szemrehányást semmiért sem. Én vagyok alkalmatlan erre az életre. Olyasmire vágytam, ami nincsen. Csak ábránd volt ez a szerelem, lázas akarás, biztató ígéret, öröm és sok-sok álom. A fellegekben éltem, s most, hogy elhagytál, nem tudok hová lenni. Hiába égtem a nagy szerelemtől, a vak és ostoba vágytól, csak bántani tudtalak, s most hamvába hull minden. Ami eddig segített élni, most megsemmisít – elszállt magányom drága társa, a szerelem.

Az út végére értem. Nincs tovább. Nincs hová. Nincs miért. Halott vagyok máris, csupán neked vetek papírra néhány sort még. Benned volt minden vágyam és reményem, de be kell látnom: más férfi mellett van a helyed. Ha élnék, csak utadban lennék továbbra is, s mivel neked jó szolgálatot tesz halálom – én se bánom. Elmegyek, drágám. Jobb ebben az órában meghalni, mint hordozni örökké vereségemet, titkolni kínjaimat, kerülgetni Téged, az utcákat, a parkokat, amerre jártunk veled. Hosszú álomra szeretném hajtani fejem. És mivel nem hiszek a föltámadásban, így – fájdalom – nem találkozunk soha többé.

Fáradt lelkemre, elnehezülő testemre vár a sírverem. Esztendők múlva, ha testemet a nedves földben régen elbomlasztotta már a halál, gyere ki egyszer a temetőbe és a sírkő elé állva jusson majd eszedbe az a szerelem, ami valamikor régen elvirágzott melletted.

Mély csend nehezül rám. Ami szép volt, magammal viszem, a fájó emlékek rád maradnak örökségül. Bocsáss meg mindenért.

Ég veled! Tamás.

Amint a keltezésből kitűnt, Tamás a levelet valójában korábban írta, még a gyógyszeres öngyilkossági kísérletét megelőzően. Akkor nem került elő, nem jutott sem a szülők, sem a lány kezébe. Most egy könyvben akadtak rá, amit Tamás édesanyja néhány nap múlva tanácstalanul behozott a rendelőbe.

– Lehet, hogy ez a könyv zavarta meg az eszét – mondta az asszony. – Én

csak belelapoztam, de nagyon furcsának találom. Szeretném a maga véleményét hallani róla.

A karcsú kis kötet, amit az asszony a hóna alatt szorongatott, Illés Endre néhány novelláját tartalmazta. A könyv lapjain meglátszott, hogy tulajdonképpen a címadó első terjedelmesebb írás volt gyakran forgatva.

– Ezt hordta magával. Bizonyára nem lett volna szabad ilyen könyveket olvasnia – mondogatta az asszony.

Történet a szerelemről és a halálról

A történet egy gyönyörű szép királylánynak, Szávitrinak és egy száműzött vak király fiának, Szatjavánnak a szerelmét mondja el a Mahá-bháratában található monda alapján.

Szávitri sokkal szebb volt minden földi lánynál, de sokkal nehezebb élet is várt rá másokénál. Egyetlen lánya volt apjának, az öreg királynak, s eljött az ideje, hogy férjet találjon magának. A fiatal férfiak messze földről eljöttek megcsodálni, de ezt a tündöklő égi szépséget senki sem merte arra kérni, hogy legyen a felesége. Szávitri csak rájuk nézett és az egyiknek a fiatalságában meglátta a csúf öregséget, a másik virágos szavaiban a hazugságot, a harmadikat ridegnek és önzőnek találta, a negyedikről, aki gazdag volt és vonzónak látszott, kitűnt hogy ostoba. És a férfiak, akikbe Brahmá könnyű lelket rejtett megszégyenülten távoztak a király udvarából.

Szávitri apja, Aszvapati király ekkor így szólt a lányához:

– Menj, lányom és keress magadnak férjet valahol a világban, hogy az istenek ne találjanak bennem hibát. Elővezették kocsiját, befogták a fehér lovakat és Szávitri elindult világgá, hogy férjet keressen magának.

És Szávitri hegyen-völgyön át, dühöngő szélben és tűzforró porban hajtott napokon át. Száraz tüskebokrok, gonosz suhogó tüskegallyak csaptak rá, aztán zöldülő tisztásokon, erdőkön, pusztaságon vándorolt át... és nagyon magányosnak érezte magát. Éjszakánként a vadonban élő remetéknél kért szállást, akik szívesen fogadták és bölcs intelmekkel oktatták. Hogy hány napig volt úton, maga Szávitri sem tudta, de amikor egy délelőtt egy pusztaságon vágott át, megérezte, hogy ez lesz az utolsó útja. Egy ritkás erdőbe érve egy óriási fa árnyékában magas, sápadt, szomorú, szép férfival találkozott. Néhány szót váltottak a szomorú férfival, és Szávitri arca átrózsásodott, mint a tűz elé tartott áttetsző kristály.

Ültek a fűben, a jázminok meg a páfrányok között, elmondták egymásnak bánatukat. Szatjaván éppen marasztalni próbálta a lányt, amikor megjelent mögöttük a nagy Káma, a szerelem istene. Köröskörül nagy csend támadt, az erdő, az állatok mozdulatlanná váltak, Káma húrja megfeszült – és a lány egyszerre úgy érezte, hogy valamilyen nagy, elviselhetetlen súly hull rá a magasból. Egy ütést érzett a szíve táján, amitől úgy érezte: meg kell halni, ugyanakkor valamilyen ismeretlen boldogság árasztotta el, s kedve lett volna az örömtől felkiáltani.

Szávitri megtalálta, amit keresett, a Szerelmét, s boldogan vitte a hírt apjának, Madra királyának, akinél egy vendég időzött éppen; Nárada, a híres jós járt nála. Aszvapati király meglátva Szávitri sugárzó arcát boldogan ölelte magához a lányát. A férfi neve iránt érdeklődött, de amint Szávitri szerelmének a nevét kimondta, Nárada, a híres jós feljajdult: – Ó, te boldogtalan lány, csak őt ne választottad volna! Bárkit inkább... aztán csüggedten elhallgatott. Aszvapati király és a királylány azonban vallatóra fogták: mi kifogása lehet Szatjaván ellen.

– Szatjaván egy év múlva meg fog halni. Pontosan egy év múlva eljön érte Jáma, a halál istene, kötéllel és hálóval a kezében, hogy lelkét magával vigye a holtak birodalmába – mondta a jós szomorúan.

Az öreg király térde megremegett, átölelte a síró Szávitrit és kérlelni kezdte: másítsa meg szándékát, mondjon le Szatjavánról, ne térjen vissza hozzá. De a királylány hajlíthatatlan maradt: – Akkor egy évig leszek a felesége – mondta, visszament az erdőbe és másnap megrendezték a menyegzőt.

Szávitri boldog volt, hogy nincs már egyedül. Átölelve tartotta a férfit, akit szeret, de lelke mélyén szorongva arra a végtelen árvaságra gondolt, amikor már Szatjaván nem lesz mellette... Éjszakánként felült a fűágyán és a nehéz, sűrű sötétségben Szatjaván lélegzését hallgatta. Valahányszor eszébe jutott Nárada jóslata, foga összekoccant a rémülettől és fájdalomtól.

A hónapok szárnyra kaptak, elrepültek, a fű újra zöldellt, beköszöntött ismét a nyár. Szávitri egy reggel arra riadt, hogy Szatjaván életéből már csak három nap maradt hátra. A három napot imádkozással és böjtöléssel töltötte: hátha Síva megkegyelmez szerelmének.

És eljött az utolsó nap. Szatjaván derűs, jókedvű, gondtalan volt. Fáért indult az erdőbe... – Hadd menjek én is veled – kérte Szávitri. Soha ilyen zöld a fű, ilyen langyos és puha nem volt még az erdő. A férfi gyanútlanul ujjongott: – Nézd a récék! – kiáltotta. – Szávitri, látod a héjákat? Hallod a patak csobogását? – De Szávitri nem látta a récéket, sem a héjákat, nem hallotta a sziklákon lefutó patak csobogását. Erősen fogta a férfi karját, és aggódva figyelt: Kígyó marja meg? Egy kidöntött fa esik rá? Megszédül egy szakadék szélén?

Minden másként történt. Már a nyírfaerdőben jártak... Szávitri előreszaladt és csupa fiatal nyírfát jelölt meg kivágásra, amelyek ha ledőlnek, nem árthatnak Szatjavánnak. A férfi lesújtott fejszéjével: kidőlt az első fiatal nyír, azután a másik. És aztán egyszerre csend lett, rettenetes csend. Szatjaván a fejéhez kapott, erős fájdalmat érzett, megtörölte homlokát, majd erőtlenül a sápadt, fiatal nő ölébe eresztette fejét... Szávitri nevét mondta, és nem mozdult többé.

Szávitri tudta, ez a pillanat az, amiről a jós beszélt. Mögötte egy vörösruhás, aranykoronás, magas férfi állt, Jáma, a halál istene. – Ó, hagyd meg nekem Szatjavánt, ne vidd el, ne menj el! – kiáltotta a fiatal nő kérlelően, kétségbeesetten, s olyan szépen, hogy az erdő beleremegett, a fák beleborzongtak a kiáltásba. – Nem tehetem... – mondta szomorúan az isten, és megindult Szatjaván lelkével a sötét hegynek fölfelé, aztán egy mély szakadék szurokfekete sötétségébe, majd fel a hegyre ismét, meredek sziklákon. De Szávitri mindenütt a nyomában volt, s szívszakadva kérlelte Jámát, adja vissza Szatjavánt.

A szomorú Jáma isten szívét, aki a lelke mélyén nagyon magányos volt, meghatotta ez a ragaszkodás, letette terhét, s faggatni kezdte a lányt: – Dehát mért ragaszkodsz ennyire hozzá?

– Mert szerelmes vagyok belé. Nem tudok élni nélküle – felelte a lány.

– És mi az, ami ennyire átjár? Ami ilyen erősen köt hozzá? A csók? Az éjszaka édessége?

– Ezek csak morzsák – mondta a lány. – A szerelem újjászületés, saját rabságából szabadítja ki az embert. Feltépi lelkünk börtönének ajtaját és szebb világba visz bennünket, mint a legszebb álom. Ha elveszed Szatjavánt – folytatta fájdalomtól elcsukló hangon a lány – akkor megint árnyékvilág vesz körül: nem csak az örömet ragadod el tőlem, de a virágzó fák, a meleg fűszálak, a kigyúló csillagok örömét is. És mindent, ami az emberé! Elveszed a szomorúságot is, ami miatta támadt a lelkemben, és csak neki fájhat ezen a világon...

A halál istene megrendülten hallgatta a lányt: – Hogyan segíthetnék neked, Szávitri?

– Add vissza nekem őt!

– Őt nem lehet.

– Akkor vigyél magaddal! Meg akarok halni!

És akkor a szomorú, igazságot osztó, félelmetes isten lehajolt a kiáltozó, zokogó lányhoz és megoldotta Szávitri lelkén a kötelet.

– Szatjaván él és a tiéd – mondta –, indulj hozzá. Szatjaván apja is újra lát, elfoglalhatja királyi trónját. És apád királyi törzse is kivirul, száz fia fog születni. Te pedig élj boldogan és szépen, Szávitri, sok fiad fog születni és boldog leszel. Megérdemled, mert hű és bátor voltál.

Aztán a nehéz álomból ébredő férfival a késő éjszakában – a Jáma isten által meggyújtott nyírfák fényénél – visszatértek az erdei tisztáson álló dús lombú fához, választott otthonukhoz, ahol a monda szerint, boldogan éltek vagy négyszáz évig.

Ennyi a karcsú kis könyv története, amelynek minden sora tele van feszültséggel. A legenda, Illés Endre feldolgozásában annyira szép és magával ragadó, mintha a szerelem himnuszát olvasnánk. Nincs az az olvasó, akinek a lelke mélyén szunnyadó vágyat ne szikráztatná fel egy ilyen olthatatlan, mindent legyőző szerelem iránt.

Minden bizonnyal Tamás is ilyen szerelemre vágyott, s öngyilkossági kísérletétől azt remélte talán, hogy Edit hasonlóképpen fogja majd visszasiratni a halálból, ahogyan kedvesét a szép mesében Szávitri. De nem ez történt. Az orvosok egyszerűen kimosták a gyomrát, megmentették életét, a lány szíve azonban nem ízzott fel a szerelemtől, nem futott hozzá, hogy sírva, kezeit tördelve, szemrehányásokat tegyen neki a történtekért, s bizonyságát adja állhatatos szerelmének. Nem, a lány kilépett az életéből, megszenvedte már őt elégszer, ezekből az újabb fordulatokból nem kért.

A szép legenda csalódást okozott. A valóságban minden a visszájára fordult. A remény elszállt, az illúziók szertefoszlottak, Tamás gyávaságnak érezte sikertelen öngyilkossági kísérletét, apja kegyetlen szavai találtak, másodszor már biztosra kívánt menni, visszavonhatatlanul fölkínálta lelkét Jáma istennek.

A könyv ismeretében tudjuk, Tamás nemcsak a lányban, kedvesében csalódott, hanem magában a Szerelemben, az „égi tündérben", akitől vagy amelytől sorsa megoldását remélte. Tudjuk, mi járhatott az eszében azon a végzetes napon, amikor búcsúlevelét a könyvbe helyezte. Ezzel a gesztussal kívánta jelezni, hogy nem tudta túltenni magát csalódásán. Tele van ez a gesztus kimondatlan váddal, keserű, igaztalan szemrehányással az iránt, akitől a lehetetlent várta. A halandó lányok szíve nem lobog feltétlenül Szávitri szerelméhez hasonló lánggal, de a halandó férfiak se mind oly nemes jellemek és szeretetre méltó emberek, mint a mesebeli királyfi, Szatjaván. A szerelem az, ami legkevésbé szándék és akarat kérdése, ez az amiért legkevésbé tehetünk kedvesünknek szemrehányást. Búcsúlevelében Tamás sem ró föl semmit a lánynak. Ellenkezőleg, kapcsolatuk során most először kritikus igazán önmagával szemben, de mivel lénye nem szokott hozzá a vereséghez, nem tanult meg veszíteni, kíméletlen és kegyetlen önmagához.

Tamás édesanyjának arra a kérdésére, hogy volt-e valami köze ennek a novellának a fiú öngyilkosságához, nehéz volt választ adni. Nehéz volt, mert nyilvánvaló, hogy ez az olvasmány csak fokozta benne a szerelemmel kapcsolatos – egyébként is túlméretezett – elvárásait, nyilvánvaló, hogy fölkavarta lelkét, s betetőzve csalódottságát még otthontalanabbá tette ebben a világban. Mégsem állítható azonban, hogy ez az olvasmányélmény volt az oka balsorsának, hogy ez a tündérmese húzta ki a talajt a lába alól. Tamás figyelme életének sokféle megoldatlan problémájáról már előzetesen áttevődött és beszűkült a szerelmi cívódásra és szerelmi csalódásra. De a látszat ellenére, nem ez a csalódás vitte halálba. A szerelmi csalódásban csak végső – megváltoztathatatlan és visszavonhatatlan – formát öltött sorsszervezésének sikertelensége, életvitelének alapvető megoldatlansága: társtalansága, a kapcsolatlétesítésre való alkalmatlansága, másokhoz és önmagához való konfliktusos viszonyulása; komp-

lexusai, kiszolgáltatottsága, gyámoltalansága...Tamás élete tele volt buktatókkal, személyisége komplexusokkal, a szülei által előadott történet pedig elhallgatásokkal, kihagyásokkal.

A becsvágyó szülők nagy reményeket fűztek fiukhoz, de nem tudták megfelelő szeretettel körülvenni. A családot a szigorú, erős akaratú, a családtagok mozgását és akaratát korlátozó autoriter apa uralta. A háttérben meghúzódó, alárendelődő szerepet játszó neurotikus alkatú anya ideges-hisztériás tünetekkel reagál férje domináns magatartására. Tamásnak nincs meleg érzelmi kapcsolata egyik szülővel sem, s mivel gyakran nehezül rá a konfliktusoktól terhelt család érzelmi feszültségének csaknem egész súlya, maga is sérült személyiséggé válik.

Bár Tamás valójában tehetséges, szorgalmas, jó fejű gyerek, apja folyton elégedetlen vele, állandóan korholja, kritizálja, eredményeit lebecsüli, erőtlennek, gyámoltalannak, férfiatlannak tartja. Apja állandó elégedetlenkedése – voltaképpen hideg, elutasító viselkedése – gátlásokat, komplexusokat épít ki a fiatal fiúgyerekben. Gátoltsága, kisebbrendűségi érzése főként társas kapcsolatigényének a kielégítését akadályozza meg, amennyiben nem tud megfelelő barátokra, pajtásokra szert tenni. Apja elvárásainak és követelményeinek megfelelően mások irányában is teljesítményekkel, produkciókkal kívánt elismerést szerezni. Barátságokra is így próbált szert tenni. Makacs igyekvése a kitűnésre, a „tökéletességre", sokszor destruktív formát öltött: tudásának fitogtatásával, állandó vetélkedéssel kívánt másokkal szemben fölényre szert tenni. Ez a versengő, vetélkedő magatartás a várttal éppen ellenkező hatást váltott ki: ahelyett, hogy kielégíthette volna kapcsolatigényét, sikerült volna barátokra szert tennie, elhúzódó, ellenséges emberek veszik körül. Kisebbrendűségi érzéséből fakadó hatalmaskodása hátráltatta a személye iránti megértés minden formáját, s ez juttatja zátonyra szerelmi kapcsolatát is. Mindig a lány őszinte érzéseit hiányolta, holott elsősorban rá nem volt jellemző az együttműködő magatartás, ő volt az, aki valós érzéseit nem merte kinyilvánítani. Erősen versengő beállítottsága miatt maximális érzelmi nyereségre törekedett a lány rovására, amitől az szükségképpen hűvösebbé, tartózkodóbbá, feszélyezettebbé válik. A versengő beállítottságú személyek sohasem tudják fölmérni partnerük valós szándékait és tényleges érzéseit, ezért olyan viselkedést kényszerítenek rá, amely az ő magatartásukat, elvárásaikat igazolja. Amikor a lány kellemetlennek érezve az állandó próbatételt, zaklatást, mind nagyobb fenntartással fogadta a „rajongást", Tamás igazoltnak érzi elégedetlenségét; érzékenysége fokozódott, még gyanakvóbbá, összeférhetetlenebbé vált. Ugyanabba a bűvös körbe került, amely társas kapcsolataira mindig is jellemző volt: kisebbrendűségi érzése olyan magatartásra kényszerítette, amelynek hatására „sejtelmei", „félelmei" mintegy „beigazolódtak", környezete csakugyan közönyös, barátságtalan, ellenséges lett irányába, ami viszont csak fokozta mások iránti bizalmatlanságát, ellenségességét.

Tamás a szerelem révén próbál kiszakadni ebből a bűvös körből, de a választott lány nehezen viseli el ziláltságát, érzelmi kiegyensúlyozatlanságát, akarnokságát, a túlzott rajongást, a terhes ragaszkodást stb. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Tamás felfokozott – irreálisra duzzasztott – szeretetigényének

nem felelt meg a lány józan természete, mértéktartó viselkedése. Mint minden szerelmes, Tamás is légvárakat épített, amibe a vélt boldogság lakozik. Magyarán: nincs ereje szembenézni a valósággal, magányának, társtalanságának a valós okaival. Az érzelmi szomjúság, a szeretetigény, kapcsolatszükséglet kielégítésének egyedüli útjaként és egyedüli lehetséges módjaként csak ez az idealizált partnerkapcsolat kínálkozik számára, ami – éppen mivel idealizált – eleve magában hordozza a csalódást. S amikor a csalódás bekövetkezik, az idealizált szerelemhez fűzött remény szertefoszlik, a frusztráció beindítja az önpusztító mechanizmusokat....

Az öngyilkosság egyaránt szólt a szüleinek és a lánynak. Tamás is, mint mindenki, aki ilyen sötét gondolatokat forgat a fejében, nyilvánvalóan azt akarta, hogy halálával a hozzá közelállóknak fájdalmat okozzon. Fájdalmat okozzon az anyjának, aki ellenében gyakran az erőszakos apa oldalára állt, fájdalmat okozzon a fölötte zsarnokoskodó, őt számtalanszor megalázó apjának, s fájdalmat okozzon a lánynak, aki elhagyta, akiben csalódott.

Az öngyilkossággal kapcsolatos kutatásokból ismeretes, hogy az öngyilkosságra készülő egyének halálképe nem azonos a tényleges halálvággyal. Ez a halálkép tele van narcisztikus fantáziával, bosszúszomjjal, önsajnálattal, képzelgéssel, misztikummal, irrealitással, amelyek valahogyan „megszépítik", elfogadhatóvá teszik az áldozat számára a halál gondolatát. A búcsúlevél romantikus banalitásai jelzik Tamás fantáziájában is a „szép halált".

Minden ember fél a haláltól, csak nem mindenki vallja ezt be magának. Van, aki annyira fél, hogy ez elől a félelem elől menekül a maga választotta „szép halálba". A pszichológia szempontjából az, aki nagyon bizonygatja, hogy nem lesz öngyilkos soha, épp úgy veszélyben van, mint aki öngyilkossági gondolatainak hangot ad. A szuicid gondolat hárítása is, elfogadása is jelzi, hogy az elmúlás fenyegető félelme a személyiség érzelemvilágában jelen van, az egyik esetben a történések tudat alatt zajlanak, a másikban a tudat szintjén léteznek. Minél jobban félünk az elmúlástól (amit jelezhet a hárítás intenzitása is), annál nagyobb a veszélye annak, hogy balsors esetén belesodródunk egy vállalható „szép halálba". A szerelem, illetve a szerelmi csalódás kínálja föl ezt legtöbbször az ember számára. Mert a szerelem légvára sok mindennek otthont ad. A választott személy csodálatával, túlértékelésével, idealizálásával takargatjuk sokszor a magunk hiányosságát. A rajongás elfedi saját kapcsolatteremtési nehézségeinket, kisebbrendűségi érzéseinket, önértékelési problémáinkat, társtalanságunkat, az apró dolgokban való rugalmatlanságunkat, túlérzékenységünket, állandó frusztráltságunkat stb. És a szerelem az önmegtévesztés malmára hajtja a vizet abban is, hogy ha választottunk a csodálatnak nem felel meg, szerelmünk tárgyát hibáztatjuk, s nem önmagunkat. Ő a kisszerű, a gyarló, a hűtlen, s nem mi méreteztük túl elvárásainkat nem mi akartunk túl sok bőrt lehúzni róla.

A szerelem a másként való élés akarásának a kinyilvánítása. De pusztán ennek a vágynak a kinyilvánítása édeskevés ahhoz, hogy életünk – s azon belül saját személyiségünk – meg is változzon. Nem az a baj, hogy a szerelmes „vak", és nem akarja tudomásul venni az akadályokat. Az a baj, hogy nem tudja elfogadni a másokért való élés, a másokon való segítés, a másokhoz való

tartozás mindennapi kicsinyes formáit, az egymással és egymásért folyó kicsinyes harcot, a lemondásokat, kompromisszumokat. Amíg azonban az ember csak heroikus cselekedetekkel, idealizált kapcsolatokkal próbálja igazolni önmagát, s csak a szerelemtől várja társtalanságának megoldását, addig szükségképpen kiszolgáltatott marad a csalódásoknak.

Az egészséges, harmonikus emberi élet kapcsolatokkal telített. Az egészséges, harmonikus lélek megtalálja a módját annak, hogy megossza érdeklődését és szeretetét másokkal, s egy-két ember érzelmi elfordulása, leválása, sőt szembefordulása révén nem kerül veszélybe élete, nem hullik szét énképe, énélménye, identitása, személyisége... Ami fordítva is áll: minél lazábban integrálódunk mások életébe, minél törékenyebbek, ziláltabbak, foghíjasabbak kapcsolataink, minél kevésbé értékelnek, szeretnek, fogadnak el bennünket mások, annál inkább hajlunk magunk pótolni azt, annál inkább hajlunk önmagunkkal kapcsolatban illúziókra, öngyűlöletre vagy önimádatra.

Tamás öngyilkosságának a titka nem a szerelmi csalódás, hanem az önértékelés súlyos zavara, a másokkal való érzelmi kapcsolatteremtés képtelensége, az ellenséges indulatokká mélyülő sebzettség és sértettség. Más szerelem és más partner sem tudta volna személyiségének ezeket a hiányosságait áthidalni. Tamás személyisége régen rászolgált volna egy önismereti terápiára és önkorrekciós munkára. Édesanyja elmondása szerint ennek a gondolata többször föl is merült, de mivel a család nem akart a fiúból „bolondot csinálni" azzal, hogy pszichológushoz járjon, hamar elvetették ezt a gondolatot. Igaz, a szerelem is alkalmat kínálhat a személyiség átalakítására, önkorrekcióra. Sokszor bármilyen terápiánál jobban. Sajnos a sérült személyiségek esetében a szerelemben rejlő eme terápiás lehetőségekre csak kevéssé lehet számítani. A sérült egyén ugyanis tudattalanul olyan kapcsolatot választ magának, amelyben a régi „játszmákat" játsza újra önigazolást keresve a csalódásokra, jogot a haragra, okot a bosszúra, a megszűnésre, a „szép halálra".

Rezime

Smrt i ljubav

(Studija slučaja)

Ova studija se bavi psihološkom analizom jedne ljubavne veze koja je okončana samoubistvom. Tragajući za razlozima ljubavnih razočarenja s tragičnim ishodom, autor je pošao od pretpostavke da je čovekov harmoničan život uvek zasićen odnosima. Čovek zdrave duševnosti pronalazi način da svoje interesovanje i svoju ljubav podeli sa drugima, te mu se njegova slika o vlastitom ja, sistem samovrednovanja kao i ličnost neće raspasti ako mu neko na emocionalnom planu okrene leđa.

U stvaranju odnosa nevešte, ometene ličnosti često žele da svoju potenciranu potrebu za ljubavlju, proisteklu iz emocionalne izolovanosti, realizuju putem idealizovanih partnerskih odnosa – idealizovane ljubavi, stoga nužno postaju podložni razočaranjima. Tim više što lica nesposobna za uobličavanje realnih odnosa nesvesno i po običaju biraju

sebi takvog partnera sa kojim nanovo mogu da igraju one „igre" posle kojih se mogu osećati večno razočarani, prevareni i odbačeni. Ova razočaranja ih prividno uvaljuju u samoubistva, a u stvari, za njih je to samo ulepšavanje situacije i samopotvrđivanje. Oni ispred strepnje, nastale iz osamljenosti, te grozomornih misli i osećanja o prolaznosti beže u jednu lepu smrt koju su sami izabrali – beže u ljubavno samoubistvo.

Summary

Death and Love

(Case-study)

The study deals with the psychological analysis of a love-bond ended with suicide. Searching for the reasons of the fatal disappointments in love, the author starts from the presumption that the harmonic human life is always saturated with relationships. The healthy-souled man will find the way to share his intersts and love with others and if somebody turns from him emotionally, his self-image, self-valuation system, personality will not disintegrate.

Persons, hesitant and inhibited in forming connections, often want to realize their increased love-pretensions arising from their emotional insulation, through idealized partnership – through idealized love, so they are necessarily exposed to disappointments. So much the more because persons unadapted for establishing realistic connections choose unconsciously such partner for themselves with whom they can play those "games" again, the result of which is the endless feeling of disappointment, deception, refusal. Outwardly, these "disappointments" involve them in suicide, in reality it is just the adornment of the situation and self-justification. From their anxiety originating from loneliness and from their depressing thoughts and feelings fixed on the transitoriness of life, they seek escape in the self-chosen "easy death" – in the love-suicide.

JELEN ÉS MÚLT

Sinkó Ervin

AZ ÚT (Részletek)*

II. RÉSZ

A Tanácsköztársaság létrejötte – személyes látószögből

Az entente Vix-féle jegyzéke adta meg az utolsó lökést. Mi rég kiadtuk a jelszót és ebben a munkásság osztatlanul a mi oldalunkon állott: Egy csepp vért sem a burzsoá Magyarországért! De a Vix-féle jegyzékre a burzsoá Magyarországnak csak egy felelete lehetett: a háború. A munkásság azonban csak egy proletár Magyarország érdekében volt háborúba vihető. Tehát: éljen a proletárdiktatúra! A proletariátus uralmáért pedig harcolni fog a magyarországi munkásság, úgy a külföldi, mint a magyarországi burzsoázia ellen.

Mi ha követeltük is, hogy a munkás-, katona- és paraszt-tanácsok azonnal ragadjanak magukhoz minden hatalmat, mégis váratlanul, és úgy tartottuk, idő előtt tört ki a proletariátus diktatúrája. Nem hittük, hogy ez a diktatúra tartósan meg tud majd állani, mert nem előzték meg súlyos harcok, melyek a munkásság osztályöntudatát megérlelték volna.

A szociáldemokrata pártvezetőség testületileg kiment a gyűjtőfogházba és a diktatúra platformján megtörtént a kibékülés.

A párt vezető marxistái hiába bizonygatták, hogy a dialektika törvénye érvényesül az egyesülésben, mert ugyanez a dialektika érvényesült abban a történelmi szükségszerűségben is, hogy a munkásság két pártra oszlott. Noha én akkor etikáról még semmit tudatosan nem tudtam, nem hittem lehetségesnek, hogy ebből a kompromisszumos nászból az az egységes erő és akarat születhessék meg, amely a proletariátus diktatúrájának fenntartásához, céltudatos keresztülviteléhez szükséges. A proletariátus diktatúrájától – noha ismételten, semmiféle tudatos etikai törekvésem nem volt – mégis minden vonalon való megújhodást, tisztább, emberibb, őszintébb közszellemet reméltem, és már a diktatúra megszületésénél megalkuvás, hazugság, kicsinyes reálpolitika kezdődött, régi emberekkel, régi módszerekkel.

* Válogatta, közcímezte és a jegyzeteket írta Bosnyák István (Az I. rész a Létünk 1988/5-ös számában jelent meg.)

Nem az öröm, hanem a csalódás és ijedtség érzésével fogadtam azt a könnyű, felületes lelkesedést, amellyel a tömegek a győzelmes kommunisták ünneplésére a Visegrádi utcai párthelyiség elé gyűltek. Nem hittem ennek a lelkesedésnek s nem hittem benne, hogy ez cselekedetekre, áldozatokra is képes lesz. Ugyanezzel a lelkesedéssel, mellyel a tömeg a diktatúrát fogadta, ugyanez a tömeg ugyanezzel a lelkesedéssel egy hónap előtt vad dühvel, taglókkal tüntetett a kommunisták ellen.

Történelmi szükségszerűség volt az is, ez is az, mondották. Mindenki megelégedett ezzel a szóval.

Nem éreztem jogosnak, hogy a csalódás érzésének átadjam magam. Ellenállás nélkül életbe lépett a proletariátus diktatúrája, most dolgozni kell. Többedmagammal elhatároztam, hogy a pártegyesülés ellen küzdeni fogok. A diktatúra kikiáltásának éjjelén a párthelyiség ablakából ilyen értelemben beszéltem a tömeghez. A tömeg a lelkesedés hevében helyeselt és éljenzett.

Egész tömeg, ott azelőtt sosem látott ember jelent meg a párthelyiség szűk szobáiban. Sürgölődtek, barátkoztak, ajánlkoztak. Bármennyire is érthetetlen volt, kénytelen voltam megvallani magamnak, hogy szomorú és levert vagyok. De miért? Azt gondoltam, hogy csak az egyesülés miatt. Az utcán a tömeg szónokot követelt és a város visszhangzott a kiáltásoktól: vesszen a burzsoázia! A párthelyiség oly zsúfolt volt, hogy nem lehetett semmiféle intézkedést tenni, dolgozni. Valaki kiadta a jelszót: Hiszen diktatúra van, kommunizáljuk az egyik emeleti lakást!

Egy jólöltözött, kicsit ijedt arcú, nagy fehér szakállas úr fogadott minket. De uraim – a magánlakásom – az éjszakai nyugalmam – a családi ezüstjeim is itt vannak, szabadon. Az öreg úr nyilvánvalóan nem is sejtette, hogy ez az új valami, amit most az emberek az utcákon éltetnek, a proletárdiktatúra azt jelenti, hogy ő burzsoá, tehát ellenség, hogy őneki magántulajdona, családi ezüstjei nem lehetnek, nem hogy azok védelemben részesülhetnének. Oly ártatlanul és értelmetlen ijedséggel bámult az öreg úr, hogy én, aki oly heves és vad felhívásokat írtam a gyűlölt burzsoázia ellen, aki oly éles és vehemensen támadó cikkek szerzője voltam, egyszerre nagyon rosszul éreztem magam. Zavarba jöttem, szégyeltem magam, de aztán erőt vettem magamon. Az egyénekre mi nem lehetünk tekintettel, osztályok vannak és az osztályharcnak képviselője vagyok. Hangos szóval azt feleltem neki, hogy nyugodjon meg, hogy most nem érünk rá egy emberre tekintettel lenni, az emberiségről, a proletariátus felszabadításáról van szó, most készülnek az első rendeletek és ne zavarjon. Fejcsóválva, szomorúan nézett rám, nem értette, hogy melyik és milyen emberiség az, amelyiknek szüksége van rá, hogy erőszakosan az ő éjszakai nyugalmát megzavarják és az ő szemében gyanús külsejű emberek telepedjenek be lakásába és rakják tele iratokkal és írógépekkel az ő asztalait, füstöljék tele szobáit és rongálják féltett szőnyegeit. Én akkor kényszeredett nevetéssel meséltem barátaimnak az öreg úr értelmetlenségéről. Nem értette meg a történelmi szükségszerűséget.

A kormányzótanács megalakulását és annak összetételét egy népbiztos az éjjeli órákban hozta hírül. Néhányan elhatároztuk, hogy követelni fogjuk a tisztán kommunistákból álló kormányzótanácsot. Nem hittem a szocáldemokratákban s az volt a meggyőződésem, hogy csupán a helyzet pressziója alatt szánták rá magukat a diktatúra támogatására és a benne való részvételre. Tartottam tőle, hogy az első válság alkalmával ki fog belőlük ütközni a kispolgári reálpolitikus s hátba fogják támadni a diktatúrát. A két párt egyesülése alkalmából március 23-ára az Országház térre egybehívott népgyűlésen s azután is pár napig különböző értekezleteken és kerületekben ilyen értelemben agitáltam.

Ez a viselkedésem természetesen zavart keltett és nem tetszett a vezetők nagy részének. Egy régi, a kommunista elvtársak közül való vezető,[1] aki azelőtt a leggyűlölködőbben támadta a szociáldemokratákat és most velük egy kormányzótanácsban foglalt helyet, amiatt az agitáció miatt magához rendelt. A beszélgetés a volt királyi palotában történt, egy óriási és fényes teremben, ahová az illető elvtárs népbiztosságát helyezték. Az elvtárs röviden és gyorsan beszélt. Közölte velem, hogy a kormányzótanács összetétele ellen való izgatás lázítás a diktatúra ellen és ezért forradalmi törvényszék jár.

A hang olyan fensőbbséges volt és annyira elütött attól, amely a győzelem előtt a kommunista pártban használatos volt, hogy váratlansága egészen zavarba hozott. Hivatkoztam rá, hogy nem féltem a burzsoá állam törvényszékeitől, nem fog tehát a proletártörvényszékkel való fenyegetés sem visszariasztani attól, hogy meggyőződésem szerint harcoljak és dolgozzam a proletariátus ügyéért.

– Most nem érünk rá meggyőződésekkel foglalkozni, a pártfegyelem diktál – ez volt a felelet s hozzátette: Most pedig elmehet.

*

Az első kommunizálási rendeletek megjelentek. Nekem lakás után kellett néznem. Szerettem volna egy szobát abban a palotában, ahol annak idején elbújtam. Az én emberem már akkor a kerületben nagyhatalom volt. A gróf volt lakosztályában találtam meg. Négy szobát foglalt le a maga számára. A bútorokat, amennyit csak lehetett, valamennyi szobából a maga számára a kiválasztott legszebb fekvésű négy szobába hordta össze. Irtózatos munkában találtam. Az íróasztalok feltépve, névjegyek, levelek a padlón széjjelszórva és minden szekrény fölfeszítve. A grófot kidobták a palotából, a palotába most más költözött be. A volt házigazdám kényelmes angol bőr fotelbe ültetett, az asztalon dohányzó szervíz volt. Ő láthatólag nagyon meg volt elégedve. Én nem tudtam az örömében osztozni, már azért sem, mert az volt az érzésem, hogy emberemre nincsen jó hatással ez a nagy pompa. Keresetten beszélt, és mikor mondtam, hogy szeretnék egy szobát magamnak, nagyon tartózkodó lett. A jólét megrontotta az emberekhez való viszonyában. Lemenet találkoztam az öreg lakájjal.

Úgy vettem észre, hogy szomorú volt és nyugtalan. Most láttuk egymást először a proletárdiktatúra kikiáltása óta. Azt kérdeztem tőle, örül-e? Láthatóan zavarba jött. Így van ez jól – mondta –, nem szabad szegénynek és gazdagnak lenni. A gazdagok rosszak, kegyetlenek voltak a szegényekhez. Pedig benn van a szentírásban: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.

Az öreg a maga régi szobáját tartotta meg. Sötét, szűk udvari szoba volt. Egyetlen bútordarabot sem cserélt ki. Kérdeztem tőle, miért nem. Felmutatott a villanyszerelő lakására és csendesen felelt: Nem szabad az urak kapzsiságát utánozni. Ne gyűjtsetek magatoknak kincset a földön – tanítja az írás.

A zentai kommünár

Budapestet egy időre elhagytam és a tanácskormány megbízásából vidékre mentem vöröskatonák toborzására és a munkástanácsok megalakítására és irányítására.

Egy zentai parasztfiú[2] jött velem, derék, lelkes fiatalember volt, szelíd kék szemekkel. A szerbek elől menekült, akik szülőhelyét a Károlyi uralom alatt megszállták. Jól összebarátkoztunk. Elmondta, hogy legfőbb vágya ott azokon az urakon bosszút állni, akik őt, szocialista hírben állóként besúgták, és akik miatt menekülnie kellett. Menyasszonya és öreg édesanyja van.

Ez a fiú a maga együgyűségében nagyon tisztelt engem. Imponált neki, hogy – mikor a lakásomon volt – látta, mennyi könyvet olvastam, imponált, hogy jól és meggyőzően tudtam beszélni, és látta fent a népbiztosságnál, hogy mennyi bizalmas ismerősöm van a vezetők között. Ösztönösen éreztem, hogy nem szabad ebből a jó fiúból gyilkost csinálnom, hogy nincs az a nagy cél, ami igazolná azt, hogy ez az ártatlan ember bosszúval becstelenítse meg magát.

Ekkor éreztem először igazán az egyes ember egész súlyát és a vele szemben való felelősséget. Hosszan beszéltem neki arról, hogy a termelési rend a bűnös, az emberek – kapitalisták és proletárok cselekedetei – ennek a produktumai. Nem lehet senkire semmiért sem haragudni, az emberek cselekedeteit a társadalmi osztályhelyzetük irányítja. Mi nem emberek, hanem osztályok, társadalmi rend ellen küzdünk. A fiú figyelmesen hallgatott és aztán felnevetett:

– Mégis csak úgy van, hogy nem az osztályok, hanem az emberek marják egymást.

Az első állomásunk Cegléd volt, onnan Kecskemétre mentünk. Útközben értesültem róla, hogy ott már az első halálos ítéletet a forradalmi törvényszék kihirdette. Egy ember fosztogatott – ezért azt a statáriális rendelkezések szerint főbe lőtték.

*

Kecskeméten népgyűlést tartottam. Másképpen beszéltem, mint eddig. Azt mondtam, hogy a diktatúra történelmi szükségesség, amely elkerülhetetlen út a termelés anarchiájából, a társadalmi igazságtalanságból a kommunista társa-

dalomhoz. Meg kell védenünk, ki kell tartanunk mellette nem jókedvből, de kötelességből, áldozatkészségből a fiainkkal, utódainkkal szemben.

Amikor azt mondtam, hogy a világ egész burzsoáziája ellenünk fog támadni és minekünk ezekkel harcban kell a magunk uralmát megtartani és kiépíteni, egy munkás közbeszólt.

– De ha én elmegyek most katonának és meghalok, mi hasznom van belőle?

Énnekem nehéz volt erre a kérdésre felelni, mert nekem is volt egy kérdésem magával a vörös hadsereggel kapcsolatban mind erősebb, mind tudatosabb formában. Ha az emberek most gyilkolni fognak, fegyveres háborúkat viselnek, hogy lesz a harcterek embereiből a kommunista társadalom új emberisége? Ki fogja a győztes proletariátus hadseregének kezéből, hát még a lelkéből kivenni a fegyvert? A fegyvereknek sajátsága: mindig találnak ellenséget, s ha nincs, akkor teremtenek. A marxista történetfilozófia azt mondja, hogy a dialektika törvényei szerint ez az utolsó háború. Keserűen, kételkedve kérdeztem, nem az-e itt az eset, ami a bölcs tréfánál oly ironikusan kérdeződik. Amelyik kutya ugat, az nem harap. De vajon: a kutya tudja-e?

*

A parasztfiú, aki velem volt, az is fel akart szólalni. Nyilvánvalóan tetszett neki a szereplés, megirigyelte a hatást és szerette volna tapsoltatni és éljeneztetni saját magát is úgy, amint abban nekem részem volt. Beszélt a burzsoázia gonoszságáról, lámpavasról, gyűlöletről és a munkásság nemzetköziségéről. Egész zavartan kezdett beszélni, a saját szavaiba is belezavarodott, de a tömegből felhangzó egy-egy éljenre mindinkább nekibátorodott és nagy megdöbbenésemre olyan haraggal, dühvel beszélt, hogy maga is megrészegedett tőle és lángolt bele az arca. A tömeg hangosan éljenzett. Láthatóan már nem volt semmi mondanivalója neki, de nem tudott az ünnepeltetés szokatlan élvezetétől megválni, meg is akarta mutatni, hogy méltó is rá és egyben még forradalmibb kijelentésekkel akarta a tömeg tetszését meghálálni és beszélt tovább még tüzesebben. Beszédét mégis be kellett fejeznie, mert már csak ismételt. Nem akart azonban egy végsőre fokozott, erős hatás nélkül leszállni a szónoki emelvényről. Elkezdett arról beszélni, hogy már azért is érdemes beállni a vörös hadseregbe, mert az orosz proletárok vörös hadserege már egész közel van Magyarországhoz. Ez hazugság volt, mert neki – biztosan tudom – sejtelme sem volt arról, hol van az orosz vörös hadsereg. Vesszen a burzsoázia! Éljen a mi uralmunk! – így fejezte be beszédét a tömegnek olyan lelkesedése közepette, mely őt egészen boldoggá tette.

Gyakran történik, hogy a saját cselekedetünk alávalóságát akkor látjuk meg, ha másik emberen szemlélhetjük. Emlékeztem rá, hogy Cegléden parasztoknak, akik nacionalisták, hogy a vörös hadseregbe belepjenek, Kossuthtal támogattam a diktatúrát. Hazudtam azoknak az embereknek, mint most ez a fiú az orosz vörös hadseregről. Nem tudtam megnyugvást találni abban, hogy a nagy célról van szó, hogy önzetlenül hazudtam. Szégyellnem kellett magam.

A fiatalember – aki a legártatlanabb emberek közül való volt – szónoklata

után vonatra ült velem és beszélgettünk. Megtudtam tőle, amit beszéde közben is kínosan sejtettem. Azért beszélt így, mert más kommunista szónokokat is így hallott beszélni. Azt gondolta, hogy csak így lehet és így kell. A notesze tele volt népgyűléseken és előadásokon ellesett frázisok feljegyzéseivel. Értelem nélkül ismételte azokat, anélkül, hogy teljes jelentőségükről fogalma lenne.

*

Tanácsrendszer vidéken

Kecskemét után még meglátogattam néhány községet.[3]

Kiskunhalason[4] találkoztam volt tisztekkel, akik a háború alatt parancsnokaim voltak. Akkor a szokottnál is rosszabbul bántak velem, nagyon haragudtak rám. Most én voltam a hatalmas és féltek, hogy megtorló leszek. Én éreztem, hogy ezeket az embereket megalázom és minden szavam – ha még oly barátságos is – rossz érzést kelt bennük. Éreztem, hogy gyűlölnek, jobban mint valaha, és azt a hazug kedvességet, amelyet most kényszerből mutatnak irántam, amint módjuk nyílna rá, megbosszulnák. A volt főhadnagyomon vörös jelvény volt és elvtársnak szólított. Én jó arcot vágtam hozzá, de ha nem fájt volna a hazugság, nevettem volna. Oly nyilvánvaló volt, hogy ez a gőgös, tudatlan, hetyke ember, aki ambiciózus tényleges tiszt volt, semmit meg nem változott azáltal, hogy vörös szalagot kényszerítettek a sipkájára.

Visszatértem Budapestre. Tapasztalataim nem voltak biztatóak. A vörös hadsereg részére való agitáció nem maradt ugyan eredménytelen, de mégsem járt olyan eredménnyel, mint vártam. A vidék ipari munkássága nem akart katona lenni, a négy és féléves háború után nem voltak hajlandók semmi szép szóra az életüket kockáztatni. A vörös hadseregbe inkább parasztok álltak be, de azok is zsoldért. A szakmai munkások azonban mozdulatlanok maradtak, aki közülük belépett, az inkább gyülevész proletár volt. Az nem lehetett elég vigasztalás, hogy volt egy csoport impozánsan áldozatkész, öntudatos munkás.

A másik kínos tapasztalat a diktatúra egyénekkel szemben való igazságtalanságai voltak. Ez elkerülhetetlen ugyan oly mélyreható átalakulásnál, mint amit a proletárforradalom jelent, hiszen – különösen a vidéken – a hatalom funkcionáriusai tanulatlan és alacsony színvonalú tömegből kikerült emberek. Elkerülhetetlen az is, hogy ilyen mérvű megrázkódtatásnál salak felszínre ne kerüljön – hiszen a diktatúrát megelőző társadalmi rendnek emberek nagyobb tömegével szemben gyakorolt igazságtalanságai csak azért nem oly kiütközők, mert megszokottak. De mégis, ezekért az új igazságtalanságokért, visszaélésekért felelősnek kellett éreznem magam. A munkástanácsok – különösen az első időben – a személyi indulatok korlátlan kiélési lehetőségével azonosították a diktatúrát, és tele voltak polgári elemekkel. Össze-vissza intézkedések, hatalmi túlkapások régi ellenségek rovására: ez volt az általános vidéki kép, ezt találtam majdnem mindenütt. S ezenkívül: az a rettenetes korrupció, amely ellen négy és fél hónapon keresztül a munkásság annyi becsületes vezetője oly kétségeesetten és eredménytelenül küzdött, a korrupció már terpeszkedőben volt.

A fájdalmas felismerések azonban még mindig nem értek véget. Budapestre visszaérkezve írásbeli jelentést tettem a tapasztalatokról. Jelentésem nem is került az illetékes kezekbe. A bürokrácia az első hetekben már ráfeküdt a Tanácsköztársaság egész szervezetére. Ennek egész veszedelmét felismertem. A bürokrácia minden lelkesedést, minden szabad cselekvést megbénít, megbéklyóz.

A munkástanács választások is a bürokrácia jegyében történtek. A kormányzótanács tagjai és a pártvezetőség összeállították a névsorokat, listára nyomtatták őket, egyik napról a másikra kiírták a választásokat, a munkásság pedig az urnákhoz ment és bedobta a kezébe adott nyomtatott listákat. Ez nem volt épületes látvány, ha tudtam is, hogy a diktatúra érdekében csinálták így.

A munkástanácsi választásokon engem a VI. kerületi és innen a fővárosi 500-as munkástanácsba tagnak delegáltak. A kerületi munkástanács első ülésén[5] láttam, hogy mennyire hiányzik minden nagy és komoly szándék, tiszta, önzetlen munkakészség a munkásság soraiban. Hiszen a munkástanácsok tagjainak a munkásság legjobbjainak kellene lenniük és az első munkástanácsülés szakmai torzsalkodásokkal, személyi sérelmek felhánytorgatásával telt el. Ezek a munkástanácstagok nem a munkásság egységének érdekeit látták szemük előtt, hanem a szakmájuk, gyáraik, a maguk egyéni érvényesülésének érdekeit. Szakmáik szerint kevesellték a szakmáikból munkástanácsba került tagok számát, aztán felszólalások voltak, amelyekben egyesek a maguk szakszervezeti múltjára hivatkozva követelték, hogy őket és ne mást küldjenek ki az 500-as munkástanácsba. Alig pár felszólalás történt, ami azoknak a dolgaival foglalkozott, akik ezt a munkástanácsot választották. A legtöbb felszólalás, amit nem szakmai és közvetlen személyi érdekek sugalltak, a diktatúra kiépítésére egyáltalán nem szükséges retorzió és kegyetlenség követelésében állott. A nagy és felemelő érzés, amit az a tény keltett, hogy a munkásság, mint a hatalom birtokosa, törvényeket hozni, kormányozni, a maga sorsát intézni bevonul a palotákba, ahol eddig ellene az ő bőrére hozták a rendeleteket és foganatosítottak intézkedéseket; ennek a felemelő érzésnek a tények hatása alatt szomorúsággá kellett válnia. A munkásság jobbjai látták ennek a szakmai autokráciára törekvésnek, egyéni kicsinyeskedésnek egész veszedelmét. A munkástanács tagok nagy tömege hajlamos volt a diktatúrának olyan értelmezésére, mely szerint az arra való, hogy neki hivatalt, tekintélyt, intéző bizottsági tagságot juttasson. Nyilvánvaló volt a tendencia a bürokrácia felé, amelynek az érvényesülése olyan hatalmat jelentett, amely a munkástömegeket nemhogy a program szerint mindinkább bevonná a kormányzásba – hanem azokon kívül álló, öncélú szervként fog élni és fogja a diktatúrát végrehajtani.

*

A magyarországi Tanácsköztársaságot az entente több oldalról fegyveresen megtámadta. A budapesti központi munkástanács egy ülésén jelentették ezt be. A munkástanács a fiatal Tanácsköztársaság védelmére elrendelte a proletariátus általános mozgósítását és egyben elhatározta, hogy a munkástanácsok tagjainak fele a frontra megy. Én is bevonultam vörös katonának.

A vörös hadsereg parancsnokai a volt osztrák–magyar hadsereg tisztjei közül kerültek ki. Ezeknek érzelmei a diktatúrával szemben senki előtt kétségesek nem lehettek, de a hadsereg érdekében elkerülhetetlen volt az alkalmazásuk. A kényszer és a magas fizetések: ezekkel az eszközökkel vitték őket a vörös hadseregbe. Az ő ellenőrzésükre és a vörös hadsereg proletárszellemének ébrentartására és fejlesztésére a kormányzótanács politikai megbízottakat rendelt ki az egyes csapattestekhez. Politikai megbízottak – a rendelet szerint – csak feltétlenül megbízható proletárok lehettek.

A megtámadott Tanácsköztársaság új, erkölcsi vonzerőt gyakorolt politikától teljesen távol álló írókra, művészekre, tudósokra is. Egy dolog egész nyilvánvaló lett: egész Magyarország igazi szellemi elitje vagy aktívan, vagy szimpátiájával a diktatúra mellett állott. Ezek az emberek, akik a kapitalista társadalomban, ha nem olyant produkáltak, ami áruként is érvényesülhetett, a hatás és érvényesülés minden lehetőségétől meg lettek fosztva: Most egy új társadalom, egy emberibb élet lehetőségétől faszcinálva sokan közülük mindent félretéve teljes lelkesüléssel állottak a megtámadott proletárdiktatúra fegyveres szolgálatába.

A munkásság nagy tömege, nem etikai meggondolások, hanem a veszedelmek miatt, irtózott a háborútól. Egyesek azt bizonygatták, hogy a termelőmunka miatt nélkülözhetetlenek, mások politikai megbízotti minőségében vagy parancsnokként voltak csak hajlandók bevonulni. Ez természetesen nem a munkásság egészére vonatkozik, mert voltak, akik igazán áldozatkészen, igazán lelkesen álltak be első szóra. Egy azonban bizonyos: a népbiztosok igen, de a munkástanácsok a határozat meghozatalán kívül nem jártak elöl jó példával. Azok a munkástanácstagok is, akik az első lelkesedés kényszerítő erejének engedelmeskedve kimentek a frontra, lassanként jórészt visszaszállingóztak.

Én nem politikai megbízottként, hanem mint vöröskatona mentem ki. Látni, élni akartam a proletárdiktatúra minden részletét, másrészt, mert meggyőződésem volt, hogy a közkatonasággal mindig mindent együtt végezve jobban tudok hatni, mintha az erre való megbízatásomat tőlük különválasztó jelvénnyel vagy címmel tüntetem fel.

A frontra egy barátommal együtt mentem ki,[6] aki az előbb említettekkel együtt a háború hírére állt be a vörös hadseregbe. A világháború alatt tartalékos százados, most ezredparancsnok lett. Egyszerű, hűséges, kemény ember, aki nem is annyira valami végiggondolt tudatos meggyőződésből, hanem tisztára ösztönből, becsületből állt mellénk. Az ilyen derék, puritán emberek csatlakozása gyakori jelenség volt. Mi egy világ ellen harcoltunk, amely milliók rabszolgaságát, a gazdasági erők megalázó hegemóniáját jelentette, amely a

háborút szülte, harcoltunk ennek a világnak a visszatérése ellen, az elnyomottak, a megbecstelenített milliók jobblétéért. Mindenki csak két választást látott: fehérnek vagy vörösnek lenni. A tisztességesek, az áldozatkészek, az értelmesek, a lelkesedésre képesek alig kivétellel a diktatúra mellett döntöttek, még abban az esetben is, ha azelőtt kétségeskedtek.

A román frontra mentünk, ő előbb utazott el, énnekem agitációs munka miatt még pár napig a fővárosban kellett maradnom. Mikor megérkeztem hozzá, kétségbeesetten fogadott, tele volt panasszal. A csapatok tiszántúli megszállott területről elmenekült parasztokból és kevés százalékban ipari munkásokból kerültek ki. A fegyelmezetlenség teljes volt. A vörös csapatokat nem mint a proletariátus felszabadításának fegyverét, hanem mint egyéni kisajátításokra alkalmas ürügyet fogták fel. Akik valami komolyabbat akartak, azok a románokat szerették volna szülőhelyükről kikergetni, hogy hazamehessenek. Ez nemcsak a mi ezredünknél volt így, hanem a többieknél még inkább. A volt hivatásos tisztek, akik most a vörös csapatok parancsnokai voltak, s akiknek ismerőseik, rokonaik az ellenséges román hadsereget vezették be az országba minden nacionalizmusuk ellenére, természetesen nem tettek semmit ezeknek az állapotoknak megszüntetésére. Egészen kétségtelen ma már, hogy ezek az emberek, akik akár kényszer, akár a magas fizetések hatása alatt, de elfogadták, hogy csapatoknak parancsnokai legyenek, saját csapataik vesztére törekedtek. Az az elenyésző részük pedig, amely nem meggyőződésből ugyan, de katonai kötelességtudástól, mint neveltetésénél fogva jó katona és a rábízott emberekért felelős parancsnok ezeken az állapotokon változtatni akart, vagy tekintély híján vagy a politikai megbízott akadékoskodó beavatkozásai folytán tehetetlen volt. A politikai megbízottak a maguk számára kiváltságokat akartak, többnyire nem tudtak ellenállni a volt tisztektől jövő kísértéseknek, akiket modorban, jó öltözködésükben utánozni törekedtek. A kormányzótanács minden erölködése megtört az emberek kicsinyességén, hatalmi tébolyán, korruptságán. Hiába kezdték visszahívogatni a be nem vált politikai megbízottakat, a helyükbe küldöttek legnagyobbrészt folytatták ott, ahol elődeik abbahagyták.

Számba nem jöhető kivétellel az egész vörös hadseregnél általános volt ez a helyzet s néhány fegyelmezett gyári munkásezredtől eltekintve, mindvégig így maradt, sőt rosszabbodott.

Mindent elkövettünk, hogy a mi ezredünket fegyelmezetté, harcképessé tegyük. Megkönnyítette a munkát az a pár tanár és diák, akik csupán azért, hogy barátjukat, az ezredparancsnokot kövessék, szintén önként beálltak vöröskatonának. Ezek a tisztességre, fegyelmezettségre olyan példát adtak, ami nem maradhatott hatás nélkül. Előadásokat tartottam a csapatoknak, köztük, velük éltem, beszélgettem velük egyenként, külön-külön, s az ezredparancsnokban megvolt az a sajátságos parancsnoki képesség, amely előfeltétele egy csapat fegyelmezettségének. Mindez már-már láthatóan jó eredményeket kezdett teremni, de amíg az ezred tűzben nem volt, addig nem lehetett teljesítőképességéről véleményt alkotni.

Mindennap ütközetet vártunk. Mindnyájan tudtuk, hogy a dandárparancsnokságunk tudatosan, szándékosan fárasztja ezredünket, de mégis, a fegyelem

érdekében, amíg csak lehetséges volt, engedelmeskedni kellett. A dandárparancsnokság azért volt különös rosszindulattal irántunk, mert híre ment, hogy kommunista ezredparancsnokunk van. Össze-vissza küldték az ezredet. Már napok óta mentünk Szolnoktól Túrkevéig, a vörösök vereségeiről riasztó hírek érkeztek, a legénység ideges lett, zúgolódott. Rémhírek terjedtek óriási román erőkről, amelyek körülkerítéssel fenyegetnek bennünket.

Túrkevén megálltunk. Mindnyájan reméltük, hogy ott a románokkal felvehetjük a harcot. Ekkorra azonban az ezredben már minden rend és fegyelem felbomlott. A legénység nem várta be a tervszerű elszállásolást. Egy része igyekezett magának a legjobb helyet kikeresni, a többiek pedig siettek a várható harc elől kereket oldani. Mi a dandártól semmi parancsot nem kaptunk, magunkra hagytak. Tudtuk, hogy a románok veszedelmesen közelednek és meg kellene őket állítani. Minimális óvintézkedésnek látszott a túrkevei hídfőre őrséget küldeni. Elindultunk egy őrségnek megfelelő létszámú ember összetoborzására. Hogy nehézségek legyőzésével, fenyegetéssel és rábeszéléssel sikerült, és sikerült végre az is, hogy éjfél után elinduljanak küldetési helyükre. Tehetetlenül vártuk az ezredparancsnoki szobában, hogy mi fog történni. A kiküldött őrség még másfél óra sem telt el, visszatért. Nem találták meg a hídfőt és különben is meggondolták: nem mennek ki.

Az éjszakát a tényeknek megfelelő lelkiállpotban töltöttük el. Elhatároztuk – körülbelül nyolcan voltunk kötelességtudó megbízható emberek – hogy bármennyire is akadályos, ezentúl minden legkisebb vállalkozásban is mi közülünk többnek minden egyes esetben részt kell venni. Az egyetlen remény az volt, hogy pár ember személyes bátorságának példájával talán el lehet még valamit érni.

Erre azonban már nem kerülhetett sor. A templomtoronyból reggel felé jelentést kaptunk, hogy román csapatok közelednek. A hír a csapatok között gyorsan elterjedt. A puszta hírre elsőnek a trén futott el és hagyta ott az ezredet. Utána az ezred.

Eszeveszett, minden rend nélküli menekülés kezdődött. Kétségtelen volt, hogy minden próbálkozás annak megakadályozására, hogy az ezredet visszafordítsuk, hiábavaló volna. Az utat mögöttünk lövések söpörték. A legénység káromkodott, ki gyalog, ki szekéren, ki lopott lovon menekült. Az úton mindenütt menekülő szegényparasztok, akik a helyi szovjetek tagjai voltak. Levertek, csalódottak, halottsápadtak.

A románok nem tudtak elénk vágni, megmenekültünk. Az ezred, mely elszaladt az ellenség elől anélkül, hogy puskaport szagolt volna, lassan megint összeverődött. Május 2-án Kecskemétre érkeztünk.

Vörös Kecskemét a kapitulálás határán

Kecskeméten lesújtó hírek fogadtak. A románok kardcsapás nélkül vonulnak beljebb az országba, a vörös hadsereg minden rend nélkül vonul vissza. Az ezredparancsnok szótlan, bosszús és elkeseredett volt. Mintha őt a maga személyében gyalázná meg ez a csúfos futás.

A legénységet összehívtuk. Egyetlen lehetőséget láttunk még: egy becsületes harcban való halált. Az ezredparancsnok keményen lehordta a katonákat gyávaságukért. Azok némán, szégyenkezve hallgattak. Aztán én beszéltem hozzájuk, katona a katonához, proletár a proletárhoz. Az emberek fogadkoztak, hogy összeszedik magukat és éljenezték a diktatúrát.

Kecskemét város intézőbizottsága[7] értesülvén róla, hogy megint Kecskeméten vagyok, felkéretett a tanácskozásra. Az intézőbizottság teljes számban jelen volt. Egyik tagja előadta a helyzetet. A románok Szólnokon vannak,[8] a városban az ellenforradalom szervezkedik,[9] az *intézőbizottságot* (!) az a veszedelem fenyegeti, hogy elvágják előle a menekülés útját. Az intézőbizottság ezért ült össze, hogy a menekülésének vagy maradásának kérdésében határozzon.

Én kifejtettem, hogy a proletariátus cserben hagyását, elárulását jelenti, ha az intézőbizottság ilyen válságos helyzetben a helyét elhagyja. Mindenkinek helyén kell maradni és a proletárdiktatúra rendjét fokozott szigorúsággal fenntartani. Aki vállalkozott arra, hogy a proletárdiktatúra érdekében öljön, annak képesnek kell lenni, hogy érte a maga életét is kockáztassa. Az intézőbizottság menekülésének hírére ellenforradalom győzedelmeskedne a városban, s az a tömérdek vér, pusztulás, amit ez a – mindenképpen csak időlegesen – diadalmas ellenforradalom áldozatul követelne, az intézőbizottság tagjainak lelkiismeretét terhelné. Ha az intézőbizottság a helyén marad, ha nem ül fel a pániknak, akkor még mindent vissza lehet fordítani; de ha nem is lehetne, akkor is kötelességünk itt maradni és a proletariátusnak a magunk rettenthetetlenségével példát mutatni, hitet és erőt a további harcra. Egy bizonyos: semmi esetre távozni helyéről addig senkinek nem szabad, míg erre a kormányzótanácstól határozott utasítás nem érkezik.

Az elmúlt megalázó, szégyenteljes napok keserűségével, teljes szenvedélyességével beszéltem.

Az intézőbizottság tagjainak egy része a maradás célszerűtlenségével, a többiek az utánam az özönvíz félig elhallgatott, félig nyílt gondolatával bizonygatták, hogy a forradalom érdekében kell az intézőbizottság tagjainak a maguk bőrét menteni. Valamennyi jelenlévő egy volt az én felszólalásom tartalma fölött való felháborodásban. Minden ellenem való támadásnak azzal vetettem véget, hogy külön hangsúlyosan a magam részéről kijelentettem: az intézőbizottság bármit is határoz, én Kecskemétet élve el nem hagyom.

Ennek a kijelentésemnek hatása alatt sikerült annyit keresztülvinnem, hogy az intézőbizottságból egy hármas direktórium alakult, melyet az intézőbizottság felhatalmazott, hogy az ügyeket teljes hatalommal intézze, és amely kötelezte magát, hogy az utolsó percig helyén marad.

Estefelé a megbeszélés véget ért és a háromtagú direktórium és én ott maradtunk éjszakára a városházán. A harctéri helyzetről való telefon-kérdezősködéseink, hogy valami tájékoztatáshoz jussunk, sikertelenek maradtak; vagy kapcsolást nem, vagy ha igen, akkor összefüggéstelen, fejvesztett feleleteket kaptunk.[10] Éjszakai tárgyalásaink folyamán megtudtam, hogy a direktórium véleménye szerint a vörös őrség ellenforradalmár, s azonkívül van ugyan a városban egy munkásszázad, ez azonban nem megbízható.

Az éjszaka nyugodtan telt el. Hajnal felé elaludtam, s amikor felébredtem, egy autó robogását hallottam. Az ablakhoz siettem. Rossz sejtésem beteljesedett: a direktórium három tagja elmenekült.

A leleményes ifjú diktátor

Mit tehettem? Egyedül voltam egy ismeretlen városban, minden hatalom és intézkedési jog nélkül. Telefonáltam ezredparancsnokomnak,[11] feljött a városházára. Közöltem vele a történteket és azt a szándékomat, hogy a városban, mely gazdátlanul maradt, katonai diktatúrát hirdetek ki és a proletárdiktatúra rendjének fenntartására átveszem a város parancsnokságát.[12] Ő visszatért az ezredhez, harminc megbízhatóbb embert válogatott ki s elküldte őket rendelkezésemre. A városházához rendeltem ki őrségnek őket. Budapestre sürgönyt küldtem a belügyi népbizottságnak – kértem, hogy sürgönyileg hivatalosan hatalmazzon meg a városparancsnoksággal. Egyben hirdetményt írtam, amelyben a város lakosságával közöltem, hogy katonai diktatúrát léptetek életbe és a város felett a parancsnokságot átvettem. Minden ellenforradalmi megmozdulást a legszigorúbban fogok letörni. Más büntetést, mint halált, nem ismerek. Az őrségből elküldtem egy embert, hogy keresse meg – a hirdetmény céljából – a kecskeméti *Magyar Alföld* című újság valamelyik szerkesztőjét.[13]

Közben a városháza óriási épületében egy lélek sem mutatkozott. A hivatalokba senki be nem jött. Riasztó hírek azonban annél sűrűbben érkeztek. A városban több házon fehér zászlót tűztek ki, az utcákon fehér szalagos emberek járnak. Énnekem a kevés őrségen kívül semmiféle haderő rendelkezésemre nem állt. Ezt nem mozdíthattam el helyéről. A vörös őrség parancsnokai egy volt csendőrőrnagy és egy huszárkapitány báró, a legénység volt csendőrökből és rendőrökből állt. Inkább féltem tőlük, minthogy a segítségüket kérhettem volna.[14]

Telefonáltam a városban állomásozó hadosztálynak. A parancsnokság minden támogatást megtagadott.

Dél felé a plakátom már kint volt az utcákon; az őrséget kénytelen voltam felére redukálni, másik felét kiküldtem a városba járőrszolgálatra. A járőrnek azt a parancsot adtam, hogy minden rendetlenkedőt, minden izgatót, továbbá mindenkit, akinek házán vagy ruháján ellenforradalmi jelvény van, állítson elő.

A járőr egyik tagja azzal a hírrel tért vissza, hogy biztos értesülés szerint az ellenforradalmárok a telefonbeszélgetéseket kihallgatják. Ezalatt fehér szalagos és részeg embereket hoztak be, akik az ellenforradalmat éltették. A járőr útközben véresre verte őket. Ezek egész testükben remegve álltak előttem: nyilvánvalóan nem voltak politikával különösen foglalkozó emberek, mégcsak rossz emberek se; az intézőbizottság elmenekülésének hírére azt hitték, hogy a diktatúra megbukott, és mert a diktatúra sok kellemetlenséget okozott nekik, örültek, hogy vége van. Pár nappal később szabadon engedtem őket. Embereimnek a legkisebb fokú önbíráskodást is megtiltottam. Határozott, fenyegető parancsomnak nem szívesen, de kénytelenek voltak engedelmeskedni.

Délben azt a jelentést kaptam, hogy a város több helyén feltörték az élel-

miszerraktárakat, fosztogatnak, rabolnak. Akkorra sikerült a munkásszázadnak egy részét összeszedni s őket rendcsinálásra kivezényelni.

A városban egy kettős hazugságom hatása alatt állt helyre a nyugalom. Nem tudtam, mi a valóságos harctéri helyzet, sőt sejtelmem sem volt róla, mégis egy felhívást bocsátottam ki, amely a vörös hadseregnek a románokon vett győzelmét hirdette, s ezzel egyidőben, mikor sikerült Budapesttel telefonösszeköttetést kapnom, a hadügyi népbizottságnak anélkül, hogy az tudta volna, miről van szó, azt a jelentést adtam, hogy nem szükséges a futárral jelentett három vasas ezredet, hanem elég egyet néhány gépfegyverrel leküldeni. Ennek a telefonbeszélgetésnek az volt a célja, hogy az ellenforradalmárokat, akikről tudtam, hogy a beszélgetést kihallgatják, ha csak egy időre is, megtévesszem.

Estére Kecskeméten teljes lett a rend.[15] Éjszaka még történtek kisebb rendetlenségek, de mikor reggelre megérkezett az autentikus jelentés, hogy a románokat valóban sikerült visszaszorítani, a munkástanácstagok is lassan fel-felbukkantak, a hivatalnokok beszállingóztak a városházára és mindnyájan üdvözöltek erélyes, a város nyugalmát megőrző intézkedéseimért.

Délutánra összehívattam a munkástanácsot.[16] Bejelentettem, hogy a városparancsnokságot átvettem s minthogy a veszélyes helyzetben a proletariátus érdekeinek képviseletére és védelmére úgy a munkástanács,[17] mint annak intézőbizottsága, képtelennek és méltatlannak bizonyult, Kecskemét város területén katonai diktatúra fogja a proletárdiktatúrát biztosítani. Erre az időre a munkástanács és intézőbizottság további működését a kormányzótanács megbízásából felfüggesztem.[18]

Jegyzetek

[1] Az *Optimisták* Stein elvtárs és a többiek c. fejezetének tanúságaként: Kun Béla.

[2] Az *Optimisták* Sárosi Palijának prototípusa.

[3] A *Vörös Újság* 1919. ápr. 2-i, A vörös Pest megye c. tudósítása szerint írónk toborzóútján ezután Kiskunfélegyháza következett, ahol „Sinkó Ervin elvtárs buzdító beszédének hatása alatt itt is nagy számban léptek be a Vörös Hadseregbe"... Ezt követően szerzőnk Kiskunmajsán ismétli meg a sikeres toborzást, ti. ott április elsején „impozáns népgyűlés volt, amelyen Sinkó Ervin elvtárs ismertette a proletár uralom eredményeit és felszólította a lakosságot, hogy álljon be a Vörös Hadseregbe. A népgyűlés részvevői kitörő lelkesedéssel fogadták meg, hogy a fölszólításnak eleget tesznek." (Vö.: Az új rend Kiskunmajsán. – *Vörös Újság*, 1919. ápr. 3.)

[4] Sinkó ottani toborzó-akciójáról a *Halasi Munkás* 1919. ápr. 5-i száma tudósít Pártközi előadások címen.

[5] A Tanácsköztársaság monográfusa szerint „A VI. kerületi tanács első [április 15-i, B. I.] ülésén Sinkó Ervin fiatal kommunista író szót emelt a megválasztott Peyer Károly tagsága ellen. Göndör Ferenc emlékezése szerint Sinkónak az volt a véleménye, és ehhez úgy látszott, csatlakozott a munkástanács többsége is, hogy a munkásoknak egy olyan hóhéra, mint Peyer, nem kaphat helyet a proletárdiktatúrában... Haubrich József javaslatára régi jó szokás szerint bizottságot küldtek ki a salgótarjáni vérengzés kivizsgálására, s aztán megfe-

ledkeztek az ügyről." (Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1969., 113–114. p. A továbbiakban: HAJDU).

[6] Ti. Pogány Kálmánnal, az *Optimisták* Borsi Kálmánjának prototípusával.

[7] Sinkó Kecskemétre érkezése előtt munkástanács és 15 tagú, majd 3 tagú direktórium (1919. márc. 22. – ápr. 10.), azt követően pedig munkástanács és 20 tagú intézőbizottság gyakorolta a városban a tanácshatalmat. (Vö.: Beszámoló a Direktórium működéséről. – *Magyar Alföld,* Kecskemét 1919. ápr. 11., valamint Békevári Sándor: Adalékok a Tanácsköztársaság első napjaihoz Kecskeméten. In: *Proletártavasz 1919.* Bács-Kiskun megye forradalmi múltjából. MSZMP Bács-Kiskun megyei bizottsága, Kecskemét 1969. A továbbiakban: BÉKEVÁRI).

[8] Ez álhír volt: bár a románok ekkor már elfoglalták a Tiszántúlt s várható volt átkelésük a szinte védtelen Tiszán, még csak a szolnoki *hídfő* esett el; a környéken, így Kecskeméten is elterjedt azonban a pánikkeltő tévhír, hogy a románok átkelése máris *megtörtént* és *Szolnok is* elesett... (Vö.: HAJDU 176. p.)

[9] Május 2-án egyetlen román járőrnek sikerült bevonulni Szolnokra, ahol ellenforradalmi puccs tört ki, s ezért 3-án Szamuely Tibornak kellett közbelépni; mindez Kecskeméten olyan pánikot okozott, hogy a helytörténész szerint „talán egy ember sem akadt a városban, aki ne hitt volna az intervenciós megszállásban. Olyan pánik kerekedett, hogy a kisbudai utcai iskolában felhalmozott ruhakészletet kifosztották, nehogy az ellenség kezére kerüljön, s vitte boldog-boldogtalan.(...) Kecskemét ideiglenesen vezetés nélkül maradt, s várható volt, hogy minden órában kitör az ellenforradalom." (Gera Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság népjóléti és művelődési tevékenysége Kecskeméten. In: *Proletártavasz 1919,* i. m. 101. p. – A továbbiakban: GERA).

[10] GERA szerint „A helyi posta Budapestet nem kapcsolta, a csendőrökből, rendőrökből verbúvált Vörös Őrség nem vette fel a telefonkagylót, nem jelentkezett az utcán. Megbízhatatlan volt. (I. m. 101. p.)

[11] Ti. Pogány Kálmánnak.

[12] A kecsekeméti helytörténeti adalékok némelyike ezzel szemben *tévesen* állítja, hogy Sinkó Ervin a Kormányzótanács megbízásából (s nem pedig öntevékenyen) állt az ellenforradalom veszélyének kitett, forradalmi vezetés nélkül maradt város élére. (Vö.: Varga Mihály: Berkes Ferenc kormányzóbiztos. In: *Kecskemét.* Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. Kecskemét 1968, továbbá: *Kecskemét jelesei.* Életrajzi adatok. Kecskemét 1968.) A régebbi helytörténeti munkák közül legközelebb áll a valósághoz – csupán az „egyetemista"-státus feltételezésével téved – GERA, aki szerint „egy fiatal, délvidéki származású budapesti egyetemista, Sinkó Ervin (...) a vezetés nélkül maradt város élére állt". (I. m. 101. p.)

[13] A lapban másnap, május 4-én meg is jelent ez a hirdetmény. Szövegét vö.: Bosnyák István: Sinkó Ervin városparancsnok és kormányzótanácsi biztos kecskeméti dokumentumaiból, 1. sz. dok. In: *Hungarológiai Közlemények,* 1983/55. sz., 297–317. p. A továbbiakban: KECSKEMÉTI DOKUMENTUMOK.

[14] A helytörténész szerint a Tanácsköztársaság kikiáltása után „a Vörös Őrség nem tudott megbízható bázisává válni a proletárhatalomnak városunkban. Sőt gyakran álbaloldali tendenciák és állandó ellenforradalmi szervezkedés gócpontja. Ezért törvénytelenség, a közbiztonság meggyengülése s az ellenforradalmi elemekkel való következetlen eljárás szinte állandósult a városban. Mindezek következtében óriási feladat hárult a tanácshatalomhoz hű munkásszázadokra..." (BÉKEVÁRI 139. p.) – Sinkó Ervin Parancs-át, mellyel elrendelte

a vörös őrség politikai megbízottjának letartóztatását, vö. KECSKEMÉTI DOKUMENTUMOK 5. sz., a helyi vörös őrség átszervezését és részbeni beolvasztását a munkászászlóaljba viszont vö. uo. 22. sz.

[15] A *kecskeméti Magyar Alföld* május 6-i, Két szovjetülés c. tudósítása beszámol egy május 3-án este tartott szovjetülésről, amelyet „Lestár Béla nyomdász elvtárs" nyit meg, s „Bódy elvtársnak (GERA szerint: Bódy Jánosnak, az első, 15 tagú, időközben leváltott kecskeméti Direktórium tagjának, majd az április 10-ig működő 3 tagú Direktórium szociális ügyekkel felhatalmazott direktóriumi megbízottjának, B. I.) adja át a szót"... Sinkó Ervinről viszont e gyűlés kapcsán *nem tesz említést* a tudósítás. Nincs kizárva tehát a lehetőség, hogy május 3-án este – a katonai diktatúrát plakáton már bejelentett Sinkó meghívása nélkül?! – a helybeliek is rendezni akarták a helyzetet... Sinkónak a rend helyreállítása érdekében tett május 3-i városparancsnoki intézkedései vö. KECSKEMÉTI DOKUMENTUMOK 1–4. sz.

[16] A *Magyar Alföld* idézett, Két szovjetülés c. tudósítása szerint Sinkó csak a május 4-én, délután 3-kor tartott második szovjetülésen jelenti be a helyi vezetőségnek, hogy katonai diktatúrát léptetett életbe. (Ez is megerősíti a feltevést, hogy Sinkó az előző esti, május 3-i szovjetülésen nem volt jelen!). – A Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található, május 4-i keltezésű falragasz tanúságaként az e napi ülést formálisan még a helyi Intéző Bizottság hívta össze, tehát az előző este és az a napi délelőtt között Sinkónak már létrejött kapcsolata a volt helyi vezetőséggel.

[17] Az április 7-én megtartott kecskeméti választások alkalmával a proletárdiktatúra helyi államhatalmi testületébe, a kétszáz tagot számláló Munkás, Katona- és Földművesek Tanácsába (más néven: a városi tanácsba) „a munkástanács, mint az összes tanácsok között a legrégebben működő és a legszervezettebb tanács" 120 tagot, a katonatanács 30 tagot, a paraszttanács pedig 50 tagot jelölt (vö. BÉKEVÁRI 140. p.). – Sinkó Ervin az emlékiratában nyilván a kétszáztagú Munkás-, Katona- és Földművestanácsot érti munkástanács alatt.

[18] Kérdés, hogy Kecskemétre ekkorra csakugyan megérkezett-e már a Kormányzótanács *utólagos* megbízatása; telefonüzenet formájában talán igen. – Egyébként a *Magyar Alföld* idézett tudósítása szerint ezen a szovjetülésen a „párszavas megnyitó után Sinkó Ervin városparancsnok elvtárs bejelentette a katonai diktatúrát, mert – úgymond –, nem a szavak, hanem a tettek ideje érkezett el. Minden nélkülözhető proletár fogja meg a puskát és siessen a frontra (...) A helyzet ünnepélyes komolyságára hivatkozással Sinkó Ervin elvtárs beszéde végeztével a szovjetgyűlést berekesztette, csupán azok maradtak vissza rövid tanácskozásra, akik az egyes reszortok végzésére ki lettek jelölve."

KÖNYVSZEMLE

Book review

Bob Jessop:

A TŐKÉS ÁLLAM

Bob Jessop: The Capitalist State. Marxista Theories and Methods. New York University Press, 1982

Bob Jessop brit marxista, könyveivel (legjelentősebbek a *Social Order*, a *Reform and Revolution*, 1972; a *Traditionalism, Conservatism and British Political Culture*, 1972), valamint angol folyóiratokban megjelent számos tanulmányával vált ismertté.

A tőkés állam című könyv egyrészt annak az ötéves államelméleti kutatásnak az eredménye, amelyet a szerző egy – a konference of Socialist Economists kereteiben működő –, munkacsoport tagjaként végzett, másrészt viszont egy előadássorozat anyagára épül, amelyet *A marxizmus problémái* címmel tartott az Essexi Egyetemen.

A könyvben Jessop kritikai elemzés tárgyává teszi a tőkés állam kutatásának II. világháború utáni három jelentős marxista megközelítését. Elemzi az állammonopolista kapitalizmus ortodox elméletének álláspontjait; a tőkés állam formáját, funkcióit és korlátait *A tőké*-ben alkalmazott marxi elemzések alapján definiáló nyugat-berlini ún. államlevezetési (Staatsableitung) vagy formaelméleti iskola nézeteit, valamint a gazdaság, politika és ideológia összetett interakcióit elemző neogramsciánus elmélet álláspontjait. E három megközelítésmód részletes kifejtését megelőzően a mű első fejezete Marx és Engels államfelfogásának jessopi interpretációját tartalmazza, míg az utolsó, ötödik fejezetben a szerző elméleti hozzájárulását ismerhetjük meg a marxista elmélet e jelentős kérdéséhez. Egy-egy fejezeten belül előbb a taglalt megközelítésmód tartalmi, majd módszertani elemzésére kerül sor.

Jessop szerint Marx és Engels munkáiból nem vezethető le egy teljes és koherens államelmélet, mert azokban egyszerre többféle elméleti ellaboráció és perspektíva jut kifejezésre és épp az ide vonatkozó munkáik nem teljes és meghatározatlan volta következtében született az elmúlt száz esztendő során annyiféle úgynevezett marxista államelmélet. Másrészt viszont Jessop kiemeli Marx és Engels államra vonatkozó elemzésmódjának elméleti jelentőségét és relevenciáját, hangsúlyozva, hogy műveikben a realista tudományos módszer korrekt alkalmazást nyert a politikai gazdaságtan területén.

A második fejezetben a szerző az állammonopolista kapitalizmus elméletének szerves részét képező államelméletet teszi kritikai elemzés tárgyává. Ezen elmélet szószólói Lenint tekintik az elmélet előfutárának és képviselői közé a II. világháború után főként a Szovjetunió, a kelet-európai országok és több kommunista párt teoretikusai tartoznak. Az elemzés rámutat arra, hogy ez az államelmélet – akárcsak az állammonopolista kapitalizmus egész elmélete – inkább

volt egy adott stratégiai-politikai irányvétel és propaganda-követelmény produktuma, mint a korszerű állam körültekintő elméleti kifejtésének és a konkrét-történelmi fejlődés tudományos-marxista elemzésének az eredménye. Ezért van az, hogy az alapfogalmak, álláspontok és levezetések többsége elméleti analízist pedig az egyes jelenségek leírása helyettesíti. Ezzel mutat szoros összefüggést az uralkodó módszertani eljárás is: a kutatás marxi módszere helyett – amely az általánosságból kiindulva tárja fel a konkrétat, mint az egyedi és különös szintézisének eredményét –, a „stamocap" elmélet szószólóinak alapmódszere az általános elméleti konceptusok folyamatos igazolására egyszerűsödik oly módon, hogy a jelenségvilágból felhozott egyedi példákat igyekeznek a konceptusok alá besorolni.

A szóban forgó megközelítésre az állam instrumentalista felfogása a jellemző vagyis pusztán eszközt lát benne az uralkodó osztály kezében), ami az érvényben lévő stratégiai döntések szubjektivizmusával és voluntarizmusával hozható összefüggésbe.

A harmadik fejezetben Jessop annak az elméleti törekvésnek végzi el kritikai elemzését, amely a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején bontakozott ki a nyugat-berlini Szabadegyetem kereteiben, és amely *A tőke* tartalmi és módszertani kifejezésmódjának ismérveire támaszkodva a korszerű államot a tőkeviszonyból vezeti le bizonyítva, hogy az állam formája és funkciói konkrét esetekben az alapvető gazdasági folyamatok függvénye.

A „levezetéselmélet" fő törekvése az, hogy Marx politökonómiai elemzéseiből az egyszerű vagy tőkés árutermelés elemzéséből az állam olyan általános és absztrakt elméleti meghatározását vezesse le, amely a konkrét történelmi elemzés eszközévé válhat. Az állammonopolista kapitalizmus elméletének képviselőivel szemben ennek az irányzatnak a propagátorai jelentős eredményeket értek el az állam elemzésének absztrakt-elméleti kidolgozásában, amely a politikai gazdaságtan marxi bírálatán alapszik. A „levezetéselmélet" hívei az államra nem pusztán mint az uralkodó osztály kezében lévő instrumentumra tekintenek, mert bár a tőkés állam a tőkés termelői viszonyok újratermelésének fontos és nélkülözhetetlen eleme, és mint ilyen újratermeli a rendszer alapvető ellentmondásait, ám ugyanakkor – és épp ezért – nem csak a munkásosztály ellen, hanem az egyedi tőkések ellen is intervenciókra kényszerül.

Azokat az elméleti és módszertani fogyatékosságokat, amelyek a korszerű állam elemzésének e megközelítésmódjából erednek, Jessop szerint abban kell keresni, hogy ez az irányzat nem ismeri el az osztályharc relatíve aztonóm jellegét és hatását az államforma kialakítására és funkcionálására, így képtelen a korszerű állam minden releváns történelmi megvalósulásának és specifikumának a felismerésére, akárcsak arra, hogy beépítse az elméletbe az osztályharc és a szocialista átalakulás stratégiáját.

A negyedik fejezetben az „újgramsciánus" államelmélet bíráló elemzése következik, amelyben Jessop, miután ismerteti Gramsci államfelfogását, főképp Nicos Poulantzas nézeteivel foglalkozik (bár teret szentel Ernest Laclau és Chantal Mouffe ide vonatkozó nézeteinek is). A szerző szerint ez az irányzat jelentőse hozzájárult néhány kérdés elméleti tisztázásához. Teoretikusai vizsgálják az erőszak és egyetértés (konszenzus) dialektikáját, s ezzel kapcsolatban a hegemónia kérdését, a politikai és állami válságok sajátos voltát, az ideológiai módszerek intézményi közvetítődését és társadalmi hatékonyságukat, a népi demokratikus antagonizmusok, valamint az osztályharcok természetét, továbbá a forradalmi stratégia problémáit a fejlett kapitalizmus körülményei között. Az irányzat legszembetűnőbb elméleti fogyatékossága az, hogy az állam elemzésekor figyelmen kívül hagyja a gazdasági kényszert és a gazdasági ellentmondásokat.

A könyv utolsó, ötödik fejezetében a szerző saját nézeteit fejti ki a marxista államelméletre vonatkozóan. Azokkal szemben, akik egy általános marxista államelmélet létrehozására törekszenek, és ahelyett, hogy egy, a tőkés társadalmak államhatalmának és államapparátusának hamisan definitív általános elméletét kínálná fel, Jessop bizonyos előzetes irányelveket ajánl a „specifikus jelenségek elméletileg tájékozott és realista leírásának kialakításához, úgy, aogy az a sok meghatározás komplex szintéziséből következik". (259. o.) Ezek a következő négy alapvető elméleti felismerésen alapulnak: „Először: az állam intézmények olyan együttese, amely *mint* intézményegyüttes, nem képes a hatalom gyakorlására. Másodszor: politikai erők nem léteznek az államtól függetlenül; alakítják őket részben a képviseleti formák, az állam belső struktúrája, az állami beavatkozás formái. Harmadszor: az államhatalom olyan komplex társadalmi viszony, amely egy meghatározott esetleges helyzeten belül tükrözi a társadalmi erőviszonyok változását. Negyedszer: az államhatalom kapitalista, amennyiben megteremti, fenntartja vagy visszaállítja azokat a feltételeket, amelyek egy adott helyzetben a tőkefelhalmozáshoz szükségesek, és nem kapitalista, amennyiben ezek a feltételek nem valósulnak meg" (221.o.)

Jessop *A tőkés állam* című könyve nem csak azért tarthat számot az olvasóközönség érdeklődésére, mert rendkívül értékes tájékoztató az állam kapitalista elemzésének háború utáni fő irányzatairól. Jelentősége elméleti szempontból is nagy (akárcsak az utóbbi két évtizedben napvilágot látott és állammal foglalkozó más marxista műveké), mert a bíráló elemzésekből levont következtetések hasznosíthatók a hazai marxista államelmélet és politika fejlesztésére irányuló törekvésekben. Ezt a fejlődést ugyanis nálunk egy sajátos paradoxon jellemzi: mi a forradalmunk fejlődése során létrehoztuk az állam elhalásának elméleti tervezetét, de tettük ezt anélkül, hogy előtte (de legalább utólag) kidolgoztunk volna egy olyan marxista államelméletet, amely feltárja a korszerű állam formáit és funkcióit.

Az állam elhalásának általunk kidolgozott elmélete az ortodox marxista örökségre épül és sok vonatkozásban redukcionista módon viszonyul az állam összetett problematikájához. Ennek aztán különféle elméleti és gyakorlati következményei lettek.

Miloš NIKOLIĆ

A PERESZTROJKA KÖZELRŐL

Aleksandar Novačić: Sovjetski izazov. Globus, 1988

A Szovjetunióban lejátszódó történelmi változásokról világszerte megjelenő rengeteg könyv között egy nagyon eredeti kiadvány látot napvilágot Jugoszláviában, a Globus kiadásában. Aleksandar Novačićot, a Tanjug moszkvai tudósítóját az események arra ihlették, hogy többre vállalkozzon, mint a napi tudósítás. Az a könyv, amely ebből a szándékból született, az események mindennapos lejegyzéséhez szokott ember reagálásait tartalmazzák arra, ami ebben a mozgalmas, alig több mint ezer napban – 1985. január 1-jétől 1988 elejéig – történt, méghozzá úgy, hogy segítségül hívja azt is, amit a helyzet elmélyültebb elemzői mondtak el, vagy tettek közzé.

A reagálás ilyen formájának persze, megvannak a maga korlátai. Elsősorban az elméleti feldolgozás és általánosítás hiánya. De gondos olvasással felfigyelhetünk a könyv strukturális fogyatékosságaira is: a szerző ismétlésekbe bocsátkozik, többször nekilendül ugyanannak

a témának, hogy sok-sok oldallal később egy másik vonatkozását világítsa meg. Mindezért kárpótol azonban a könyv kétségbevonhatatlan erénye: olyan forrásmunkát ad a Szovjetunióban történtek tanulmányozásához, amilyenre a mi könyvkiadásunkban nincs példa, de világviszonylatban is megállja helyét. Nem csak egyszerű tudósítás tehát az eseményekről, hanem megrajzolja a megértés és -magyarázás alapvető koordinátáit is: a peresztrojka nem a véletlen műve, és nem is csak egy éppen hatalomra kerülő szovjet pártvezető szubjektív vállalkozása, hanem egy gigantikus küzdelem, amelyben hatalmas ugyan a tehetetlenségi erő visszahúzó hatása, de mozgósította a tehetetlenséget legyőző erőket is. Ismertetőnkben a könyvnek ezt a gondolatmenetét kíséreljük meg bemutatni.

Novačić úgyszólván kronológiai sorrendet tartva az eseményekről és az azokhoz kapcsolódó közvetlen beszélgetés- és olvasmányélményekről szól. Utal ezenkívül a peresztrojka előzményeire és jellegére. Elsősorban azt világítja meg, hogy mennyire nem véletlenszerű a Gorbacsov által tudatosított feladat. Másodszorban pedig azt, hogy mennyire a kényszer diktálta, hogy a súlyos válságba jutott társadalmat és a nagy nehézségekkel küzdő gazdaságot el kell mozdítani a holtpontról. Lényegesek a feltételek érlelődésére – akár a Gorbacsovot megelőző, akár a későbbi időszakra – vonatkozó utalások. Gorbacsov ugyanis nem kész és kikerekített elképzelésekkel került a párt élére, hanem esetében is egy fokozatosan kidomborodó, fejlődő és érlelődő koncepció eredményezte a jelenlegi változásokat.

Novačić a sokak által annyit elemzett társadalmi-gazdasági kényszerre nem egyértelműen tekint úgy, mint a peresztrojkát lehetővé tevő és megkönnyítő tényezőre. Az elavult gazdaságot és a társadalom tespedtségét – amelyből olyan sokan azt a következtetést vonják le, hogy Gorbacsovnak szükségszerűen vállalnia kellett a fejlődés meggyorsítását –, a peresztrojkát akadályozó és nehezítő tényezők között említi. A társadalmi válságban pedig a tömegek mozgósításának legfőbb akadályát látja. Így a kényszernek erről a vonatkozásról is inkább mint a helyzetet súlyosbító, bonyolító tényezőről szól. A kényszer ilyen értelmezésére is érdemes felfigyelni, ám még fontosabbak azok a feltételek, amelyek – Novačić szerint – a peresztrojkát lehetővé tették. Több elemzéstől eltérően nem feledkezik meg arról, hogy azok az emberek, akiknekma a peresztrojkát végre kell hajtaniuk, a most megváltoztatásra ítélt szovjet társadalomban alakultak ki. Két olyan tényezőre utal, amelyek közvetve bár, de ékesen bizonyítják, hogy a peresztrojka nem véletlenszerű. Az egyik: a szovjet társadalomról sok rossz elmondható, de tagadhatatlan, hogy más kelet- és nem keleteurópai rendszernél kevésbé vágta el a munkások felemelkedésének útját. Gorbacsov pl. traktoristaként, Rizskov miniszterelnök hegesztőként kezdte, és a mostani káderek közül nem ők az egyedüli példák arra, hogy lehetőségük volt egyetemet végezni – Gorbacsovnak két diplomája is van –, és felemelkedni. A másik: amikor arról beszélünk, hogy az új kornak és az új embereknek még a Szovjetunióban is új igényeik vannak, akkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezek az igények olyan társadalomban érlelődnek, amely minden hibája ellenére Puskin egyetlen kiadványát tízmillió ember kezébe juttatja el.

Ilyen utalások mellett közvetlen elemzésekkel is találkozunk arra vonatkozóan, hogy a peresztrojka gondolata már rég érlelődik a szovjet társadalomban, és Gorbacsov csak az eddigi kísérleteket viszi tovább, kihasználva, hogy időközben már a föltételek is kialakulhattak a cél eléréséhez. Szól ugyanis az 1965. évi reformról, Brezsnyev később is megismételt kísérleteiről, Andropov nekilendüléséről stb. Elemzi a peresztrojka gorbacsovi koncepciójának fejlődését: hogyan tudatosodott, körvonalazódott és mélyült el az elképzelés a hatalomra ke-

rülés utáni első megfogalmazástól, a folyamatot igazán beindító KB-ülésen és a pártkongresszuson át a kongresszus utáni plenáris ülésekig.

2.

Mivel a könyv – mint hangsúlyoztuk – nem vállalkozik, és nem is vállalkozhat elméleti feldolgozásra, általánosításra, a peresztrojka feltételeinek érlelődésével, anyagi, szellemi, káder stb. feltételeinek kialakulásával, elmélyülésével kapcsolatban csak utalásokkal siet a holnap történészének segítségére, a ma megragadását illetően azonban a szerző felbecsülhetetlen munkát végez. Elsősorban annak felvázolásával, hogy Gorbacsov milyen társadalmi-szellemi erőket mozgatott meg az átalakulás érdekében. Az, amit Novačić erről a beindított forrongásról elmond néhány pontban foglalható össze:

Az eltelt ezer nap alatt Gorbacsov annyira megváltoztatta a közhangulatot, felszabadította a szellemi és kulturális életet, hogy a szovjet irodalomban és művészetben egyszerre új helyzet állott elő. Új személyiségek, s ezzel új politika került a moszkvai, leningrádi, kijevi és a többi szovjet város irodalmi folyóirataiba, amelyekben valóságos mozgalom indult meg. Egymás után jelentek meg az eddig indexen lévő elbeszélések, regények és versek, előkerültek a művek a „bunkerből", ahol évtizedeket vártak a megjelenésre. Eddig elhallgattatott nagy szovjet írók művei váltak hozzáférhetővé és jelentkeztek új tehetségek. Ez az alkotói lendület kiterjedt a színházakra, a filmre, sőt a festészetre, a szobrászatra is. Szóhoz jutottak a külföldről vagy a száműzetésből visszatért „disszidensek", azok az emberek, akiket eddig társadalombírálatuk miatt elhallgattattak, vagy külföldre kényszerítettek, köztük Szaharov akadémikus, aki vidéki száműzetéséből ismét visszatért Moszkvába.

A peresztrojka mellett a tömegek és a mélyben rejlő energiák mozgósításának másik gorbacsovi eszköze a világszerte annyit emlegetett glasznoszty lett. Az ismert Hadrovics–Gáldi-féle orosz–magyar szótár 1981-es kiadása még „nyilvánosság, köztudomás" szavakkal fordítja le. Ennek a szónak Gorbacsov adott új jelentést (nyíltság, világosság és áttekinthetőség), amikor hangsúlyozta: „A párt elszántan síkraszáll azért, hogy a nép mindenről tudjon." Ezzel a glasznoszty a peresztrojka egyik hajtóereje lett: „Beigazolódott, hogy a glasznoszty politikájával, a demokratizálódással és a szocialista pluralizmus kifejezésre juttatásával a politikai vezetőség valójában életre akarja kelteni a tespedt tömegeket, érdekelté tenni őket a társadalmi mozgásokban, hogy támaszra találjon bennük a társadalmi viszonyok megváltoztatásáért vívott harcban, hogy megnyerje magának őket a mind kifejezettebbé váló összeütközésben, a hatalom minden szintű bürokratikus letéteményesével kibontakozó összeütközésben." – írja Novačić.

Végül, hogy a pezsgés ne csak szavakban nyilvánuljon meg, Gorbacsov az új folyamatokat beindította a politikai és a gazdasági életben is. A politikában egymás után jelentek meg az úgynevezett „nem formális egyesülések", amelyek kezdetben csak a történelmi és építészeti emlékművek védelmével, vagy ökológiai problémákkal foglalkoztak, de hamarosan politikai célokat tűztek ki, és mindinkább beleszóltak a közhangulat és a köztudat formálásába. Ezek a „nem formális csoportok" Moszkvában már meg is tartották első kongresszusukat, az egész országból több száz ilyen egyesülés képviselői gyűltek össze. 1986 végéig harmincezer nem formális egyesülés megalakulását jegyezték be. A gazdasági életben pedig meghozták. A magántevékenységről szóló törvényt, amely lehetővé teszi a magánkezdeményezést az élet minden területén. Novačić tehát úgy véli, hogy Gorbacsov okult a régebbi reformkísérletek kudarcából, abból, hogy azok nem az átalakulás átfogó koncepciójára támaszkodtak, s így bu-

kásuk legfőbb oka az volt, hogy nem tudták megmozgatni, megnyerni a tömegeket. Épp ezért az első feladat a tömegek kimozdítása az évtizedes mozdulatlanságból, azok megnyerése a küzdelemhez, méghozzá azoké a tömegeké, amelyek ma sokkal képzettebbek, igényesebbek, mint korábban bármikor a szovjet társadalomban.

Így kerekedik ki ennek a könyvnek a legfőbb erénye: annak érzékeltetése, hogy a peresztrojka a szovjet pártvezető szubjektív óhaján, akaratán, elképzelésén túlnőve hogyan lesz objektív folyamattá, azzal, hogy a tömegekbe hatol, energiákat szabadít fel, megmozgatja az évtizedekig mozdulatlan társadalmat. Ez a körülmény a külpolitikában, a Reagannel kötött megállapodással párosulva – amely a fegyverkezés terhének enyhítésével és a helyi válságokkal kapcsolatos szovjet álláspont megváltoztatásával, illetve a Szovjetuniónak a helyi válságokban vállalt tehermentesítésével – olyan új helyzetet teremt, amely objektíve lehetségessé teszi az átszerveszés nagy munkáját. A sikerhez azonban ennél sokkal több kell, ez csak a lehetőség, az új folyamat beindítása és felkarolása, de ott van még a másik oldal is: az ellenállás, amelyet le kell törni.

3.

A Szovjetunióban megindult pezsgésről – mint a peresztrojka által felszabadított erők bizonyítékáról – sokat és elményültebb ismertetéseket is olvashattunk már (pl. a magyar olvasó E. Fehér Pál: *A glasznoszty* c. könyvét), Novačić erénye viszont, hogy átfogó képet ad erről a beindult folyamatról ellentmondásairól, nehézségeiről, a kialakult ellenállásról. A könyv alapján kibontakozó bonyolult folyamatot – a szükségszerű leegyszerűsítés árán – néhány csomópont megragadásával próbáljuk érzékeltetni.

A szovjet gazdaság elavult ugyan, de a peresztrojka számára nem ez a legfőbb probléma, hanem az egész gazdaság ésszerűtlensége: A Szovjetunióban ugyanis nemcsak rossz minőségű és korszerűtlen termékeket állítanak elő, hanem nagyon sok szükségtelent is, s így a termelés annyira öncélúvá lett, hogy már-már a társadalmat fojtogatja. Elég csak megemlíteni, hogy a Szovjetunió négy és félszer több traktort gyárt, mint az USA, ugyanakkor a mezőgazdasági termelés másfélszer kevesebb az amerikainál. A Szovjetunióban minden traktorhoz kétszer annyi pótalkatrészt gyártanak, mint az USA-ban, még sincs elég belőle. És hogy a helyzet még abszurdabb legyen, minden új traktortípus jóval drágább és többet fogyaszt, mint elődje, és mind kevésbé van rá szükség. De nem ez az egyedüli példa. Majdnem minden gazdasági ágban a termelés egynegyede szükségtelen. Így például a Szovjetunióban az előállított teherautók négyötöde 4–5 tonna teherbírású, míg a világban az össz termelésnek csak 3 százalékát teszik ki az effajta teherautók, így aztán nem csoda, hogy a teherautóknak 40 százaléka kihasználatlanul áll. Hasonlóképp 50 százalékkal csökkenthetnék minden mezőgazdasági gép gyártását, anélkül, hogy a gazdaság megérezné. A szükségtelen termelés folytán a Szovjetunióban 1986-ban 161 millió tonna acélt állítottak elő, míg az USA-ban csak 75 milliót, ez utóbbiban mégis kétszer annyi gépet gyártottak, mint a Szovjetunióban. Így van ez a közszükségleti cikkekkel is. A Szovjetunió 1986-ban 801 millió pár cipőt gyártott, az USA mindössze 290 milliót. Ugyanakkor a Szovjetunióban a termelés egynegyede selejt, a jelentős része pedig a rossz minőség és az elavult modellek miatt raktáron maradt. A gazdaságot tehát nem elég csak felélénkíteni és növelni a termelést, hanem gyökeresen át is kell alakítani.

A reform legfőbb akadályát az irányító apparátus jelenti. Nem csak azért, mert érdeke a mostani helyzet fönntartása, hanem mint a tehetetlenségi erő megtestesítője is. Nem egyszerűen az apparátus aktív és passzív ellenállását

kell letörni, hanem meg kell változtatni az egész irányítás – az utasítások – gyakorlatát. A szovjet gazdaságnak nem kevesebb mint 200 000 jogszabályhoz és utasításhoz kell igazodnia. Novačić ismerteti a visszafogás gyakorlatát, amely oly sok akadályt gördített pl. A magántevékenységről szóló törvény alkalmazása elé is. A magánkezdeményezésnek adott engedmények ellensúlyozására pl. kikényszerítette A meg nem keresett jövedelemről szóló törvényt, amelynek segítségével valóságos kampány indult a „spekulánsok" ellen mindaddig, míg észbe nem kaptak, hogy az elfojtja az amúgy is lassan kibontakozó magánkezdeményezést. Az apparátus egész munkája és az eddig érvényesülő gyakorlat hatására kialakult helyzetről Novačić így ír: „Mindenesetre világossá vált, hogy a hatóságok és a polgárok nem tanúsítanak túl nagy bizalmat egymás iránt. Az állami tisztviselők attól félnek, hogy a polgárok és a parasztok sokat keresnek, ezek viszont aggódva teszik fel a kérdést, mikor veszik el tőlük ismét a keresetüket." Az igazi forrása annak, hogy az apparátus részéről nagy az ellenállás a peresztrojkával szemben és oly kifejezett a belső harc a szovjet pártvezetőségen belül, a régi, bejáródott gyakorlatban keresendő.

Ha csak a fentiekről lenne szó, valószínűleg egyszerűbb volna a helyzet. Mert a gazdaság elavultsága önmagában is elég fékező erő, a fejlődés ütemének, fokozása is igen nehéz feladat, de ott legalább világosak a frontok és tisztán látni a tennivalót. Az apparátus aktív vagy passzív ellenállását is be lehet kalkulálni a politikai döntéshozatalba. Bonyolultá a feladatot az teszi, hogy a siker érdekében mozgósítani kell a társadalmat, meg kell mozgatni a tömegeket; jelentkezik a társadalomban rejtő tehetetlenségi erő mind passzív, mind aktív ellenállása. A passzív tömeg mozgásba hozásakor pedig nemcsak a tehetetlenségben rejtő általános ellenállás problémájával kell megbírkózni, hanem a szovjet tömegek egy sajátos degradálódásával is. Novačić idézi Nyikolaj Szmelov szovjet akadémikust, aki szerint a gazdasági törvények letöréséből, annak a magától értetődő óhajnak elfojtásából, hogy a munkást serkentsék és megfelelően fizessék, nemcsak az ipar mozdulatlansága és minden újítástól való viszolygása alakult ki – az ipar ma visszautasítja az új műszaki megoldások és újítások 80 százalékát –, hanem még súlyosabb következményként kialakult a tömegek mozdulatlansága is. „A tömeges apátia, felelőtlenség, lopási hajlam, a munka megbecsülésének hiánya, s ugyanakkor az agresszív irigység mindenkivel szemben, aki többet keres, az iszákosság és a dologtalanság, a nép jelentős részének fizikai degradálódásához vezetett." Ebből aztán három nehéz feladat is fakad: 1. ki kell a tömegeket mozdítani ebből az állapotból; 2. jelentkezik az aktív ellenállás, mert nem akarják megengedni, hogy bárki bírálja, rákényszerítse őket a megszokott lazítás feladására, a komolyabb munka vállalására, az alacsony szintű, de nagyobb erőfeszítést nem kívánó életforma megváltoztatására, és 3. Novačić abban látja a peresztrojka fő akadályát, hogy – Tatjana Zaszlavszka akadémikus szavai szerint – „sokan a peresztrojkát a Központi Bizottság ajándékának tekintik, nem pedig nehéz feladatnak és kötelezettségnek".

Mindez azonban a tömegekben rejlő ellenállásnak és a peresztrojka belső ellentmondásának csak egyik forrása, a passzív vagy aktív ellenállás azzal szemben, hogy akár az intenzívebb gazdálkodás és magasabb életszínvonal nevében is kimozdítsák az embereket az eddigi tespedtségből, amely olyan kényelmes és kockázatmentes számukra. Éppen ez a kockázatmentesség kapcsolódik az ellentétek és az ellenállás másik forrásához: jelentkezik a félelem, hogy az új helyzet rosszabb lesz, a megszokottnál. Ezt a félelmet szüli és táplálja az átalakulással járó sok kockázat. Legelőször is félelem az áremelkedéstől, hiszen a Szovjetunióban a 80-as évek elején a for-

galmi adóból származó állami bevételnek több mint egyharmada az élelmiszeripari termékek ártérítményére ment. Az utóbbi 25 éveben az állami dotációk hússzorosára emelkedtek, már azért is, mert az élelmiszeripari cikkek eladási ára átlagban csak az előállítási költségek felét fedezi. Ez önmagában is elegendő annak a félelemnek a kialakulásához, hogy a rendszer megváltoztatása okvetlenül áremelkedéssel jár. Jelentkezik a félelem a munkanélküliségtől is; nem csak azért, mert most 20 millió ember dolgozik a közigazgatási-gazdaságirányítási teendőkön, és a rendszer megváltoztatása ezeknek az apparátusoknak a leépítésével jár, hanem hasonlóképpen már most a „munkaerő átszervezésének és átcsoportosításának", holnap pedig a munkanélküliségnek a veszélyét is felidézi a gazdaság intenzívebbé válása.

Végül Novačić nem ilyen részletesen, de utal a tömegek magatartásában rejlő ellenállás még egy forrására, arra, hogy ma már 25 évesek azok a szovjet fiatalok, akik akkor születtek, amikor Sztálin meghalt. Ebből adódik az a paradox helyzet, hogy a szovjet emberek egy részének – főleg a politikusoknak és az értelmiségieknek –, Sztálin a fő problémája. Akár abban az értelemben, hogy a sztálinizmus leleplezésétől és gyökereinek felszínre hozásától várják az új helyzet kibontakozását, akár abban az értelemben, hogy nemcsak kegyeletsértésnek, hanem a szovjet nép és a szocializmus eddigi sikerei, értékei megtagadásának is tekintik Sztálin bűneinek emlegetését. Közben nemzedékek nőttek fel, akik számára Sztálin nem jelent semmit, mert nem is igen tudnak róla. Ezek a nemzedékek úgyszólván idegenek és ismeretlenek a szovjet vezetés számára.

A peresztrojka három lényeges eleme – a gazdaság mint a változtatás kényszere és akadálya egyidejűleg, az apparátus mint az ellenállás fő forrása, és a tömegek mint az erő, amelynek minden akadállyal és ellenállással szemben győzelemre kellene vinnie az átalakulást, de amely egyelőre a passzív várakozás, ha ugyan nem a hitetlenség, bizalmatlanság és félelem szülte ellenállás állapotában van – mellett Novačić ennek a bonyolult szövevénynek számos más szálával is foglalkozik. Ilyennek többek között: a hadsereg nem eléggé kiértékelt állásfoglalása és a külpolitika, amely a Reagannel való megegyezéssel és a koncepció megváltoztatásával lehetővé teszi, hogy az ország a belső erőfeszítésekre összpontosítson stb. Meg kell említeni a nemzeti mozzanatok feltörését is, mint a peresztrojka egyik akadályát, amellyel Novačić sokat foglalkozik. Sok bonyodalom adódik ugyanis a megoldatlan nemzeti kérdésekből is – amelyek nemcsak az orosz nyelv és kultúra évtizedekig erőltetett előtérbe állításából fakadnak, hanem a visszahatásként születő helyi nacionalizmusokból is –, a köztársasági érdekekből, a nemzeti szempontoknak a peresztrojkával lehetségessé tett feltöréséből és abból, hogy a tömegek mindig a nemzeti szempontok által hipnotizálhatók a legkönnyebben.

Novačić egy anekdotával jellemzi a szovjet vezetőket. Utaznak a szovjet vezetők, egyszer csak megáll a vonat, mert nincs tovább sín. Ebben a helyzetben Lenin kommunista szombatot szervezne a vasútvonal megépítésére. Sztálin száműzné a környék parasztjait és táborlakókat vezényelne ki az építéshez. Brezsnyev behúzatná a vonatablakon a függönyöket és megparancsolná, hogy mindenki tegyen úgy, mintha a vonat haladna, Gorbacsov pedig kikergetné a tömegeket a vagonokból, hogy kiabálják: nincs vasút, nincs vasút! A világ rokonszenvvel figyeli, hogy a Szovjetunióban egyáltalán lármázni lehet, hogy a problémákról hangosan beszélni lehet. Csak még azt nem tudni, hogy mikor és hogyan lesz vasút. Erről az érdekes eseményekkel, szép eredményekkel és nagy ellentmondásokkal teli korszakról fest meglepő és figyelmet érdemlő képet Novačić könyve.

BÁLINT István

A KORSZERŰ ÉS HATÉKONY FELSŐOKTATÁS KÉNYSZERE ELŐTT

(Dr. Lajoš Tot: Ka savremenom višem i visokom obrazovanju. Dnevnik, Novi Sad, 1987)

Már közhelynek számít, hogy felsőoktatásunk számos buktatója közül az oktatás korszerűségét és ennek függvényeként a hatékonyságát tekintjük alapvető, nyílt kérdésnek. Ezzel a témakörrel kitartóan és elmélyülten foglalkozik Tóth Lajos tanulmányaiban, könyveiben, elméleti-elvi síkon, de gyakorlati kutatási adatok alapján is. Közírói tevékenységében nem szorítkozik csak a tudományos és a szakmai nyilvánosságra. Álhatatosan hallatja érveléseit a sajtóban és a többi tömegtájékoztatási eszközben, felveti és tárgyalja a témakört magyar és szerbhorvát nyelven egyaránt. Tiszteletet és megbecsülést parancsoló kitartó munkáját majd csak akkor fogják érdemben értékelni, amikor a társadalom nem csak elvben, hanem lényegében is másként, kulturáltabban viszonyul a szakoktatás korszerűsítéséhez.

Ezt az új viszonyulást a tudományos-műszaki forradalom Jugoszláviában is mindinkább sürgeti. Súlyos anyagi nehézségeink közepette a valamikor hangoztatott elv, amely szerint a mennyiség kitermeli magából a minőséget is, ma szinte cinikusnak tűnik, mert nyilvánvaló, hogy az oktatásra szánt társadalmi eszközök belátható időn belül nem növelhetők lényegesen. A megoldás abban van, hogy nagy nagyobb súlyt helyezzünk az oktatásra – és ezen belül a felsőoktatás kulcsfontosságú a tudományos-műszaki forradalom szempontjából. Szűkíteni kell a továbbtanulók, a beíratkozók számát, ugyanakkor csökkenteni a „lemorzsolódást" is. Végeredményben a minőségi oktatás a rendelkezésre álló eszközök, források és tényezők korszerű alkalmazásával, a hatékonyság növelésével valósítható meg.

Ezt a központi kérdést Tóth Lajos professzor az újvidéki Dnevnik kiadásában 1987-ben megjelent a szerbhorvát nyelvű könyvében tárgyalja. A kiadói tevékenység nehézségei a szerzőt arra kényszerítették, hogy mondanivalóját 14 szerzői ívbe sűrítse. Az ebből eredő nehézséget részben azzal hidalta át, hogy tanulmánya záradékában aránylag terjedelmes, de jól megválogatott és áttekinthető irodalmat csatolt az elmélyültebb érdeklődő számára, méghozzá úgy, hogy a legkorszerűbb könyveket, tanulmányokat és dokumentációt tünteti fel, elsősorban azokat, amelyek hozzáférhetők a hazai olvasó számára.

Tóth Lajos tanulmányában – recenzensei Borivoj Samolovčev és Branko Rakić – öt egységre tagolva csoportosítja meglátásait, elemzéseinek eredményeit és más országok ilyen irányú tapasztalatait.

Az első tömör, történelmi visszatekintőben számba veszi az utóbbi évtized korszerűsítéseit és azok részbeni megvalósítását, külön hangsúlyozva az igazgatás és az irányítás mechanizmusához fűzött elvárásokat. A második fejezet képviseli a könyv gerincét: az oktatási-nevelési tevékenység elemzését hazai és külföldi törekvések és megvalósulások tükrében. A szakirodalomban fellelhető adatok és saját empirikus kutatásai alapján a szerző elemzi a jelenkori oktatási módozatait és korszerűsítésének közvetlen lehetőségeit, a nevelő tevékenységet az egyetemi és főiskolai környezetben. Külön kitér a nálunk nemrég még lényegesnek tartott, majd háttérbe szorult oktatási formákra, a munkaviszonyban lévők tanulmányaira és azokért, akik ideiglenesen, tanulmányi idejük tartamára megszakítják munkaviszonyukat; s végül egy kulcskérdést tárgyal a második fejezet zárórészében, ami tulajdonképpen a felsőfokú oktatási korszerűsítésének egy lényeges fokmérője: az egyetemi tanulmányok hatékonysága.

A harmadik fejezet a felsőfokú intézmények oktatóinak arculatát tárgyalja, főleg a kívánatosat úgy, hogy elveti a szigorú, valamikori germán típusú hierarchizált ranglétrát az oktatók körében és az oktatók, munkatársak, valamint a hallgatók viszonyában. A szerző az oktatók és a hallgatóság szoros, meghitt, egymásra utaltságát szorgalmazza és az ezen alapuló kölcsönös munkateljesítmények értékelését. Az utolsó előtti, a negyedik fejezet a másik kiemelkedő rész, amely elsősorban az eddig elért és kibontakozó korszerűsítés tapasztalatait tárgyalja. Számba veszi a különböző színtű és hatékonyságú együttműködések szervezeti formáját, a felsőoktatásnak és a tudományos kutatásnak az együttműködését a termelő és általában az alkotó munkával, és megvizsgálja a tervezés lehetőségeit is a felsőoktatásban. A zárófejezetben a szerző felvázolja a felsőoktatás céljainak és fejlesztésének alapvető stratégiáját, egyéni meglátással, amelynek egyes tételei természetesen vitathatók, de közvetlenül megvalósítható korszerűsítéseket is ajánl, egészében pedig serkentőleg hat és távlatokat tár fel.

A szerző felhívja a figyelmet, esetenként ezt bizonyítja is, hogy különösen az utóbbi évtizedben jelentős erőfeszítések történtek a felsőoktatás korszerűsítése terén. A várt eredmények egy része azért maradt el, mert a foganatosított intézkedések nem voltak mindig kellően átgondolva és tudományosan megalapozva. Az egyik felismert alapvető fogyatékosság ma is időszerű, nevezetesen: leküzdeni a felsőoktatási intézmények akadémiai magábazártságát és ragaszkodásukat a túlhaladott hagyományokhoz. A másik lényeges támpont felsőoktatásunk korszerűsítésében, ami a közvéleményben még nem tudatosodott, hogy az egyetem ma már nem kizárólag, még csak nem is elsősorban, „a tudomány bölcsője", mint ahogyan az valamikor valóban volt. Mindjárt a bevezetőben, de az végigvonul a tanulmány egyész fejtegetésén, hogy a felsőoktatás intézményeinek nem csupán oktatási-nevelési és tudományfejlesztő tevékenysége van, hanem ezen felül még egy harmadik, általánosabb funkciója is létezik, amelyet dr. Tóth Lajos a környezetre kifejtett átfogó társadalmi funkcióként jelöl meg.

A szerző meggyőző érveléssel vonja kétségbe a nálunk éveken át igen erőteljesen képviselt túlzott szakosítás iránti igényt és gyakorlatot. Ennek több kiváltó oka van, de mindenesetre ma már ez az irányzat maradinak bizonyul. Már évekkel ezelőtt elterjedt gyakorlattá vált a fejlett európai tőkés országok oktatási rendszerében a szűk szakosítás háttérbe szorítása. Ezt az irányvételt a nagy lélekszámú országok is követték, amelyekben viszont a szűkebb szakosítás az új szakkáder számára semmilyen elhelyezkedési nehézséget nem jelentett volna. Arról van szó, hogy ma – természetesen nem csak a kisebb és szerényebb anyagi lehetőségű országok viszonylatában – a gyors tudományos-műszaki fejlődés következtében az egyetemi alapoktatás már nem vállalhatja magára azt, hogy meghatározott munkahelyekre vagy munkahelycsoportokra képezi ki a magasszakképzettségű káderekt. A valóban korszerű főiskolai oktatás megbízható alapokat nyújt a leendő magasszakképzettségű dolgozó számára, olyannyira, hogy rövid idő alatt a maga munkakörnyezetében képezi ki magát úgy, hogy alkalmas legyen a számára kijelölt munkahely szakszerű betöltésére. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ilyen megbízható szakmai alapokkal rendelkező szakember munkaévei során is képes elsajátítani és alkalmazni a munkaköréhez kapcsolódó legújabb eredményeket és az üzem vagy az iparág szerkezetváltásával egyidejűleg nagyobb nehézség nélkül újabb munkahely betöltésére is képessé válik.

A felsőoktatás korszerűsítésének igen lényeges követelménye tehát a szakmai tudás megbízható és jó megalapozása. Felaprózottság nélkül, és a mennyiségi képzés háttérbe szorításával a minőséget

kell szavatolni tanárnál, diáknál egyaránt.

Tóth Lajos tanulmánya tömör összefoglalása a korszerű felsőoktatás irányzatainak a világban és sikeresen kapcsolja azokat össze hazai körülményeinkkel. Az egyes részletkérdések iránt érdeklődők figyelmét pedig a legújabb szakirodalomra irányítja. Ezért fogadhatják a szakmabeliek, de méginkább a felsőoktatásban érdekeltek elismeréssel a szerző erőfeszítéseit.

REHÁK László

MORAVÁNSZKY ÁKOS: ÉPÍTÉSZET AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

(Corvina, Budapest, 1988)

Nagy hiányt pótol ez a 227 oldalas, gazdagon, főleg korabeli fotókkal illusztrált szép kiállítású könyv. A Duna menti birodalom számos történelmi, társadalmi, nemzetiségi aspektusáról nem kevés könyv jelent meg németül és a Monarchiából kivált államok nyelvén, de építészetéről és városépítéséről eddig nem készült összefoglaló jellegű mű, holott az átlagturista számára is szembeötlők azon közös vonások – a szerző egy kulturális erőtér hatásáról beszél –, amelyek Prága, Bécs, Budapest, illetve Linz, Brno, Zágráb házait és utcáit jellemzik. Moravánszky könyvében e hasonlatosságot és eltéréseket társadalmi háttérből kiindulva vezeti le, egy fél évszázad (1867-1918) építészeti termésének a számbavételével.

A *Bevezető*ben igyekszik eloszlatni azokat az építészettörténeti tévhiteket, melyek szerint az eklektika csupán polgári rutintermelés, a szecesszió pedig haladó szellemű, de megfelelő radikalizmus és társadalmi háttér híján levő mozgalom (és eleve halálra ítéltetett), amely után majd megjelenik a szociális megalapozottságú modern építészet és városépítés, hogy megváltsa a szenvedő világot. A szerző az angolszász nyelvterületen mindinkább képviselt (Frampton, Jencks) párhuzamos fejlődés, stíluspluralizmus elve mellett száll síkra. Ezen álláspontját az említett szerzőktől eltérően Sedlmayr elméletével támasztja alá, miszerint csak totális rendszerekben létezett egységes stílus, és mindenfajta politikai liberalizmus elkerülhetetlenül stíluspluralizmushoz vezet, így az Osztrák–Magyar Monarchia számtalan belső ellentmondása és feszültsége is csak stíluspluralizmust szülhetett. Számomra úgy tűnik, hogy ha a fentebb kifejtett állítás helyénvaló, akkor az eklektika kora előtti társadalmakat mind totalitáriusoknak kellene tekintenünk, hiszen egységes stílus jellemezte őket, ami még egyes időszakokra valóban rá is mondható, de pl. az athéni demokrácia esetében bizonyosan csütörtököt mond ez az elmélet. Talán a stílust nem kellene ennyire elpolitizálni, hozzuk azt inkább a nyelvvel kapcsolatba. Eszerint a kötelező érvényű stílus hiányát nem tekinteném pusztán csak szabadságnak, mert a stílustalanságban a közös nyelv (jelképek, szintaxis) elvesztése nyilatkozik meg.

A Monarchia társadalma és kultúrája c. fejezetben a szerző az európai viszonylatban megkésett politikai liberalizmus okozta töréseket és ellentmondásokat és ezek szellemi vetületeit ecseteli Franz Kafka, Oskar Kokoschka, Stephan Zweig és Richard Strauss munkásságában. Ebben a kontextusban Freudot is társadalmi szemszögből taglalja, az idego-super ego közötti feszültségeket nem az emberi lélek immanens adottságának, hanem a társadalmi ellentmondások vetületének tartja.

Az építész és környezete c. fejezet az alkotót körülvevő klímát, valamint az

építészek társadalmi pozícióját elemzi. *A modern nagyváros születése* elnevezésű fejezetben hasznos kirándulást tehet az olvasó a városépítés területére, fény derül Bécs, Prága, Budapest, Zágráb fontosabb urbanisztikai meghatározóira. *A mérnök szerepe* elnevezésű fejezetben a szerző a fém-üveg szerkezetű építészet átértékelését kísérli meg. Az eddigi építészettörténeti írások zöme felrója a XIX. század modern anyagokat alkalmazó építészeinek a historikus dekorációt, amely szerintük ellentétben áll a korszerű szerkezetek racionalizmusával. Moravánszky szerint ezen mérnököknek épp az volt az érdeme, hogy az újszerű anyag és szerkezeti adottságok dacára a rendszeren belül maradtak, megtartották az annyira fontos folytonosságot. A *Gottfried Semper, Otto Wagner és a „modern építészet"* elnevezésű fejezetben a szerző Wagner építészetét a semperi „burkolás elmélettel" magyarázza, mely szerint az emberi kultúra egyik fő jellemzője a maszkírozás az ősi mágikus ritusoktól a függönyfalas építészetig. Itt tárgyalja Viktor Kovačić és Vjekoslav Bastl zágrábi építészek alkotásait is. *A szecesszió és alakváltozásai* c. fejezetben az irányzat eszmei gyökerei után kutatva Arthur Schoppenhauer A világ mint akarat és elképzelés művéhez jutunk el és Alois Riegl-hez, aki a művészi formát a művészetakarás következményének tartotta. Az ornamens az az eszköz – a jelen esetben a vonal –, mely révén a kreatív szellem az életet művészetté formálja. Szó esik itt Magyar Ede, Friedrich Ochman, Antonin Balšánek és természetesen Joseph Maria Olbricht munkásságáról.

A *Későszecesszió és premodern racionalizmus* fejezetében Josef Hoffmann, Jože Plečnik, Lajta Béla, Végó József és Jan Kotêra műveit tekinti át és rendszerezi a szerző. *A homlokzat megújítása, a cseh kubizmus építészete* c. fejezetben ezzel a kevésbé ismert, de a későbbi fejlődés – elsősorban a német expresszionizmus – szempontjából igen fontos irányzattal ismerkedhetünk meg. Ezt követi a mű leghosszabb fejezete, a *Nemzeti és népies törekvések* című, amelyben a nemzeti építészetet kezdeményező Széchenyi gondolataitól a stílusteremtő Lechneren keresztül egész a Fiatalok köréig kísérhetjük végig egy sajátságos építészeti kifejezés kibontakozását.

Először Lechner Ödön népies-keleties eklektikáját, majd a népművészeti kutatások eredményeit hasznosító marosvásárhelyi és szabadkai Jakab Dezső és Komor Marcell tervezte épületeket mutatja be a szerző, mint a nemzeti stílus „végvárait" és igazi Gesamtkunstwerkeket, amelyekben a népi szellem építészeti, iparművészeti, festészeti alkotásban ölt testet. Emellett helyet kapnak Dušan Jurković ősi szláv népi építészet ihlette alkotásai: „A munkásságában korábban is felfedezhető panteisztikus felfogás – írja Jurkovićról a szerző – és a halál hétköznapiságának élménye hatja át omladozó katonatemetőit. Élet és halál váltakozásának Norwid által megírt Janáček „Glagolita misé"-jében megzendülő gondolat ez: a faépítmények kiválása a természet anyagai közül és visszahullásuk a természetbe". A fejezet Bartók Béla és Kós Károly idézetei után Kós és Medgyasza művei bemutatásával zárul. *Az ornamens száműzése* fejezet Arnold Schönberg, Karl Kraus és természetesen Adolf Loos gondolataival indul, hogy az utóbbi műveinek bemutatásával érjen véget. *A klasszikus formanyelv visszatérése* c. fejezet a periodikusan visszatérő klasszicizálás elemzése Plečnik, Hoffmann és Fabiani művei példáján. Végül *A szociális építészet* elnevezésű fejezet a Monarchiában megkésett, csak századunk elején kibontakozó szegénynegyedeket felszámoló mozgalomról szól. A könyv rövid, de tartalmas befejezésében *Századunk építészete és az Osztrák–Magyar Monarchia*, a birodalom építészetének tanulságait emeli ki a szerző: 1. „A monarchia szinte valamennyi kiemelkedő építészéről elmondható, hogy sohasem kötelezték el magukat annyira radikálisan egy-egy új irányzat mellett

(...), hogy megszakították volna a múlttal folytatott párbeszédet." 2. „Az Osztrák-Magyar Monarchia építészeti tendencia építészet és történelem kapcsolatának különböző lehetséges változatait képviselik. Az építészet ugyanis nincs kiszolgáltatva a történelemnek: képes arra, hogy véleményt mondjon róla, interpretálja azt, mint egy saját történelemmel rendelkező, autonóm műfaj, melyet ugyan lehet politikai, gazdasági, szociológiai vagy szemiotikai szempontból vizsgálni, de mindezekkel együttesen sem lehet teljesen megragadni."

Moravánszky Ákos könyve információbőség tekintetében rendkívül gazdag, módszertanilag jó felépítésű, elméletileg kitűnően megalapozott, stílusa pedig lebilincselően érdekes. Az építészettörténetben kevésbé járatos olvasó megfelelő áttekintést nyerhet a kultúrtörténeti szempontból elsődleges fontosságú tárgykörből, a szakember pedig új megvilágításban látva a problémát, eddig feltáratlan összefüggésekre bukkan. Véleményem szerint a tárgy fontossága és a feldolgozás minősége egy további kiadásban nagyobb terjedelmet is megérdemelne.

KLEIN Rudolf

AZ ESZTENDŐ NÉPRAJZA

Penavin Olga: Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében. Forum. Újvidék, 1988

Az esztendő legtöbb napjához kapcsolódik valamilyen népi regula, amely előírja, hogy egyes napokon hogyan kell viselkedni, milyen munkát szabad, milyent pedig nem szabad végezni. Ezek egy része valamilyen népi megfigyelés alapján öröklődött nemzedékről nemzedékre a parasztság körében, másik részét pedig a kalendáriumok közvetítették.

Az esztendő egyes napjaihoz kapcsolódó hiedelmeket, szokásokat tette közzé a jugoszláviai magyarság körében Penavin Olga legújabb könyvében. A kötet anyaga felöleli az egész jugoszláviai magyar nyelvterületet, így átfogó képet kapunk belőle az itteni magyarság szellemi néprajzáról. Még egy műfaj van, amelyről vannak adataink: a népmesék műfaja. Ezeket ugyancsak e kötet szerzője gyűjtötte össze, és publikálta a két kötetes *Jugoszláviai magyar népmesék*-ben. A *Népi kalendárium* ezek szerint bácskai, bánáti, szlavóniai, baranyai, szerémségi és szlavóniai hiedelmeket, szokásokat tartalmaz.

Az esztendő néprajzában nem tudunk elkülöníteni szűkebb földrajzi területeket, mint a népmesék esetében, ahol gazdagabb anyag koncentrálódott. A legjobb mesemondók a baranyai halászok, az al-dunai székelyek és a szegedi kirajzású bánáti magyarok voltak ezelőtt egy-két évtizeddel. A szokások a jeles napokhoz fűződő regulákat Bácskában és Bánátban egyaránt megtartották, ezeket viszonylag könnyen össze lehet gyűjteni. Ezt bizonyítja a könyvben közölt rendkívül gazdag anyag. A gyűjtést az is segíthette, hogy ezek elmondásához nem kellett különösebb tehetség, hogy jól megformált szövegekké váljanak, mint a népmesék esetében. Az esztendő néprajzához kapcsolódó hiedelmek, szokások egy hányada napjainkig is része a néphagyománynak. Kevés olyan fiatal lány van, aki nem próbálja meg a Luca-napi praktikákat, hogy megtudja, ki lesz majdan élete párja. Hogy milyen szigorú rendje van az étkezési szokásoknak egy-egy jeles napon, azt abból tudjuk lemérni, hogy mekkora sort találunk a halcsarnok előtt karácsony táján vagy halottak napján, a temetőkben, a gesztenyesütők körül.

Érdekes lenne egyszer azt is megvizsgálni, hogy az egykori jeles napok étkezési rendje hogy került át a ma megtartott állami ünnepekbe.

A most közzétett válogatásban Penavin Olga részben saját harmincéves gyűjtőmunkájának adatait, részben pedig a legújabb kutatások eredményeit közli. A könyv külön értéke, hogy figyelembe vette azt a múlt században és századfordulón publikált anyagot is, amelyet ezen a területen gyűjtöttek. Számunkra külön érdekes, hogy teljes egészében közli a Hantz Gyula által lejegyzett Zsuzsanna-napi játékot. Erre a szövegre Bálint Sándor hívta fel először a figyelmet. A Zsuzsanna-járás a múlt század hetvenes éveiben volt szokásban, Ittabén. Napjainkban erre a szép dramatikus népszokásra már csak a nagyon idős ittabéiek emlékeztek, de a szöveget már nem tudták. Sajnos, ez lesz a sorsa a többi dramatikus népszokásnak is ezen a tájon. Egykor ezek rendkívül kedveltek lehettek. Ezt bizonyítják a különböző tanulmányok, melyek a vajdasági magyarság szokásait vizsgálják. A betlehemesek és a háromkirályok az az ötvenes évek legelején járhatták falvainkat utoljára. Szövegeket már csak ötvenhatvanéves adatközlőktől gyűjthetünk. A pünkösdölő szokás is már rég kiment a divatból, pedig korábban ugyancsak népszerű lehetett a Mimimi-járás. Erre utalnak adatközlőink visszaemlékezései. Így nevezték a pünkösdölőt mifelénk.

Az ötvenes években szorulnak vissza ezek a dramatikus népszokások. Hogy mi okozta hirtelen háttérbe szorulásukat, azt manapság nehéz lenne felkutatni. Nem vagyunk azonban meggyőződve arról, hogy kizárólag a városiasodás hatására szűntek meg. Pedig ebben az időben indul meg Vajdaságban a tudatos néprajzi gyűjtőmunka, ekkor szervezik meg a Vajdasági Múzeumot, alapítják meg a Műemlékvédelmi Intézetet. Mind a két intézmény már alapításakor nagy gondot fordított arra, hogy összegyűjtse a népi kultúra értékeit. S abban az időben, amikor megkezdődött e kultúra tudományos felmérése, az napról napra szegényebb lett. Nagy kérdés, hogy ha tudatosan felújítanánk ezeket az egykor élő népszokásokat, betöltenék-e még azt a közösségi szerepet, amelyet korábban játszottak, amikor egy-egy falu ünnepének szerves részét alkották.

Az esztendő egyes napjaihoz fűződő ritusok, bajelhárítók, szerelem-, bőségvarázslók voltak. De megfigyelhető, hogy jó néhány kapcsolódik a szentek kultuszához. Penavin Olga megállapítja, hogy ezek a szokások többé-kevésbé azonosak az egész vidéken, eltérést csak az adott táj ünnepi szokásrendjéből tükröződő változásokban találhatunk. A hiedelmek rétegei különböző kultúrákból kerültek a népi kultúrába. Egy részük a görög-római mitológiából, más részük pedig az európai népek pogánykori ritusaiból. Sok keleti elemet is találhatunk a hiedelmek között, de jelentős rétegét a zsidó eredetű keresztény ünnepi szertartások adják.

Bevezetőnkben szóltunk, hogy a csíziók, intelmek egy részét a népi kalendáriumok terjesztették, amelyek a mi vidékünkön is minden bizonnyal rendkívül népszerűek voltak. A mi parasztságunk is ebből tudta, hogy az egyes jeles napokon milyen regulák, szentenciák járnak. Más kérdés az, hogy a korabeli kalendáriumokat készítők mennyire vették figyelembe a nép tapasztalatait. El kell fogadnunk Penavin Olgának azt a megállapítását, hogy: „A népi tapasztalat és a kalendáriumi bölcsesség között a hatás kölcsönös lehetett."

A szerző is a népi kalendáriumok szellemében szerkesztette meg könyvét. Mintha az egykori kalendáriumok szerkezetét követné. Ismerteti az egyes hónapok naptári elnevezését, azt, hogy melyik csillagképbe tartoznak. Ezután közli azokat az általános népi bölcsességeket, melyek az egész hónapra vonatkoznak, pl. hogy a januári meleg isten csapása. A márciusi böjti szelek haszonnal is, kárral is járnak, mert szárítják a nedves, sáros földet, de a háztetőket is megbontják. Ha valamilyen rigmust is

ismernek a hónappal kapcsolatban, akkor a bevezető rész utolsó tételeként ezt közli. Ezután következnek a hónap jeles napjaihoz kapcsolódó intelmek, ajánlások.

A könyv népszerűsítő kiadvány, s ezért nem népnyelvi szövegeket közöl, így a kötet nemcsak a szakemberek számára nyújt adatokat, hanem mindenki számára tanulságos olvasmány. Meggyőződésünk, hogy a Forum e kiadványa rendkívül népszerű lesz a vajdasági olvasók körében, s hogy hasonlóan fogják forgatni, mint az egykori kalendáriumokat. Igaz ugyan, hogy a mai gazdák már nincsenek annyira kiszolgáltatva az időjárás szeszélyeinek, mint korábban, de azért faluhelyen ma is úgy vélik, ha Medárd napján esik az eső, akkor negyven napig minden nap várható a csapadék.

BESZÉDES Valéria

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Gubás Ágota és Tumbász Erzsébet
A szerbhorvát nyelvű szöveget Árokszállási Borza Gyöngyi *fordította.*
Az angol nyelvű szöveg Csáki Erzsébet *fordítása.*
Angol nyelvű összefoglalók: Judita Skenderović és Blau Júlia
A szerbhorvát nyelvű összefoglalókat Lazar Merković *lektorálta.*
Korrektorok: Kollár Magda és Papp Júlia
Kollár Magda és Papp Júlia

SZÁMUNK SZERZŐI

Bob Jessop,	az Essexi Egyetem tanára, Anglia
Dr. Karikó Sándor,	a filozófiai tudományok kandidátusa, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola docense, Szeged
Dr. Rehák László,	a társadalomtudományok doktora nyugalmazott egyetemi tanár, a Létünk fő- és felelős szerkesztője, Szabadka,
Dr. Bori Imre,	az irodalomtudományok doktora, akadémikus, egyetemi tanár, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
Dr. Gubás Jenő,	a szabadkai Kórház fül-, orr-, és gégeszakorvosa, Szabadka
Dr. Letsch Endre,	a jogtudományok doktora, az újvidéki Jogi Kar lektora, Újvidék
Dr. Hódi Sándor,	a pszichológia doktora, az adai Egészségház és a Potisje Szerszámgépgyár pszichológusa, Ada
Sinkó Ervin	író, akadémikus (Apatin 1898–Zágráb 1967)
Miloš Nikolić,	a JKSZ KB Társadalomtudományi Kutatóközpontjának igazgatója, a Marksizam u svetu fő- és felelős szerkesztője, Belgrád
Bálint István	külpolitikai kommentátor, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT fordítószolgálatának vezetője, Újvidék
Dr. Klein Rudolf,	a műszaki tudományok doktora, a Szabadkai Építőmérnöki kar docense, Szabadka
Beszédes Valéria	néprajzkutató, az Észak-Bácska Műemlékvédelmi Intézet szakmunkatársa, Szabadka

LÉTÜNK társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. – Megjelenik a Tartományi Művelődési ÖÉK és a Tartományi Tudományügyi ÖÉK támogatásával. – Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 657000-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 1500, kettős szám ára 3000 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 6000, külföldre 12000 dinár. Külföldön egy évre 10 dollár.
– Készült a Forum nyomdájában Újvidéken